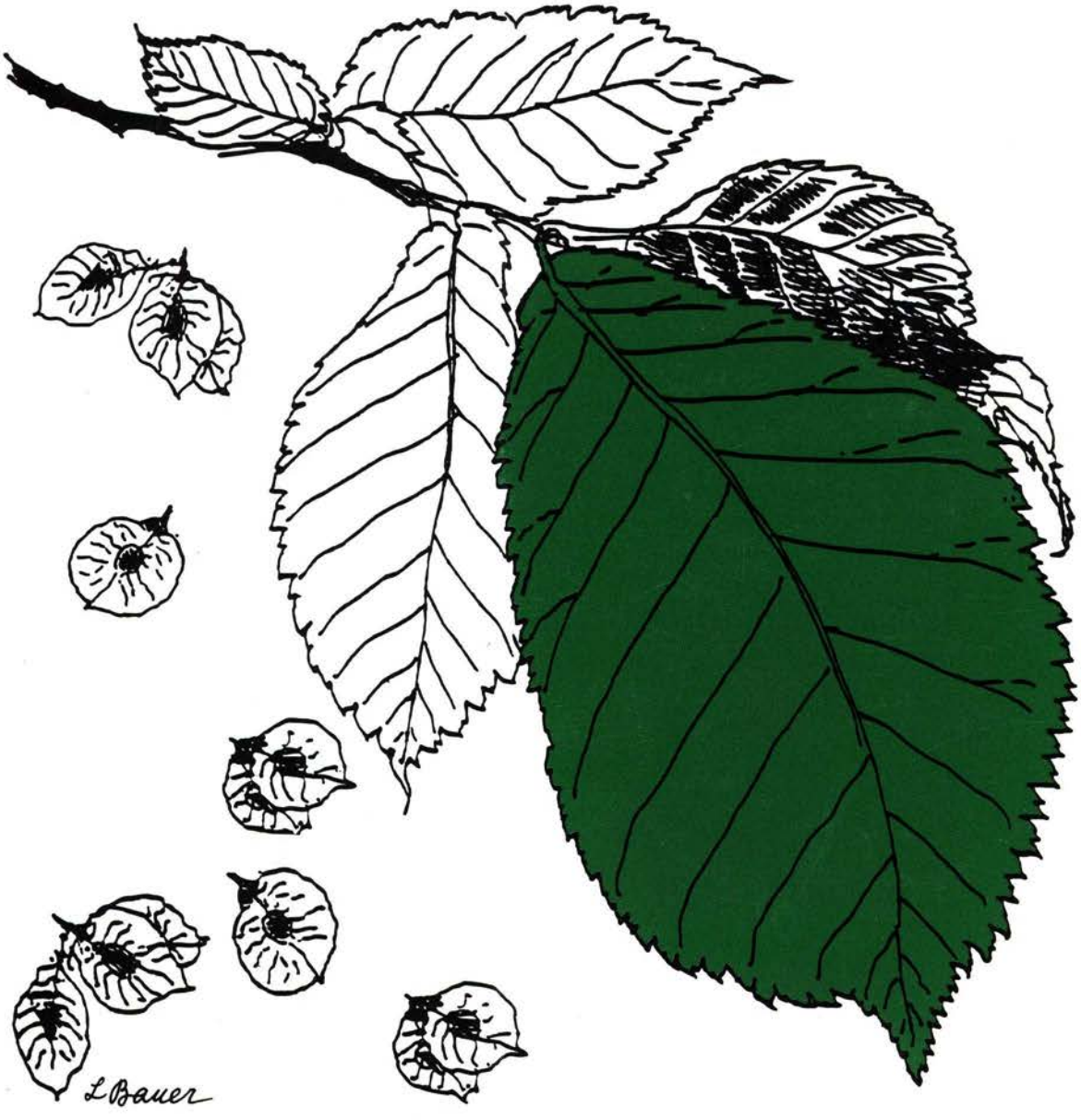

LUSTGÅRDEN 1994

LUSTGÅRDEN

Årsskrift 1994

ÅRGÅNG 74

FÖRENINGEN FÖR
DENDROLOGI OCH PARKVÅRD

Föreningen för Dendrologi och Parkvård

(The Swedish Society for Dendrology and Park Culture)

Postadress: Box 29069, 100 52 STOCKHOLM
Telefon: 08-663 08 03 Telefax: 08-663 06 80

Postgirokonto: 1607 - 1

Medlemsavgifter:	Ordinarie medlem	200:-/år
	Familjemedlem	90:-/år
	Studerandemedlem	80:-/år
	Ständig medlem	2 000:-
	Ständig familjemedlem	1 000:-

Ordförande: Docent Göran Lundeberg, Stubbstigen 7, 181 47 LIDINGÖ

Vice ordförande: Ark. LAR John Dormling, Sportvägen 19, 183 40 TÄBY

Sekreterare: Ark. LAR Inga H. Jungstedt, Tideliusgatan 43, 118 69 STOCKHOLM

Skattmästare: Ark. LAR Klaus Stritzke, Granbacksvägen 11, 181 65 LIDINGÖ

Redaktör: Landskapsarkitekt Kjell Lundquist, Mäster Eriks väg 5, 224 67 LUND, Telefax: 046-13 89 18

Redaktionskommitté: Friherre Gösta Adelswärd samt styrelsen

Omslagsbild: Alm - årets träd 1994.
Skogsalm (*Ulmus glabra)*, Svanå herrgård, Västmanland.

Teckning av Lisa Bauer, 1989.

Grafisk produktion: Lena Svensson, Institutet för Kulturforskning (IK), Christinehofs slott, Brösarp

Tryckeri: Arnold Thomsen A/S, Esbjerg 1994

Tryckt med bidrag från Kungl. Patriotiska sällskapet samt Helge Ax:son Johnsons stiftelse.

Innehåll
(Contents)

Redaktörens förord 5
Kjell Lundquist

DENDROLOGI

Gresham Award-utmärkelsen 1994 till Karl Evert Flinck 6
Kenneth Lorentzon

Släktet Malus - Aplar 7
Karl Evert Flinck

- Vilda arter inom Malus-släktet och deras odlingsvärde som prydnadsträd 9
  Karl Evert Flinck
- Sorter av prydnadsaplar 19
  Rune Bengtsson
- Preliminär rapport från selektionsarbetet av prydnadsaplar för svenska trädgårdar 27
  Kenneth Lorentzon

TRÄDGÅRDSHISTORIA

Anatomy of the Labyrinth 37
Randoll Coate

Vad menade André Mollet? Ljung eller lingon? 47
Gösta Adelswärd

History of the creation and the modern condition of Saint Petersburg Summer Garden green plantations 61
Maria Ignatieva

RESOR

Värmland - augusti 1993 64
Göran Lundeberg

Ungern, Slovakien, Tjeckien och Österrike - september 1993 68
Werner Stastny

SMÄRRE MEDDELANDEN OCH NOTISER

Aktuell forskning om antik botanik 77
Lena Landgren

Dendrologiska notiser 79
Kjell Lundquist

IN MEMORIAM

Walter Bauer 9/3 1912 - 17/5 1994 85
Lars Nyberg

RECENSIONER OCH BOKANMÄLNINGAR

Två avhandlingar om 1900-talets trädgårdskonst i Danmark och om pionjären G. N. Brandt 87
Per Friberg

Den Engelska parken i Sverige under gustaviansk tid 95
Torbjörn Suneson

Trädgårdar från Goethes tid 104
Barbara Johnson

Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark 106
Kjell Lundquist

C. Th. Sørensen - En havekunstner 112
Pär Gustafson

"A fool and a wise man do not see the same tree". 116
Maria Hellström

BREV TILL FÖRENINGEN

Stockholms träd satta på undantag 118
Sten Ridderlöf

FÖRENINGSMEDDELANDEN

Tal till avgående ordföranden Gösta Winqvist på årsmötet 14 mars 1993 123
Gösta Adelswärd

Styrelseberättelse för 1993 124

Redaktörens förord

EN NY ÅRGÅNG AV LUSTGÅRDEN ligger färdig. Förhoppningen är att den skall vara de flesta av Er tillhanda under någon av årets sista skälvande dagar. Tidpunkten är symbolisk. LUSTGÅRDEN vill lysa upp och värma i vintermörkret och samtidigt brygga över år och somrar. Trädgårdens idé är ju evig.

1994 har bjudit på både mot- och medgångar inom föreningen och dess verksamhetsfält. I maj avled föreningens aktade och för oss alla välbekante hedersledamot, trädgårdsarkitekten Walter Bauer, 82 år. Lars Nyberg tecknar hans minne. Föreningens medlemmar har också drabbats av sorg och saknad efter förlusten av anhöriga genom färjeolyckan på Östersjön. Redaktionen framför ett varmt deltagande till de drabbade.

Karl Evert Flinck, välbekant för LUSTGÅRDEN:s läsare genom släktpresentationer inom underfamiljen *Maloideae* de tre senaste åren, har erhållit Gresham Award-utmärkelsen av *The Magnolia Society*. Kenneth Lorentzon presenterar på omstående sida. Föreningen gratulerar!

1994 har ur föreningens synvinkel varit ett händelserikt år i Sverige, speciellt på det trädgårdshistoriska området. Diskussionen om "föryngringen" av lindarna i *Drottningholms* barockträdgård har på allvar både initierats och intensifierats. Arbetet med att definiera och spåra ett tidstroget växtmaterial till *Uraniborgs* renässansträdgård på Ven (1580-90-tal) fortgår. I maj disputerade konstvetaren Johan Cederlund på en avhandling om *Tureholm* vid Lunds Universitet; trädgårdens historia utgjorde här ett viktigt avsnitt.

På Alnarp hölls 21-23 september ett seminarium med rubriken "Trädgårdskulturens historiska arv - Idag och i morgon" med europeiska utblickar på området, finansierat av Riksantikvarieämbetet. En rapport härom, ett viktigt dokument i frågor om bevarande av historiska trädgårdsanläggningar framöver, kommer att färdigställas under 1995. Med stöd av Byggforskningsrådet (BFR) pågår f.n. ett forskningsprojekt benämnt "Svensk Trädgårdskonst 1540-1970". Resultatet kommer i bokform att presentera de 30 måhända mest betydelsefulla trädgårdsarkitekterna i Sverige under den angivna tidsperioden.

Lagom till jul presenteras också två andra svenska böcker med trädgårdshistorisk infallsvinkel: *Maryhill* av journalisten Lotte Möller, om hennes föräldrars sköna trädgård i Lund och *Tusen år i trädgården - Från sörmländska herrgårdar och bakgårdar* av etnologen Maria Flinck. LUSTGÅRDEN återkommer till de ovan berörda ämnena.

1995 fyller Föreningen för Dendrologi och Parkvård 75 år. Det är med europeiska mått mätt en anmärkningsvärd ålder för en dendrologisk och trädgårdshistorisk förening. Jubiléet kommer också att sätta sina spår i LUSTGÅRDEN 1995.

Årets LUSTGÅRDEN är jag både glad och stolt över att få presentera. Den **dendrologiska avdelningen** ägnas i år helt släktet *Malus* - Aplar, i tre sammanhörande artiklar kring prydnadsaplarna - om vilda aplar och deras prydnadsvärden (Karl Evert Flinck), om det befintliga sortimentet med sortbeskrivningar (Rune Bengtsson) och om det pågående selektionsarbetet av nya prydnadsaplar (Kenneth Lorentzon) som bedrivs vid Institutionen för trädgårdsvetenskap, SLU, Alnarp. De preliminära selektioner som presenteras här, kan mycket väl inom några decennier vara de mest uppskattade på den svenska marknaden.

Den **trädgårdshistoriska avdelningen** utgörs av två huvudartiklar. I en inledande artikel ringar den djupsinnige - och för trogna LUSTGÅRD:s-läsare välbekante Randoll Coates (artiklar i LUSTGÅRDEN 1978 och 1983) - in labyrintens väsen i presentationen av några nyskapade och några äldre "mazes and labyrinths". Labyrinten är ett urgammalt landskapligt kulturuttryck med ursprung i de förhistoriska *trojaborgarna* och inlyft som trädgårdselement i Sverige åtminstone sedan 1500-talet av Erik XIV.

I årsskriftens längsta artikel redovisar Gösta Adelswärd sina senaste forskningsrön och beläggen för att André Mollet faktiskt menade att det var lingon - inte ljung - som utgjorde den praktiska buxbomsersättningen för parterrerna i trädgårdarna i Norden. Läsningen är njutbar och bevisningen bestickande.

En tyngdpunkt ligger i årets nummer också på recensionerna av förra årets (1993) framlagda doktorsavhandlingar. Per Friberg behandlar Malene Hauxners och Lulu Salto Stephensens arbeten om G.N. Brandts och det tidiga 1900-talets trädgårdsarkitektur i en jämförande artikel; Torbjörn Sunesson recenserar Magnus Olaussons omfattande verk om den Engelska parken i Sverige. Ett annat betydande verk på avhandlingsnivå och som både innefattar dendrologi och trädgårdshistoria är boken *Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark* av Johan Lange.

Ett varmt tack riktas så till alla de som på olika sätt medverkat till färdigställandet av årets LUSTGÅRDEN. Ett speciellt tack går till Kenneth Lorentzon för översynen av den vetenskapliga nomenklaturen i de flesta av årsskriftens artiklar, till Johan Lange för historisk fackgranskning och till Christian Idström för granskning av de engelska sammanfattningarna.

GOTT NYTT JUBILEUMSÅR 1995!

Lund 1 november 1994

Kjell Lundquist

GRESHAM AWARD-UTMÄRKELSEN 1994 TILL KARL EVERT FLINCK

Kenneth Lorentzon

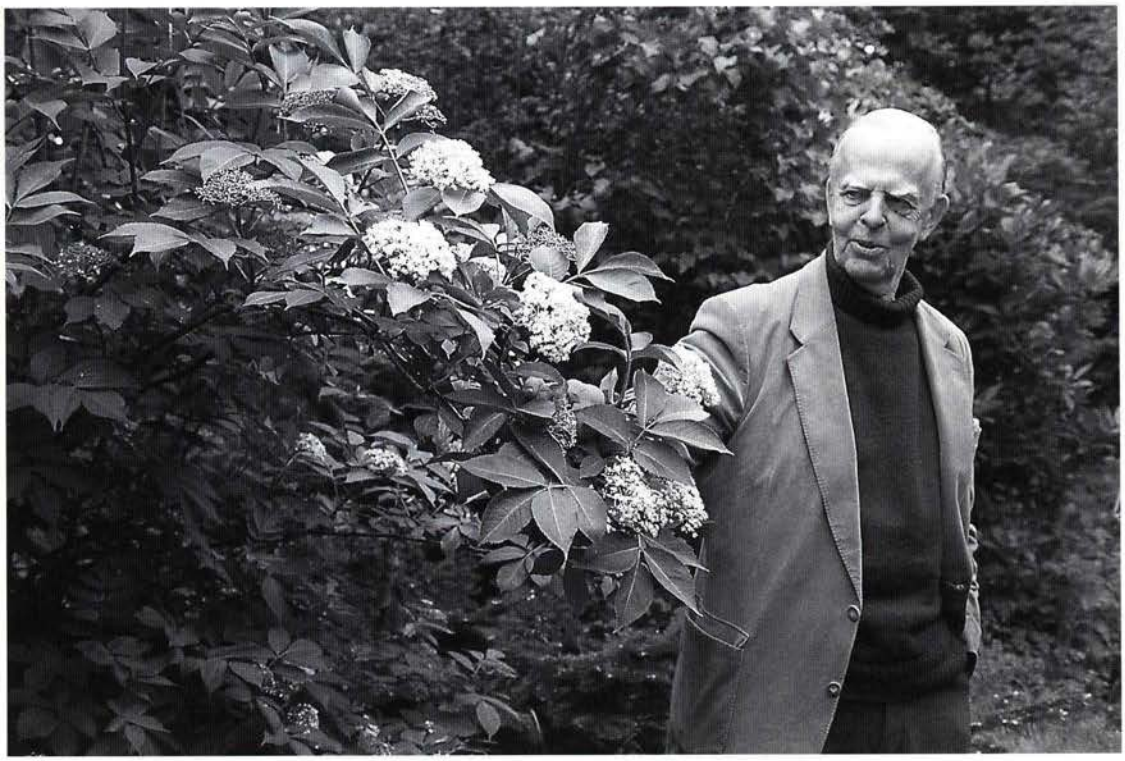

Karl Evert Flinck i trädgården i Bjuv, studerande en *Sambucus*-hybrid (Foto: Kenneth Lorentzon).

MEDLEMMEN i Föreningen för Dendrologi och Parkvård, Karl Evert Flinck, har erhållit 1994:års Gresham Award. Utmärkelsen utdelas av The Magnolia Society (TMS)med säte i USA. Gresham Award utdelas till minne av den mycket betydelsefulle, nu bortgångne, magnolieförädlaren och plantskolisten D. Todd Gresham. Todd Gresham var verksam i Santa Cruz i Californien.

Karl Evert Flinck får utmärkelsen för att ha lämnat viktiga bidrag till utvecklandet av föreningens mål. Magnolia-föreningen framhåller också betydelsen av 25 års aktivt medlemsskap och för att ha främjat odlingen av magnolior i såväl Schweiz som i Skandinavien. Man noterar också Karl Evert Flincks betydande hjälp vid arrangerandet av TMS:s årsmöte 1992 i Schweiz.

Föreningen för Dendrologi och Parkvård ber att få gratulera till utmärkelsen. Den hedrar inte bara personen i fråga utan placerar också Sverige på dendrologins världskarta.

(Källa: *Magnolia Magazine*, Vol. 1, No. 2, Fall 1994)

SLÄKTET MALUS
- Aplar -

Karl Evert Flinck

Figur 1. Exempel på frukter från de nya prydnadsaplarna och dess stora inbördes variation, jämfört med ett vanligt matäpple på Balsgård. (Foto: Rune Bengtsson, 1985)

I DE TRE SENASTE ÅRGÅNGARNA AV LUSTGÅRDEN har jag behandlat släktena *Pyrus* och *Sorbus* samt ifråga om släktet *Cotoneaster* varit medförfattare till Bertil Hylmö. I samtliga fall har uppläggningen varit att på ett populärvetenskapligt sätt skildra dessa släktens taxonomi, utbredning och odlingsvärde ur prydnadssynpunkt. Aspekter på fruktodlingsproblem för t. ex. *Pyrus* har inte ansetts tillhöra den uppläggning som tillämpats.

I denna årgång av LUSTGÅRDEN planeras en behandling av prydnadsaplar. I motsats till tidigare behandlade släkten är för prydnadsaplar det ornamentala värdet främst knutet till klonat material, som under lång tid selekterats i Kina och Japan, framtagits genom avsiktliga korsningar eller genom frösådder från klonat material. I Sverige har mycket av det material som finns tillgängligt visat sig vara behäftat med avsevärda svagheter. Det har därför ansetts önskvärt att genomföra ett förädlingsprogram vid Avdelningen för plantskola och växtmate-

rial vid Sveriges lantbruksuniversitet i Alnarp, i syfte att om möjligt få fram ett bättre växtmaterial för Sverige.

Vad som här ovan sagts har lett till att LUSTGÅRDEN:s redaktör tillsammans med försöksledarna Rune Bengtsson och Kenneth Lorentzon samt undertecknad, har enats om att i det följande presentera artiklar om prydnadsaplar på följande sätt:

1. *Karl Evert Flinck* behandlar släktets taxonomi med artbeskrivning, varvid tyngdpunkten läggs på de arter som anses värdefulla för Sverige.
2. *Rune Bengtsson* behandlar hela det traditionella klonmaterial som förekommer i handeln, i parker och trädgårdar. Han beskriver vidare bakgrunden till det försöksprogram som pågår i Alnarp.
3. *Kenneth Lorentzon* behandlar de preliminära resultat som uppnåtts i Alnarp. Enligt en allmän uppfattning från de som fått ta del av försöksverksamheten är de preliminära resultaten så lovande att det redan nu är motiverat med en redogörelse.

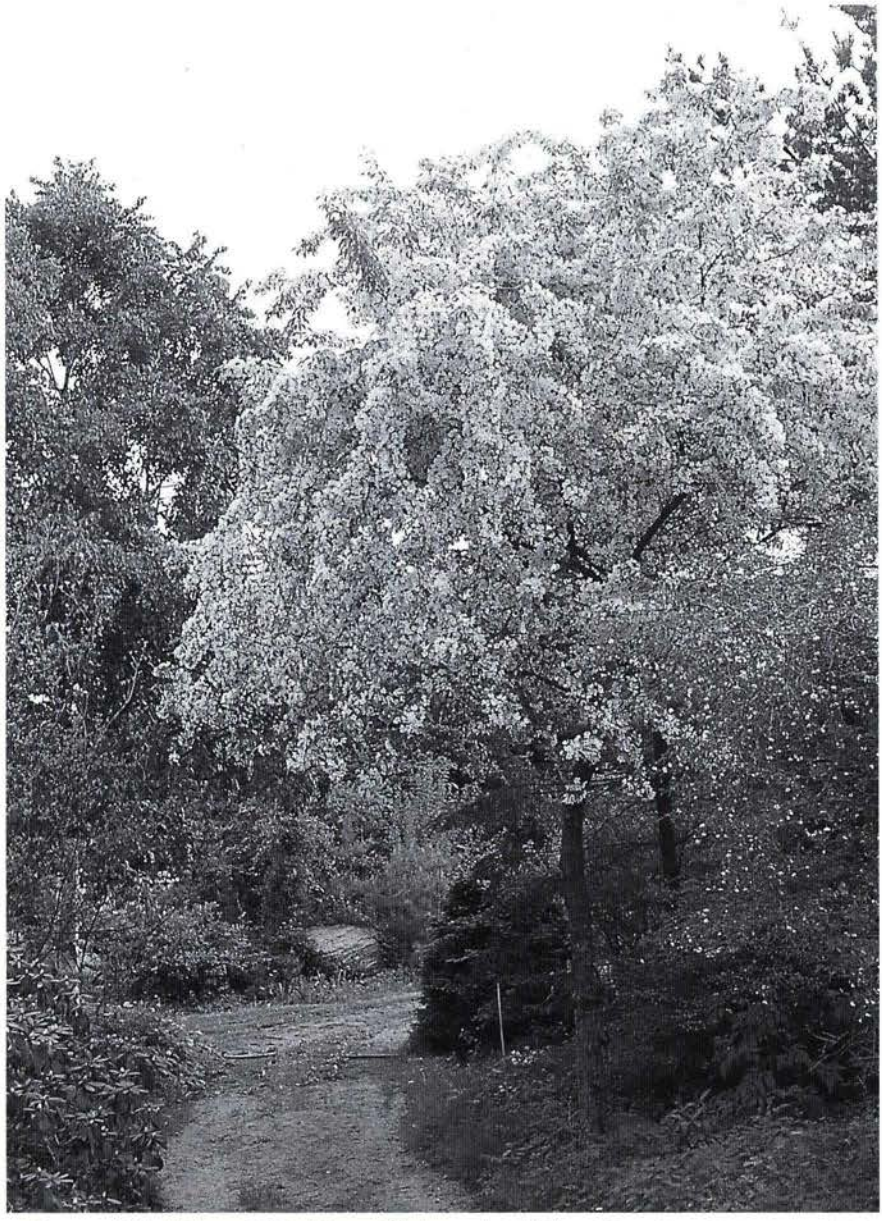

Figur 2. *Malus* "Niagara" i Karl Evert Flincks trädgård i Bjuv. (Foto: Rune Bengtsson, 1976)

VILDA ARTER INOM MALUS-SLÄKTET
och deras odlingsvärde som prydnadsträd

Karl Evert Flinck

VILDAPLAR VÄXER i stora delar av Europa och Asien. Utbredningen sträcker sig från centrala Skandinavien i norr till södra Kina i söder samt från Irland i väster till de japanska öarna i öster. Vidare förekommer vildaplar i Nordamerika. Här har släktet en vid representation i de östra och centrala delarna från Kanada i norr till sydöstra USA i söder. Helt separat finns ytterligare en art i den västra delen.

De aplar som odlas för fruktkonsumtion har numera som giltigt samlingsnamn *Malus domestica*. Detta trots att det under detta namn gömmer sig komplexa hybrider. Praktiskt taget överallt där *Malus domestica* odlas och naturlig miljö för förvildning finns, har den etablerat sig antingen direkt genom frösådd eller genom korsning med vilda arter. Släktet innehåller såväl diploida som tri- och tetraploida arter. Genom avsiktliga korsningar har penta- och hexaploida former framställts. Inom vissa arter har i samband med tetraploida former *fakultativ apomixis* påvisats, medan i ett fall *obligat apomixis* påvisats för en triploid art.[1]

Jag kommer i det följande, när det gäller sexuella arter, att tillämpa ett brett artbegrepp för de arter som jag tycker är dåligt avgränsade. För centralasiatiska liksom öst-centralnordamerikanska arter tillämpar jag befintliga artlistor, även om jag också här är skeptisk till vissa avgränsningar. För de arter som visat fakultativ apomixis har jag samlat alla former inom arten under ett artbegrepp.

Jag känner inte till något modernt arbete som monografiskt behandlar *Malus*-släktet. Jag följer därför Phipps et als (1990) *A checklist of the sub-family Maloideae (Rosaceae)*. Denna lista omfattar 55 *Malus*-namn, uppdelade på 5 sektioner av vilka två ytterligare uppdelats på 6 serier. Av listans 55 namn har jag eliminerat 15, som jag betraktar antingen som synonymer, odlade kloner eller som otillräckligt goda arter. Som jämförelse kan nämnas att släktet enligt Rheder (1984) omfattar ca 25 arter och enligt Bean (1980) 25-30. Jag har slutligen under ett arbetsnamn nämnt en ej beskriven apomiktisk art.

Släktet Malus - Systematisk indelning

Den systematik som jag använt för släktet är följande:

1. SEKTION MALUS

A. Serie Malus
- *M. chitralensis*
- *M. dasyphylla*
- *M. domestica*
- *M. kirghisorum*
- *M. montana*
- *M. orientalis*
- *M. praecox*
- *M. sieversii*
- *M. niedzwetzkyana*
- *M. sylvestris*
- *M. turkmenorum*

B. Serie Baccatae
- *M. baccata*
- *M. hupehensis*
- *M. pseudohupehensis* (arbetsnamn)
- *M. rockii*
- *M. sikkimensis*

2. SEKTION SORBOMALUS

A. Serie Sieboldianae
M. sieboldii (fig. 3 a,b)

B. Serie Florentinae
M. florentina

C. Serie Kansuenses
M. fusca
M. kansuensis
M. komarovii
M. toringoides
M. transitoria

D. Serie Yunnanenses
M. honanensis
M. ombrophila
M. prattii
M. yunnanensis

3. SEKTION CHLOROMELES
M. angustifolia
M. bracteata
M. coronaria (fig. 4)
M. glabrata
M. glaucescens
M. ioensis (fig.5)
M. lancifolia
M. platycarpa

4. SEKTION DOCYNIOPSIS
M. doumeri
M. formosana
M. melliana
M. tschonoskii (fig 6.)

5. SEKTION ERIOLOBUS
M. trilobata

Släktet *Malus* består av träd samt i några fall buskar. Dessa är normalt lövfällande men i något fall halvt vintergröna. Knopparna är äggformade med flera taktegellagda fjäll. Bladen är tandade och i vissa fall flikade, vikta eller rullade i knopp och försedda med stipler. Blommor i flocklika klasar, vita till rosa till purpurfärgade. Kronblad omvänt äggrunda till nära runda. Ståndare 15-50 med normalt gula ståndarknappar. Fruktämnet är undersittande. Stift 2-5 sammanvuxna vid basen. Detta är en av de viktiga karaktärer som skiljer *Malus* från *Pyrus*, vilket släkte har stiften fria vid basen. Linné skilde inte ut *Malus* från *Pyrus* men det finns tydligen viktiga genetiska barriärer, eftersom inga etablerade hybrider mellan *Malus* och *Pyrus* är kända. En annan skillnad mellan *Pyrus* och *Malus* är att det i päronens frukter alltid förekommer stenceller medan detta är ovanligt i apelarters.

Släktet Malus

1. SEKTION MALUS

A. Serie Malus

Denna serie omfattar 10 europeiska och centralasiatiska vilda arter. Några av dessa ingår i de komplicerade hybrider som idag har det giltiga artnamnet *Malus domestica*.

Ingen art i serien har sådana skönhetsvärden att den idag har en direkt betydelse som prydnadsträd. De flesta av seriens arter har däremot spelat och spelar fortfarande en betydande roll för människans näringsförsörjning. Förädlade former har odlats i minst 2 500 år i Centralasien och Sydösteuropa. Deras betydelse i Sverige framgår redan av våra landskapslagar.

År 1853 var ett torkår i Schweiz, vilket ledde till extrema lågvattenstånd i sjöarna därstädes. Detta lågvattenstånd avslöjade de pålbyggnader som utgjort människobostäder 4 000 år tidigare. Senare har liknande pålbyggnader observerats bland annat i Italien, Österrike samt i Alvastra i Sverige. Bland de fynd som gjordes fanns också förkolnade äpplen. Vissa av dessa var förhållandevis stora. Man föreställde sig då att pålbyggarna haft tillgång till aplar, vilka kommit från Östeuropa och som avkastade äpplen som var större och inte surt bittra som äpplena från *Malus sylvestris*. Nyare undersökningar i Schweiz av Schweingruber (1979) visar att det inte finns något underlag för dessa antaganden. Vildarten *Malus sylvestris* levererar idag ett material som inte skiljer sig från pålbyggarnas.

Artonhundratalets tolkningar kan åtminstone delvis ha berott på en feltolkning av det icke giltiga

Figur 3a. *Malus sargentii* i blom på försöksfälten i Alnarp. (Foto: Leif Andersson, 1993)

Figur 3b. *Malus sargentii* i frukt, Uppsala. (Foto: Rune Bengtsson, 1969)

namnet *Malus pumila*. Detta namn har använts i en mycket vid bemärkelse omfattande apelfruktträd, förvildade träd av dessa och den art med ludna blad från Donau-bäckenet som kallas *Malus dasyphylla*. Namnet *Malus pumila* gavs ursprungligen åt en apel som kom till Frankrike på 1500-talet och som kallades paradisäpple, detta därför att trädets ursprung antogs vara Armenien, vilken plats enligt traditionen var paradisets hemvist. Idag betraktas paradisäpplet i Flora Europaea (1968) som en form av *Malus dasyphylla*.

I Sverige har vi en vild apel, *Malus sylvestris*. Denna art förekommer spridd i landet till en nordgräns vid Dalälvens mynning. Detta är den enda art som finns i norra, västra och centrala Europa. Det var denna art som försåg pålbyggarna med deras äpplen för vinterföda. De torkade äpplena hade två fördelar, dels blev de hållbara, dels försvann större delen av den bittersura smaken vid torkningen.

I hela det ursprungliga utbredningsområdet för *Malus sylvestris* har förvildade individer av *Malus domestica* trängt in. Om man inte vill göra ingående undersökningar är det svårt att bestämma gränsen mellan de två arterna. Viss ledning är att ett träd med glatta blad och surbittra frukter troligen är *Malus sylvestris*, medan träd med ludna blad och ätbara frukter sannolikt är *Malus domestica*. I USA och England kallas ofta vilda äpplen och prydnadsäpplen för "crabs". I det östdanska språkområdet på Själland lever benämningen "krabbor" kvar. Jag har vuxit upp i Nordvästskåne och vi barn kallade vildäpplen för "skrabbor". Helt säkert har benämningen "crabapples" kommit för 1 000 år sedan från Danmark till England och från England till USA.

De ovan nämnda två arterna är i Sverige ett mycket värdefullt inslag i framförallt hagmarker och skogsbryn genom sin blomning men också som producenter av föda för den vilda faunan. Som odlad är *Malus domestica* älskad under sin blomning även när den odlas för fruktproduktion. *Malus domestica* anses härstamma från följande vildarter inom serien:

Art:	Utbredning:
M. sylvestris	större delen av Europa
M. dasyphylla	Donau-bäckenet och norra Balkan
M. praecox	europeiska Ryssland
M. sieversii	Centralasien
M. niedzwetzkyana	Centralasien

Utöver dessa arter växer i Centralasien:
M. chitralensis
M. kirghisorum (mycket nära släkt till *M. sieversii)*
M. montana
M. orientalis (mycket nära släkt till *M. sylvestris*)
M. turkmenorum

Malus niedzwetzkyana

Denna art står mycket nära *Malus sieversii*. Till skillnad från denna, som till alla delar liknar ett vanligt äppelträd, har *Malus niedzwetzkyana* bark, blad, blommor och frukter som är purpurröda. De prydnadsaplar av hybridnatur som odlas i våra trädgårdar härstammar från denna art.

B. Serie Baccatae

Serien har sin utbredning i Östasien. I Phipps (1990) lista omfattar serien 10 artnamn. Av dessa har jag slagit samman 4 under *Malus baccata*. Två namn gäller former som aldrig påträffats helt vilda och som jag inte kommenterat. Ett gäller en i mitt tycke obskyr art, som jag inte heller kommenterat.

Malus baccata (Bärapel)

Träd upp till ca 15 m högt. Krona tät, i ungdomen pyramidal, senare rundad och ofta med hängande grenar. I beskrivningen för artnamnet anges att trädets unga grenar är tunna och kala, blad elliptiska eller omvänt äggrunda, omkring 3-8 cm långa, rundade eller utdragna vid basen, spetsiga, fint och grunt tandade, glänsande gröna på ovansidan, blekare och kala på undersidan. Blommor vita, 3-3,5 cm i diameter, foder glatt. Frukt rundad, omkring 8-10 mm i diameter, oftast gul men kan vara röd. Foder avfallande. Den form som svarar mot denna beskrivning har sin utbredning från Östsibirien österut till Stilla Havet och söderut till Mongoliet, Kina och Korea.

I Sydkina och Himalaya finns en form med grovtandade blad och luddhårighet på nerverna på bladens undersidor. Denna form kallas var. *himalaica*, men är variabel och förtjänar knappast varietetsnamn. Följande arter hos Phipps (1990) har jag inkluderat i *Malus baccata*:

Malus manshurica

Blir normalt ett något större träd än typisk *Malus baccata*. Bladen har små, väl särade tänder som ibland saknas på nedre bladhalvan. Hårighet finns

på undersidan av unga blad liksom på fodret. Frukterna är större samt vackert röda. Blommorna doftar starkt. Jag behandlar formen som var. *manshurica*.

Malus pallasiana

Denna form har odlats av Tor Nitzelius och är enligt honom identisk med *Malus baccata*. De utbredningsområden som anges för de två "arterna" har jag därför slagit samman under *Malus baccata*.

Malus sachalinensis

Utan beskrivning tillgänglig har jag postulerat att denna "art" hör till *Malus baccata*s formkrets.

Malus sikkimensis och *Malus rockii*

I Sydvästkina och Himalaya finns två arter som ibland förs till *Malus baccata*. De avviker ganska kraftigt från typisk *Malus baccata* och jag nämner dem därför under artnamnen *Malus sikkimensis* och *Malus rockii*. Man vet lite huruvida skillnaderna mellan dessa arter är tillräckliga för att motivera en artgräns. Då jag inte anser dem tillräckligt vackra för att rekommendera deras odling, går jag inte in på en närmare beskrivning. *Malus sikkimensis* finns i Bergianska trädgården och på ett par andra håll i Sverige och det torde likaså finnas något enstaka exemplar av *Malus rockii*. Härdighetszon 1-2.

Av *Malus baccata* rekommenderar jag de nordliga formerna och särskilt *Malus baccata* var. *manshurica* för dess frukter. Dessa former är härdiga i odlingszonerna 1-6.

Malus hupehensis

Träd som kan bli ca 8 m höga med styva, brett vasformigt utbredda grenar, som är ludna som unga men som snart blir kala. Bark orangebrun, grovt spaltad i vertikala skivor. Blad äggformade till avlångt äggformade, långt tillspetsade, skarptandade, först ludna på undersidornas nerver, senare kala med en fast struktur. Blommor skålformade, rosa i knopp, vita 3,5-4 cm i diameter till 5-6 cm fullt utslagna, doftande, samlade i klasar om 3-7. Frukt rundad, omkring 1 cm i diameter, grönaktigt gul med röd kind. Utbredning centrala och östra Kina. Arten har tidigare haft ett icke giltigt namn, *Malus theifera*. Namnet syftar på att bladen lokalt användes till te. Arten är triploid och tydligen obligat apomiktisk. Då den är ovanlig i kultur, är det viktigt att den kan dras upp äkta från frö.

I Hubei, där Ernest Wilson samlade arten, fanns också vanligt förekommande en rosablommande form av densamma. Denna form har en tendens att sprida sitt grenverk mer än den vitblommande och tycks liksom den vitblommande vara obligat apomiktisk. Den bör enligt min uppfattning beskrivas som en ny art. Jag använder som arbetsnamn för densamma *Malus pseudohupehensis*.

Jag misstänker att *Malus hupehensis* uppstått som en hybrid, där *Malus baccata* spelat en roll. Arten är en av de vildarter som jag rekommenderar. Härdig i Sverige i zon 1-2(-3).

2. SEKTION SORBOMALUS

A. Serie Sieboldianae

Malus sieboldii (Rönnbärsapel)

Denna art har på ett föredömligt och uttömmande sätt behandlats av Rune Bengtsson i LUSTGÅRDEN 1992. Arten är en av de viktigaste av alla *Malus*-arter. Den är mycket vacker i sina olika former och den mest blomrika av alla arter. Kanske är den dock ännu viktigare som förälder.

Jag vill inte ta utrymme genom att upprepa vad som skrevs för två år sedan, utan begränsar mig till de cytologiska problem som berör arten. I arbeten som utförts av Oldén (1953) och Hjelmqvist (1959) och som publicerats i *Botaniska Notiser* har visats att vissa former av arten är tetraploida och fakultativt apomiktiska. Man kan därför påstå att *Malus sieboldii* är ett samlingsbegrepp för diploida sexuella former och några fakultativt apomiktiska mikroarter; hur många är ännu inte utrett. Jag infogar *Malus sargentii* (fig. 3a,b) som tidigare beskrivits som en egen art i samma samlingsbegrepp, då det även här är fråga om en tetraploid fakultativ apomikt. Oldén (1953) har i korsningsförsök med tetraploid *Malus sieboldii* framställt triploida, pentaploida, hexaploida och mixoploida avkommor. Detta omnämns endast för att visa vilken roll de tetraploida mikroarterna av *Malus sieboldii* kan och kommer att spela för framställning av bättre prydnadsaplar. Härdighetszon 1-4.

Figur 4. *Malus coronaria* 'Charlottae' i blom i Göteborgs botaniska trädgård. (Foto: Rune Bengtsson, 1974)

Figur 5. Blommande *Malus ioensis* fl. pl. på försöksfälten i Alnarp. (Foto: Leif Andersson, 1991)

Figur 6. *Malus tschonoskii* i höstfärgning. Försöksfälten, Alnarp. (Foto: Rune Bengtsson, 1976)

Malus zumi (Korallapel)

Detta träd, som uppträder spontant bland annat på Fujiyamas sluttningar, är en diploid hybrid mellan *Malus sieboldii* och *Malus baccata manshurica*. Trädet är pyramidformat upprättväxande med obetydlig bladflikighet och större röda frukter än *Malus sieboldii*. Trädet anges ibland ha större prydnadsvärde än *Malus sieboldii*. Då trädet är en diploid, kan det misstänkas vara en sämre förälder än tetraploid *Malus sieboldii*. Härdighetszon 1-3.

B. Serie Florentinae

Malus florentina

Ett litet rundkronigt träd med uppåtriktade grenar, vars bark är purpurbrun och avskalande med en orangefärgad ny bark. Unga grenar är ludna, blad hagtornslika, vitludna på undersidan. Blomklasar med 6 till 8 vita blommor 1,5-2 cm i diameter. Frukt bred, elliptisk 1-1,2 cm lång, röd. Trädet har en fin höstfärg, orange till purpur.

Utbredningen omfattar Italien, södra Jugoslavien och norra Grekland. Trädet är ingenstans vanligt. Har ibland betraktats som en hybrid mellan *Malus sylvestris* och *Sorbus torminalis*. Mycket sällsynt i odling. Ett mycket vackert träd som bör locka ivriga amatörer. Härdighetszon förmodligen 1.

C. Serie Kansuenses

Serien omfattar träd som i ett fall kan bli 10-12 m högt, medan övriga blir upp till 8 m höga. I serien ingår 5 arter, 1 nordamerikansk och 4 östasiatiska. Den nordamerikanska arten *Malus fusca* har inget ornamentalt värde men är intressant som exempel på relationerna mellan Nordamerikas och Östasiens floror. De 4 kinesiska arterna är:

- *M. kansuensis*
- *M. komarovii*
- *M. transitoria*
- *M. toringoides*

Malus toringoides

M. toringoides får tjäna som typ i min beskrivning. Det är ett träd som blir ca 8 m högt med lös, elegant överhängande grenbyggnad. Blad med normalt 2 par djupa flikar, båda bladsidorna först ludna, översidan senare kal. Blommor 6-8 i klasar, som sitter på korta bladbärande sporrar. Blomfärg krämvit, diameter 2-2,5 cm. Frukt äggrund till rund, 10-15 cm lång, hängande, glänsande gul med rött på solsidan. Jag finner denna art vara den vackraste av alla vilda aplar.

Om man inte kan finna *Malus toringoides* i en plantskola är *Malus transitoria* ett bra alternativ, då arterna visar relativt stor likhet. Frukterna hos *Malus transitoria* är dock något mindre.

Malus kansuensis

Detta träd uppträder ibland i buskform. Det har vackra röda frukter. Finns i Skandinavien förmodligen endast i botaniska trädgårdar. Är ett vackert träd men knappast så fint som de föregående två.

Malus komarovii

Malus komarovii är för mig okänd i odling.

För de kinesiska arterna är härdighetszonen 1(-2).

D. Serie Yunnanenses

Serien omfattar 4 arter som kan bli ca 10 m höga träd med frukter som innehåller stenceller. *Malus honanensis* påminner om *Malus kansuensis*. Är denna art rätt placerad? Den förekommer i nordcentrala Kina.

Malus prattii

Har stora, upp till 15 cm långa, rödnerviga blad med god höstfärg. Blommor vita, 1-2,5 cm i diameter, samlade 10-12 tillsammans. Frukt runt äggformad, ca 12 mm i diameter, röd med vita prickar. Ett vackert och särpräglat träd.

Malus yunnanensis

Har omvänt äggrunda, ojämnt och fint tandade blad, ibland lätt flikiga, rundade eller hjärtformade vid basen, 6-12 cm långa. Höstfärg röd och orange. Blommor vita med en rosa nyans, ca 15 mm i diameter i platta blomställningar. Frukt röd med vita prickar, ca 12 mm i diameter.

Malus prattii och *Malus yunnanensis* förekommer normalt inte i handeln. Välj det alternativ som erbjuds. Härdighetszon 1.

3. SEKTION CHLOROMELES

Sektionen omfattar 8 arter som varierar i storlek från ca 6 m till 10 m höga träd. Gruppen är utbredd från södra Kanada till Florida och från östra till centrala USA. De enda arter som då och då odlas i Sverige är ***Malus coronaria*** och ***Malus ioensis*** (Violapel) (fig.4,5). De är ca 10 m höga träd. Bladen är ibland grunt flikade. Grenar och blad är ludna hos *Malus ioensis*, medan de i full utveckling är kala hos *Malus coronaria*. De stora bladen på *Malus coronaria* påminner om de på *Sorbus latifolia*. Blommorna är 35-50 mm i diameter och sitter i klasar om 4-6. Färgen är svagt rosa.

Malus coronaria har en halvdubbelform kallad 'Charlottae'. *Malus ioensis* har en dubbelform kallad 'Plena'. Dess blommor är förmodligen *Malus*-släktets finaste med en diameter upp till 60 mm och en delikat rosa färg. Dessa former härstammar från vildväxande träd. Dessvärre är *Malus ioensis* ett av de amerikanska träd som inte trivs i Sverige. Ett skäl kan förmodligen vara att arten ympats på annat än sina egna rötter.

De två arter jag här beskrivit är långt mindre blomrika än de asiatiska arter jag skildrat. Jag avråder från odling om man inte vill acceptera de problem som antytts. *Malus coronaria* och dess form 'Charlottae' är odlingsmässigt det bättre valet. Härdighetszon för *Malus ioensis* 1-2, för *Malus coronaria* 1-4.

4. SEKTION DOCYNIOPSIS

Denna sektion omfattar 4 arter, av vilka 2 växer i Taiwan, en i sydöstra Kina och en i Japan. Den japanska arten, ***Malus tschonoskii*** (Cinnoberapel), blir ett 15 m högt träd som har en pyramidal upprätt krona (fig 6). Unga grenar är täckta med grått ludd. Bladen är brett äggrunda eller rundade, 5-13 cm långa, permanent gråfiltiga på undersidan. Blommor 2,5-3 cm i diameter, vita vid utsprickningen med en rosa nyans, sittande 4-5 i flock, doftande. Frukt rund, 2,5 cm i diameter, brungul med en röd nyans, upprätt. Trädets värde är dess pålitliga höstfärg som är en kombination av brons, rött, orange, gult och grönt. *Malus tschonoskii* har för mig den finaste av alla höstfärger. Härdig i zon 1-2(-3).

De övriga tre arterna är förmodligen inte härdiga i Sverige och kan knappast vara bättre än *Malus tschonoskii*.

5. SEKTION ERIOLOBUS

Malus trilobata

Ett träd, ca 10 m högt, eller en buske. Växer vilt i östra Medelhavs-området. Denna art skiljer sig så mycket från andra aplar att den ibland har separerats från *Malus*. Växer med upprätta grenar, har djupt treflikade blad som får bra höstfärg. Blommor vita. Frukt, som sällan utbildas norrut, gulaktig. Förmodligen inte permanent härdig i zon 1. Rekommenderas ej.

Arter som rekommenderas för odling

För alla trädgårdar inom angivna härdighetszoner:

- *M. baccata* var. *manshurica* (särskilt för kalla områden)
- *M. pseudohupehensis (M. hupehensis* 'Rosea')
- *M. sieboldii* var. *arborescens* och var. *sargentii* (fig. 3 a, b)
- *M. toringoides* (ev. *M. transitoria)*
- *M. prattii* eller *M. yunnanensis*
- *M. tschonoskii* (fig. 6)

För ivriga amatörer:

- *M. florentina*
- *M. ioensis 'Plena'* (fig. 5)
- *M. coronaria* 'Charlottae' (fig. 4)

Noter

1. Med termen *fakultativ apomixis* menas att vid fruktutveckling både reducerade och oreducerade embryosäckar utvecklas och att såväl sexuell befruktning som apomixis kan äga rum. Med termen *obligat apomixis* menas att vid fruktutveckling ingen sexuell befruktning äger rum. De frukter som uppstår utgör ett underlag för klonförmering. I min artikel har jag betecknat *Malus hupehensis* som en obligat apomikt. Detta därför att man inte funnit någon avvikande avkomma. Många personer föredrar att tala om frökonstanta arter, då även för så kallade obligat apomiktiska arter avvikelser kan uppträda.

Litteratur

Bean, W.J., 1980, *Trees and Shrubs Hardy in the British Isles*, ed. D.L. Clarke, 8th rev. ed.

Bengtsson, R., 1992, Malus sieboldii (Reg.) Rehd. Rönnbärsapel, LUSTGÅRDEN 1992, Årg. 72

Flora Europaea, 1968, Vol. 2:66-67, Cambridge University Press

Hess, H.E., Landolt, E., Hirzel, R.,1977, *Flora der Schweiz 2*, Birkhäuser Verlag, Basel

Hillier's Manual of Trees and Shrubs, 1990, 5th ed., London

Hjelmqvist, H., 1957, The Apomictic Development in Malus sieboldii, *Botaniska notiser*, Vol. 110, Fasc. 4, Lund

Hjelmqvist, H., 1959, On the Embryology of two Malus Hybrids, *Botaniska notiser*, Vol. 112, Fasc. 4, Lund

Mitchell, A., 1977, *Nordeuropas träd*, Albert Bonniers förlag, Stockholm

Nitzelius, T., 1952, *Blommande buskar och träd*, Stockholm

Oldén, E.J., 1953, Sexual and Apomictic Seed Formation in Malus sieboldii Rehd., *Botaniska notiser*, Häfte 1, Lund

Phipps, J.B., Robertson, K.R., Smith, P.G. & Rohrer, J.R., 1990, A Checklist of the Subfamily Maloideae (Rosaceae), *Canadian Journal of Botany*, Vol. 68:2209-2269

Rheder, A., 1984, *Bibliography of Cultivated Trees and Shrubs*, 2nd ed., Mac Millan Co, New York

Schweingruber, F.H., 1979, Wildäpfel und Prähistorische Äpfel, *Festschrift Maria Hopf*, Reinland Verlag GmbH, Köln

---

Karl Evert Flinck *är teknologie hedersdoktor, förutvarande platschef för Findus i Bjuv, dendrologisk nestor och innehavare av landets förnämligaste privata växtsamling. Han har ett nära samarbete med forskarna på Avdelningen för plantskola och växtmaterial, Institutionen för trädgårdsvetenskap, SLU, Alnarp.*

SORTER AV PRYDNADSAPLAR

Rune Bengtsson

Figur 1. *Malus* 'Professor Sprenger', Alnarpssortimentet. (Foto: Leif Andersson, nov 1990)

DENNA UPPSATS UTGÖR en sammanfattning av en analys och beskrivning som gjordes av det nutida respektive historiska sortimentet av prydnadsaplar vid Institutionen för trädgårdsvetenskap, Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp i början av 1980-talet. Denna analys låg till grund för utformningen av ett förädlingsprojekt som startade 1982 och som nu förhoppningsvis innebär att det svenska sortimentet av prydnadsaplar får några värdefulla tillskott. Projektet startades och leddes fram till 1989 av författaren, medan slutförandet har överlåtits på kollegan och försöksledaren Kenneth Lorentzon. I en följande artikel redogör han för de nya sorter som kommer att introduceras.

I början av 1980-talet gavs möjligheter att på Alnarp bedriva en mer aktiv verksamhet med att förbättra det svenska plantskolesortimentet. Huvuddelen av arbetet kom att koncentreras till projekt *P 80, Nya träd och buskar*. Ur detta har till dags dato ca tjugofem nya kloner och frökällor introducerats på den svenska marknaden (Bengtsson 1992).

För att snabbt komma igång med verksamheten studerades olika möjligheter att få fram ett lämpligt material att göra ett urval i. Eftersom man från olika

håll hade pekat på brister i sortimentet av prydnadsaplar blev detta föremål för ett delprojekt inom projekt 80. Till Alnarp hade några år tidigare hemförts en kollektion av nyare amerikanska sorter av den nuvarande lantbrukskonsulenten för plantskolefrågor, Lars Rudin. Dessa sorter hade visat lovande egenskaper och blev planterade i Alnarpsparken i ett område som kallas "nya sortimentet". I detta område stod nu ett 15-tal amerikanska sorter som 'Mary Potter', 'Snowdrift' och 'Van Eseltine' tillsammans med många ur det "gamla" prydnadsapelsortimentet, exempelvis 'John Downie', 'Eleyi' och *Malus floribunda*.

Den enkla strategin blev att samla frukt från 10 av de mest "tilltalande" amerikanska sorterna och utgå ifrån att de hade pollinerats av så många olika andra arter och sorter som möjligt (fri avblomning). Förhoppningen var att vi skulle få fram 10 halvsyskonfamiljer (moder känd, fader okänd) med så stor genetisk variation att ett framgångsrikt urval skulle kunna ske. Redan på småplantstadiet visade sig förhoppningarna kunna bli infriade genom den variation av bladformer och -färger som kunde observeras. Projektets fortsättning beskrivs nedan.

Prydnadsaplarnas odlingshistoria i Sverige

En utförlig beskrivning över prydnadsaplarnas historia i svensk odling återstår ännu att göra. En sådan vore mycket intressant mot bakgrund av den variation i det odlade material som återfinns i svenska parker och trädgårdar anlagda under skilda epoker. En sådan redovisning hastar dessutom, då prydnadsaplarna har en relativt kort livslängd. Som exempel kan nämnas att den omfattande plantering av *Malus floribunda* i Malmö, vilken omnämns nedan, som planterades 1937, nu befinner sig ett stadium av stark nedgång. Medan livslängden varierar och hos de flesta arter och hybrider sällan överstiger 50-75 år, finns dock exempel på betydligt äldre träd.

Det kan vara på sin plats att kort nämna om betydelsen av det delvis synonyma begreppet *paradisäpple* och *-apel*. I *Holzhausens trädgårdslexikon* (1938) kan man läsa följande "Paradisäpple är dels benämningen på småfruktiga arter av släktet Malus, ss. M. baccata m.fl., dels är P. benämningen på svagväxande grundstammar av Malus pumila var. paradisiaca, som användes till förädling av dvärgäppleträd." Den förstnämnda betydelsen lever fortfarande kvar, även hos gemene man, medan den sistnämnda numera sällan används. En annan distinktion är att de mer storfruktiga arterna och sorterna inom denna grupp skulle kallas *paradisaplar* (som typisk representant bör *Malus* 'John Downie' nämnas) medan mer småfruktiga arter och sorter skulle kallas *bäraplar* med *Malus baccata* som exempel (Hammer 1972). Från Danmark anger Lange att namnet *paradisaeble* är funnet i skrifterna första gången 1757 (Lange 1960). Den gången måste namnet ha använts om en eller annan varietet eller hybrid av *Malus dasyphylla*. I denna uppsats används *äpple* för att beskriva frukten medan *apel* används om trädet i sin helhet. Träden kallas fortsättningsvis *prydnadsaplar*.

Man kan räkna med att de första sorterna, eller motsvarande, av prydnadsaplar kom i handeln i Sverige mot slutet av 1800-talet. Det var exempelvis *Malus floribunda* som infördes från Japan till västerlandet på 1860-talet och *M. x scheideckeri* som introducerades av plantskolan Ludwig Späth i Berlin 1888.

Under tiden fram till andra världskriget introducerades att antal sorter som exempelvis 'Eleyi' 1920 av plantskolan Herman Hesse i Weener/Ems i Tyskland, 'Atrosanguinea' 1898, 'Oekonomierat Echtermeier' 1914, 'Excellenz Thiel' 1909 från Ludwig Späth. I 1902 års upplaga av *Alnarps trädgårdars sortimentskatalog* omnämns 19 arter och sorter av prydnadsaplar medan samma publikation trettio år senare endast nämner 7, varav 3 under rubriken fruktträd. I *Holzhausens trädgårdslexikon* beskrivs 26 arter och sorter och i *Trädgårdskonst I. Hantverkets bok* med Gregor Paulsson som redaktör och utgiven 1948, omnämns ett tiotal arter och sorter av Carl G. Dahl, som dock antyder att han utlämnat några av utrymmesskäl.

Att prydnadsaplar inte varit omnämnda särskilt ofta under mellankrigstiden framgår av LUSTGÅRDEN:s generalregister för perioden 1920-1949. I dessa 29 årgångar omnämns 15 taxa vid 27 tillfällen. Vid inget av tillfällena har någon artikel haft prydnadsaplar som huvudtema. Efter andra världskriget introducerades bland annat några sorter som framförädlats av den framstående holländske dendrologen och tillika stadsträdgårdsmästaren i Haag, S.G.A. Doorenbos. Exempel är 'Liset' som framställts före 1938, men som gavs namn först 1949, 'Professor Sprenger' (fig. 1) framställd före 1950 (fick inte betydelse i Sverige förrän i sen tid) och 'Profusion' framställd före 1938 och namnsatt 1946.

Det finns ingen tillgänglig statistik som i detalj visar hur efterfrågan och användning av prydnads-

aplar har utvecklats under den period som behandlats ovan. Under tiden fram till andra världskriget användes de dock framförallt i parker och i viss mån i flerbostadsområden. I egnahemsträdgården var de mindre vanliga, då de riktiga fruktträden dominerade av hushållningsskäl. Efter kriget inträffade sannolikt prydnadsaplarnas glansperiod. Då blev även deras användning i villaträdgårdar vanlig. Det var dock fortfarande viktigt att framhålla nyttoaspekten, vilket författaren erfor under praktiskt arbete i gardencentra under slutet av 50-talet och 60-talet. En viktig sort för nyttoändamål var 'John Downie'. I offentlig miljö blev prydnadsaplarna mindre populära i takt med att miljonprogrammets utemiljö växte fram.

I dag är marknadsbilden splittrad. Hos plantproducenter och -försäljare möter man ofta kommentarerna att prydnadsaplar inte är särskilt lättsålda. Dessutom upplever många att sortimentet är osäkert. Det finns efterfrågan både efter nyare sorter som 'Professor Sprenger' (fig. 1) och 'Red Jade' men också efter gamla sorter som 'Eleyi'. Den sistnämnda borde emellertid snarast utgå av skäl som redovisas nedan.

Äldre och nutida sorter av prydnadsaplar med anknytning till Sverige

I nedanstående beskrivning har sortnamnet placerats direkt efter släktnamnet, ett förfarande som är gängse/tillåtet enligt moderna principer men som säkert kan överraska äldre läsare som en gång lärt sig att det exempelvis heter *Malus x purpurea* 'Eleyi'. I beskrivningen hänvisas ibland till hybridgrupper. Till sorterna har författaren också valt att foga några hittills som arter behandlade taxa. Då de ej blivit återfunna i naturen förtjänar de inte artstatus enligt moderna taxonomiska principer. Ett typiskt exempel är rosenapeln, *Malus floribunda*, som egentligen utgör en klon (eller möjligen flera) (fig. 2).

Malus 'Aldenhamensis'

Sorten uppkom i Hon. Vicary Gibbs trädgård i Aldenham i England omkring 1915. Den tillhör det äldre svenska sortimentet och omnämns exempelvis av Holzhausen (1938). Sorten har enkla till halvdubbla blommor. I ballongstadiet är knoppen rödbrun. Den utslagna blomman är purpurröd men bleknar till djupt purpurrosa. Blomdiameter ca 4,5 cm. Frukt mörkt rödbrun till purpurröd, på skuggsidan grön eller bronsfärgad, ca 2 cm i diameter. Sorten anses vara resultatet av korsningen *Malus x atrosanguinea* x *M. niedzwetskyana*. Det finns inga uppgifter om varför sorten försvunnit ur det nutida sortimentet.

Malus 'Almey'

Selektion gjord 1945 vid Experimental Farm, Canada Department of Agriculture, Morden, Manitoba. Namnet gavs för att hedra J.R. Almey, en trädgårdsman vid Canadian Pacific Railway Company, Winnepeg, Manitoba. Mindre träd har ett upprätt växtsätt och rundad krona. Blommor enkla, knoppar i ballongstadiet mörkt rödbruna eller purpurröda. Utslagna blommor purpurröda men kronblad mycket ljusare vid basen, så att en nästan vit "stjärna" bildas i centrum. Frukt ca 2,3 cm i diameter, rödbrun. F:2-hybrid av *Malus baccata* och *M. niedzwetskyana*. Sorten såldes i Sverige under 1960- och sannolikt 70-talet men har fösvunnit ur det nutida sortimentet. Enligt den erfarne plantskolemannen Evert Nilsson i Ås i Jämtland borde denna sort ersätta 'Hopa' genom sin bättre blomfärg och likvärdiga härdighet (Nilsson 1985).

Malus x atrosanguinea

Denna sort introducerades 1898 i Tyskland av plantskolan Ludwig Späth i Berlin. Sorten anses vara en hybrid mellan *Malus halliana* och *M. sieboldii*. I växtsätt påminner den starkt om *M. floribunda* men blir mindre i storlek. Bladen är äggrunda, sågade och glänsande mörkgröna. Blommorna är enkla, i knopp och utslagna mörkt karminröda och bleknar obetydligt. Petalerna är mörkare på utsidan än på insidan. Frukten är ca 1 cm i diameter, röd eller gul med röd solsida. Frukterna har inget prydnadsvärde. *Malus x atrosanguinea* tillhör det historiska prydnadsapelsortimentet. Sorten lanserades under många år som en förbättrad rosenapel. Den har ibland kallats *Malus floribunda atrosanguinea*.

Malus 'Crittenden'

Sorten beskrevs i författarens artikel om *Malus sieboldii* i LUSTGÅRDEN 1992. Sorten har en given plats i det nutida sortimentet.

Malus 'Eleyi'

Sorten uppstod hos Charles Eley i East Bergholt, Suffolk England som en hybrid mellan *Malus niedzwetskyana* och *M. spectabilis*. *Malus* 'Eleyi' selekterades bland fröplantor som drogs upp före första världskriget. Sorten beskrevs i *Gardener's Chronicle*

Figur 2. Blommande friväxande häck av rosenapel (*Malus floribunda*) på Carl Gustafs väg i Malmö. (Foto: Ernst Henriksson, maj 1993)

1920 och introducerades i odling kort därefter av den engelska plantskolan Notcutt. Sorten erhöll utmärkelsen FCC 1923. Sorten utvecklas till ett mindre träd. Unga skott håriga. Bladen är i början purpuröda för att sedan bli mer bronsgröna. Blommor mörkt purpurröda ca 3,5 cm i diameter. Frukten är vanligen äggformad och vanligen 2,5 cm lång och 1,5 cm i diameter. Sorten säljs fortfarande men borde utgå ur sortimentet på grund av sin stora mottaglighet för äppelskorv. Vissa år kan trädet ha tappat de flesta bladen redan under sensommaren.

Malus 'Exzellenz Thiel'

Man vet ej säkert ursprunget för denna sort. Kan eventuellt vara en korsning mellan *Malus floribunda* och *M. prunifolia* 'Pendula'. Har ibland kallats *Malus thiel*. Sorten selekterades omkring 1909 och introducerades 1912 av den tyska plantskolan Ludwig Späth i Berlin. Sorten utvecklas till ett litet träd med hängande grenar. Blommorna är enkla, i ballongstadiet är knoppen rosaröd, som utslagna är blommorna vita och ca 4,5 cm i diameter. Frukten är orangegul med röd anstrykning, ca 1,8 cm i diameter. Sorten tillhörde mellankrigssortimentet och har idag endast historiskt intresse. En av föräldrarna till 'Red Jade'.

Malus floribunda (rosenapel) (fig. 2)

Även om rosenapeln taxonomiskt hittills behandlats som en art tas den upp i denna förteckning över sorter, med tanke på dess uppenbara hortikulturella ursprung. Den infördes från Japan omkring 1862 och har aldrig återfunnits i naturen. Enligt Bean (1981) kan det röra sig om en hybrid mellan *Malus sieboldii* och *M. baccata* eller *M. prunifolia*. Rosenapeln blir en stor buske eller ett mindre träd på upp till 8 meters höjd. Karakteristisk tätgrenig, utbredd och välvd krona. De 4-8 cm långa bladen kan på långskott vara tre- till femflikade. Blomknoppen är mörkt karminröd men den utslagna blomman är rosa för att blekna till nästan vit. Frukten är ca 1,5 cm i diameter och med avfallande foder. Rosenapeln anses av många, inklusive Bean (1981), som en av de vackraste prydnadsaplarna i blom. Trots en oansenlig frukt och att den tillhör de besvärligaste att odla i plantskola kommer den tillhöra huvudsortimentet

för överskådlig tid. Det har spekulerats över om det finns flera olika typer av rosenapel i handeln. Bland annat skulle variationen gälla blommornas färgmättnad, en egenskap som är mycket svår att bedöma eftersom blomningstiden är kort. Inom fruktförädlingen använder man en speciell klon, kallad 821, som anses helt resistent mot äppelskorv och som därför används vid korsningsarbete (Tobbutt 1992).

Malus 'Golden Hornet'

Sorten introducerad före 1949 av plantskolan John Waterer & Sons, Bagshot, Surrey, England. Troligen en fröplanta efter *Malus zumi* var. *calocarpa*. Sorten fick i England en Award of Merit 1949 och utmärkelsen First Class Certificate 1961. Blommor enkla, vita, ca 3 cm i diameter. Frukt gul ca 3 cm i diameter. Frukten sitter 3 eller 4 tillsammans i knippen. Fruktsättningen är rik. Anses sund men har den stora nackdelen att frukten sitter kvar länge på trädet som rutten. Har sålts i mindre omfattning i Sverige men sorten kan ej rekommenderas.

Malus halliana

Buske eller litet träd. Infört i västerländsk kultur från Japan omkring år 1863 av G.R. Hall efter vilken arten fått sitt artnamn. Denna apel finns endast i kinesiska och japanska trädgårdar och har aldrig återfunnits vild i naturen i sin typiska form (Bean 1981). Den har därför behandlats i denna förteckning av samma skäl som *Malus floribunda*. Blomknopparna är mörkt karminröda och i utslaget stadium mörkrosa. Blommorna är enkla till halvfyllda, 4-7 tillsammans på tunna, rödaktiga skaft, 3-4 cm i diameter. Frukten, som mognar mycket sent, är oval och 6-8 mm i diameter. I USA har man selekterat fram en klon med fyllda blommor, *Malus halliana* 'Parkmanii'. På det japanska berget Kirishima har

Figur 3. *Malus* 'Rescue'. (Bilden erhållen av Nordplant. Foto: Per Olof Bergendal)

man funnit en vildväxande apel som skiljer sig från *M. halliana* genom att blommorna är nästan vita och sitter på kortare skaft. Den har benämnts *M. halliana* var. *spontanea*. *M. halliana* tillhör det historiska sortimentet. Den fanns i svensk odling kring sekelskiftet men har sedan försvunnit, kanske beroende på bristande härdighet.

Malus 'Hillier'

Selekterad 1928 av den engelska plantskolan Hillier & Sons i Winchester ur ett plantparti som erhållits från en europeisk (holländsk?) plantskola. Har ofta kallats *Malus hillieri*. Buskträd med kraftig växt. Blommor enkla och halvfyllda (5-9 petaler), i ballongstadiet är knoppen rosaröd, som utslagen är blomman rosa till ljusrosa och ca 3,3 cm i diameter. Frukt gul till orange, ca 1,7 cm i diameter. Sorten 'Hillier' är mycket vacker i blomning men den har försvunnit ur sortimentet. Kanske har den ganska oansenliga frukten bidragit till detta.

Malus 'Hopa'

Selekterad av Niels E. Hansen vid South Dakota Agricultural Experiment Station, Brookings, South Dakota, USA. Introducerad i handel i USA 1920. "Hopa" betyder vacker på Sioux-språket. Sorten selekterades bland plantor ur frö från *Malus niedzwetskyana* efter fri avblomning. Man har förmodat *M. baccata* skulle vara pollengivare. *M.* 'Hopa' är ett litet, brett och ganska glesvuxet träd. Blad elliptiska med kort spets. Blommor enkla, knopp i ballongstadiet mörkröd till purpurröd, som utslagna är blommorna rosa med en vit stjärna i centrum, ca 4,3 cm i diameter. Frukten är klarröd eller scharlakansröd, vanligen gulaktig på skuggsidan och ca 2,5 cm i diameter. 'Hopa' är fortfarande en viktig sort i det svenska sortimentet. Den är måttligt skorvkänslig men är härdig.

Malus 'John Downie'

Selekterades 1875 av E. Holmes i hans plantskola i Whittingdon nära Lichfield, England. Introducerades i handeln 1885. John Downie var en skotsk plantskoleman och vän till Holmes. Han var en tid partner i den berömda plantskolan Fisher and Holmes. Sorten 'John Downie' har ett kraftigt, upprätt växtsätt. Blommorna som är rosa i knopp är vita. Frukten är ca 3 cm i diameter och orange med röd solsida. Den har en karakteristisk form med konisk bas. Fruktsättningen är riklig men frukten faller strax efter mognandet. En av de värdefullaste prydnadsaplarna för hushållet. Trots att sorten är gammal kommer den sannolikt att finnas i sortimentet i överskådlig tid. Den är omtyckt i plantskolorna för sitt växtsätt.

Malus 'Oekonomierat Echtermeyer'

Sorten introducerades 1914 av plantskolan Ludwig Späth i Berlin. Anses vara resultatet av en korsning mellan *Malus* 'Exzellenz Thiel' och *M. niedzwetskyana*. Hängande växtsätt. Bladen är bronspurpur-färgade i början för att sedan bli alltmer gröna. Blommorna är enkla, knoppen i ballongstadium mörkt purpurröd, som utslagen purpurrosa, ca 4 cm i diameter. Frukten är purpurröd före mognad, sedan mörkt rödbrun till brungrön, ca 2,5 cm i diameter. Sorten kan fortfarande ses i svenska parker anlagda före andra världskriget. Ganska skorvkänslig. Enligt Evert Nilsson mycket värdefull på grund av sin stora härdighet. Sorten klarade sig i Jämtland den kalla vintern 1978-79, vilken var den kallaste sedan 1880-talet med officiell minimitemperatur på -38 grader i området (Nilsson 1985).

Malus 'Profusion'

Selekterad ur en korsning gjord av dendrologen och stadsträdgårdsmästaren i Haag, Holland, S.G.A. Doorenbos före 1938. Föräldrar är *Malus* 'Lemoinei' och *M. sieboldii*. Namnet hänsyftar på blomsterrikedomen. Buske eller litet träd på 3-4 meters höjd. Blad äggformade till elliptiska, på långskott flikade. I början röda eller rödaktiga, sedan mer bronsgröna. Blommor enkla, i ballongstadium mörkt röda, som utslagna purpurröda men bleknar till purpurrosa, ca 4 cm i diameter. Frukt oxblodsröd, ca 1,3 cm i diameter. Sorten tillhör standardsortimentet. Den har ganska god resistens mot äppelskorv.

Malus prunifolia

Malus prunifolia anses vara införd från Ostasien på 1750-talet men har aldrig observerats i naturen. Arten har därför behandlats tillsammans med sorterna.

Mindre träd på 5-8 meters höjd. Blad elliptiska till äggformiga 5-10 cm långa. Blommor rosa i knopp men helt vita som utslagna. Frukterna är äggformiga, ca 2 cm i diameter. *M. prunifolia* tillhör det historiska sortimentet men träd kan fortfarande ses i äldre parker och bostadsområden. *M. prunifolia* var. *rinkii* har rosa blommor, ca 5 cm i diameter. Frukten är 1,5-3 cm i diameter, gulgrön och ätbar. Användning som ovanstående.

Malus 'Red Jade'

En selektion gjord av George M. Reed vid Brooklyn Botanical Garden i New York 1935. Introducerad 1953 av samma botaniska trädgård. Namnet hänsyftar på den glänsande frukten. Uppstod ur en korsning mellan 'Exzellenz Thiel' och en okänd fader. Sorten har ett utpräglat hängande växtsätt och blir inte högre än man binder upp toppskottet. Bladverket är friskt, grönt. Blomman är enkel, knopp i ballongstadium mörkrosa, som utslagen vit, ca 4 cm i diameter. Blommorna har en utpräglad och stark doft. Frukten är glänsande röd och ca 1,3 cm i diameter. Sorten har sålts i små mängder under halvannat decennium. Härdigheten är måttlig och frukten faller av relativt snart efter mognad.

Malus 'Rescue' (fig. 3)

Fröplanta som uppkommit ur frö av sorten 'Blushed Calville' efter fri avblomning. Introducerad av Experimental Farm, Canada Department of Agriculture, Scott, Saskatchewan. Litet buskträd med upprätt växtsätt. Blommor rosa som bleknar till vitt. Ca 2,5 cm i diameter. Frukt röd, ca 3,5 cm i diameter. Introducerad av plantskolan Nordplant i Gävle. Har i marknadsföringen kallats "barnäpple". Mycket härdig men angrips åtminstone i södra Sverige ganska starkt av äppelskorv.

Malus 'Royalty' (fig. 4)

Selekterad 1958 av W.L. Kerr, Sutherland, Saskatchewan, Canada. Han valde moderplantan bland ett stort antal rödbladiga fröplantor. Han förmodade att *Malus* 'Rudolph'var ena föräldern och ett rödbladigt träd utan namn den andra. Introducerad av Kerr 1962. Blommorna är enkla och mycket mörkt röda. Frukten är mörkröd och ca 1,5 cm i diameter. 'Royalty' tillhör standardsortimentet men anses av många att ha så mörka blommor att den i fullt flor ger ett närmast dystert intryck.

Malus x scheideckeri

Kraftigväxande apel på 3-5 meters höjd med åtminstone i ungdomen upprätt växtsätt. Den introducerades 1888 av plantskolan Ludwig Späth i Berlin och anses vara en hybrid mellan *Malus floribunda* och *M. prunifolia*. Den har uppkommit hos en Scheidecker i München. Blommorna är ljusrosa och 4-5 cm i diameter. Frukten är körsbärsstor, gul till orange med lång stjälk och kvarsittande foder. En historisk sort som planterades i Sverige från sekelskiftet och framåt. Sorten är sjuklig.

Malus x zumi 'Calocarpa'

Kan utseendemässigt placeras mellan *Malus x zumi* och *M. sieboldii*. Sorten selekterades på Arnold Arboretum i Boston, USA, ur plantor uppdragna ur frö som kommit från Japan 1890. Blommorna är enkla, knoppar i ballongstadiet mörkröda, som utslagna vita till ljusrosa. Frukt röd, ca 1 cm i diameter. En gammal sort som fått en viss renässans i sortimentet. Frisk.

Brister i det nuvarande sortimentet

När sortimentsanalysen gjordes i början på 1980-talet, var det att många arter och sorter var kraftigt skorvmottagliga som i första hand nämndes. I viss mån hade man börjat notera att de allra flesta sorter var för stora för den typ av radhus- eller villaträdgård som började bli alltmer vanlig. I dessa var den tillgängliga odlingsytan inte större än några hundra, upp till femhundra, kvadratmeter. De minskade möjligheterna att plantera flera olika frukträd och prydnadsträd ökade kraven på den art eller sort som valdes. Man nöjde sig inte längre bara med vacker blomning eller fruktsättning. För det aktuella förädlingsprojektet sattes därför målet att hitta nya växtformer av prydnadsaplar med exempelvis ett kompakt, hängande eller pelarlikt växtsätt samt att försöka finna nya typer med både vacker blomning och fruktsättning.

Projektuppläggning

Som nämnts ovan samlades frukt på 10 prydnadsaplar i Alnarpsparken 1982. Fröet stratifierades och såddes påföljande vår i växthus där plantorna också pricklades och omskolades i krukor. På detta sätt hade de flesta plantor en kraftig utveckling redan påföljande höst. Av varje population erhölls mellan 400 och 500 plantor. Efter ett år i krukodling på friland var de redo för utplantering i fält. Vid denna tid rådde stor platsbrist på institutionens försöksfält och därför placerades de på dåvarande Avdelningen för frukt- och bärförädling på Balsgård. Detta visade sig i efterhand mindre lyckat av flera skäl. Dels fanns jordträtthet kvar i det aktuella fältet på grund av tidigare odling av äpple, dels var jorden så lätt att några av populationerna skadades svårt vid torka.

Under perioden mellan 1984 och 1989, med tyngdpunkt på de tre sista åren, studerades plantmaterialet noga. Individer med vacker blomning och intressant fruktsättning registrerades. Under

Figur 4. *Malus* 'Royalty' på Alnarps försöksfält. (Foto: Leif Andersson, 1991)

perioden inträffade ett av de svåraste skorvåren i sen tid, vilket gav goda möjligheter att studera plantornas skorvresistens. När fältprovningen i Balsgård upphörde 1989 hade 105 av totalt 4 500 plantor med särskilt goda egenskaper registrerats, vilka därefter flyttades till Alnarp.

Källor

Opublicerade källor

Tobbutt, K., 1992, Personlig kommunikation

Publicerade källor

Alnarps trädgårdars plantskolekataloger

Bean, W.J., 1981, *Trees and Shrubs Hardy in the British Isles*, Band 2, John Murray Ltd., London

Bengtsson, R., 1992, *Nya träd och buskar. Beskrivning av selekterade kloner och frökällor av träd och buskar från projekt 80*, Stad & Land, Nr. 108/1992, MOVIUM/Institutionen för landskapsplanering, SLU Alnarp

Hammer, O., 1972, Iakttagelser over pynteaeblers blomstring og fruktsättning med henblick på biers och vilde fuglers interesse, *Tidskrift for planteavl*, 76: 437-489

Holzhausen, A., 1938, *Svenskt trädgårdslexikon*, Stockholm

Jefferson, R.M., 1970, History, Progeny and Locations of Crabapples of Documented Authentic Origin, *National Arboretum Contribution*, No. 2, USDA, Washington D.C.

Korban, S.S., 1986, Interspecific Hybridization in Malus, *HortScience*, Vol. 21(1)

Krussman, G., 1962, *Handbuch der Laubgehölze*, Band 2, Paul Parey, Berlin och Hamburg

Lange, J., 1960, *Ordbog over Danmarks plantenavne*, Köpenhamn

Nilsson, E., 1985, Tag vara på gamla sorter, *Viola-trädgårdsvärlden*, Nr. 41

Paulsson, G. (red.), 1948, *Hantverkets Bok*, Del I, Stockholm

Smedberg, E., Nitzelius, T., 1952, *Generalregister till årgångarna 1-30 (1920-1949) av LUSTGÅRDEN*, Särtryck ur LUSTGÅRDEN 1950-51

***Rune Bengtsson** är hortonom och försöksledare vid Institutionen för trädgårdsvetenskap, Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp.*

Preliminär rapport från selektionsarbetet av PRYDNADSAPLAR FÖR SVENSKA TRÄDGÅRDAR

Kenneth Lorentzon

Figur 1. Den hängande selektionen av prydnadsapel i vinterskrud med kvarsittande frukter. Försöksfälten, Alnarp. (Foto: Leif Andersson, jan 1994)

EFTER UPPDRAGNINGEN av de tio familjerna av prydnadsaplar på Alnarp, placerades nio av dessa ut på Institutionen för hortikulturell växtförädlings försöksfält på Balsgård, nordväst om Kristianstad. Efter fem års observationer, 1984-89, gjordes ett urval av de för vilka särskilt goda egenskaper hade registrerats (Bengtsson, ovan). Dessa flyttades tillbaka till Alnarp. 105 plantor passerade nålsögat och valdes ut bland de ursprungliga 4 500 plantorna.

Hösten 1990 grävdes plantorna upp, utan föregående förberedelser och efter fem år på samma växtplats - Balsgårds sandjord. Med en nogsam planering av arbetet kunde riskerna minimeras och ett gott etableringsresultat uppnås. Upptagningen gjordes för hand under en dag. Transporten skedde samma kväll och utplanteringen gjordes redan påföljande dag i en väl förberedd växtbädd.

Utplantering

En god skånsk lermylla hade förberetts genom nedfräsning av 20 cm välbrunnen stallgödsel. Hela kvar-

teret täcktes efter planteringen med ett 10-15 cm tjockt lager av grov tallbark. Detta för att slippa såväl frekvent ogräsbekämpning som för att minska avdunstningen sommartid. Vidare erhöll vi en yta av prydlig karaktär där man dessutom kunde röra sig torrskodd. Etableringen var 100-procentig med undantag av enstaka döda grenpartier på någon planta.

För att ha jämförbara underlag för våra bedömningar valde vi att ympa alla sorterna på klonade grundstammar. I produktionsplantskolor ympar man i regel på fröstammar. Vi valde att använda den medelstarkväxande grundstammen A2. De plantor som inte kunde uppförökas med ympning under vintern 1990-91 okulerades under sommaren 1991. Som en jämförelse ympades, respektive okulerades, två plantor av varje sort också på s.k. fröstam. Detta gjordes för att se hur storlekstillväxten liksom andra faktorer som blomtidighet, blomvillighet och fruktsättning påverkades.

I runda tal planterades ca 1 000 förädlade plantor ut. Det är på dessa plantor som alla mätningar därefter har utförts och jämförelser gjorts. De återtransporterade moderplantorna har i huvudsak använts som kontroller, för jämförelser med de mätvärden som erhållits. De har utgjort ett slags referensplantor, där vi dock varit väl medvetna om de avvikelser som kan ha uppstått som en följd av av att dessa växer på egen rot.

Skötseln av plantorna har varit mycket begränsad. Detta avsiktligen för att vi skulle kunna bedöma det naturliga växtsättet och mottagligheten för sjukdomar och insektsangrepp. Inga angripna plantor har avlägsnats, även om angreppet varit kraftigt. Ett motiv var att just utsätta de nya prydnadsaplarna för det tryck av sjukdomar som kan förväntas i vilken vanlig trädgårdsmiljö som helst.

Bedömningsgrunder

Följande generella kriterier lade vi till grund för urvalet:

- Små och kompakta träd
- Hängande växtsätt med pålitlig fruktsättning
- Rödbladiga former med en klar och ren blomfärg
- Nyheter

Följande detaljegenskaper har studerats närmare:

- Plasticitet
- Härdighet
- Motståndskraft mot sjukdomar
- Sorter med "karaktär"
- Blomma
- Frukt
- Blad
- Höstfärg
- Förökningsbarhet

Form

Många kompakt växande former finns bland de 105 återförda prydnadsaplarna, varav flera täta klotformer. I urvalet gäller det att hitta en både riktigt kompakt typ och en som är så växtlig att den ändå tillfredställer plantskolornas krav på en rimlig produktionstid.

Med en intressant form som t. ex. en klotvuxen prydnadsapel, behöver inte plantan ovillkorligen också ha en strålande blomning och fruktsättning, även om detta självfallet är önskvärt. När det gäller andra klotvuxna träd och buskar finner man att de sällan har fler utseendemässiga kvaliteter än just sin växtform. En klotform har valts ut bland de tre första prydnadsaplar som planeras att introduceras på marknaden (fig. 2).

Av hängformer har vi hittills på marknaden egentligen bara haft tillgång till *Malus* 'Red Jade', vilken både har blommat för lite och satt för lite frukt samt dessutom varit begränsat härdig. Mera sällan har den finländska *Malus* 'Hyvingensis' funnits tillgänglig. Denna är dock alltför grov i sin grenbyggnad och dess frukt och blomning är måhända alltför alldaglig för att kunna konkurrera. I ett hårdare klimat skulle den kunna vara en intressant sort att arbeta vidare med ur förädlingssynpunkt. Den tredje hängande prydnadsapeln på marknaden är *Malus* 'Echtermeyer'. Det är en rödbladig sällsynt förekommande sort. Tyvärr är den liksom flertalet purpuraplar mycket känslig för skorv och mjöldagg, vilket gör den i stort sett oanvändbar i trädgårdssammanhang (Nichols 1976, Hillier 1991).

En ny hängande prydnadsapel från projektet har lämnats ut till uppförökning. Den har ett ornamentalt spärrigt växtsätt, stora daggigt röda frukter samt klarrosa blommor. Vissa år har frukterna suttit kvar på trädet tills den första snön har gett dem en elegant vit mössa (fig. 1, 6).

Prydnadsaplar med tätt och samlat växtsätt, pelarformer, har aktualiserats genom pelaräpplena. Försöksstationen East Malling i sydöstra England har lanserat flera sorter, både matäpplen och prydnadsaplar. Publicitet i massmedia har gett pelarträden

stor uppmärksamhet och bidragit till försäljningens initiala omfattning.

För användning som stadsträd har främst en del äldre former av rena arter kommit i fråga. En ny generation smalvuxna prydnadsaplar är också på gång från USA. Pelaräpplenas användning ligger troligen mer åt den modernistiska trädgården med minimal yta och med mycket hårdgjorda ytor och krukor än åt den traditionella trädgården.

Den tredje av de sorter som skall lämnas till förökning från projektet är en brett pelarlik planta med långsam tillväxt. Blommorna är vita och frukten lysande gul, vilken sitter kvar mycket länge på plantan. Detta har kanske varit den sort av alla som väckt mest uppmärksamhet varje höst på försöksfälten sedan 1989, för sin vackra frukt och för sitt för villaträdgården lämpade växtsätt (fig. 4).

Rödbladiga sorter

Flera olika rödbladiga prydnadsaplar finns på marknaden. Dominerar gör sorterna 'Hopa', 'Royalty' och 'Profusion'. Mera sällan ser man 'Stenströmii', en oregistrerad och obeskriven sort. Denna upptäcktes bland ungplantor inköpta i Tyskland som *M. sargentii*, av Färjestadens plantskolor på Öland. På kontinenten har en ny kanadensisk sort börjat vinna marknadsandelar, *Malus* 'Rudolph', som även i Sverige visat sig ha positiva egenskaper.

Vår stammoder i försöken har varit 'Royalty', vilken är en sort med många fördelar. Den har ett klart lysande rött bladverk och en blomma som trots sin klart mörkröda färg inte syns i det röda bladverket. Detta gäller även den mörkröda lilla frukten. Växtsättet är oregelbundet vilket upplevs som negativt för detaljhandeln, där prydnadsaplarna jämförs med fruktträdens ofta regelbundna och stabila uppbyggnad.

Blomfärgen hos de rödbladiga prydnadsaplarna är oftast schaskigt rosaröd. Riktigt rena röda färger är ovanliga hos de sorter som finns i handel. Särskilt saknas de klara ceriseröda nyanserna helt i sortimentet.

En av plantorna i våra försök uppfyllde de högt ställda förväntningarna, med ett samlat upprätt växtsätt, vackert renröda stora glansiga blad och klart ceriseröda blommor, ca 50 mm i diameter. Tyvärr visade det sig att den också hade en benägenhet att angripas av mjöldagg i en utsträckning som gör den i det närmaste ointressant för en svensk marknad. Med tanke på de årsvariationer som mjöldagg har på frilandsodlade växter, har vi dock inte helt avfärdat sorten utan låtit den vara kvar i försöken. Modersorten var här *Malus* 'Royalty'.

Den andra röda sorten som vi hyser goda förhoppningar om, är en sort där modern utgörs av den obeskrivna *M. baccata* "Niagara" (fig. 2, Flinck, ovan). Blomman är klart röd till mörkröd, ca 40 mm i diameter, vilket får anses som en medelstor blomma. Bladverket är lysande rött i utspring, mattas efter midsommar till en mörkgrön ovansida och en röd undersida, vilket tillsammans ger ett rödaktigt helhetsutseende. Frukten är mörkröd och som är fallet för flertalet rödbladiga sorter, inte av speciellt stort prydnadsvärde. Det som belastar denna sort är en viss mottaglighet för bladskorv och mjöldagg.

Sammantaget ger försöken vid handen att det inte finns någon självskriven kandidat till en ny rödbladig prydnadsapel. Här krävs vidare tester och troligtvis också ytterligare förädlingsarbete. De studerade sorterna är dock väl så bra som de som redan finns på marknaden vad beträffar motståndskraft mot sjukdomar (se Sundhet, nedan).

Blad

Bladen hos flertalet prydnadsaplar har vid utspring en tät gråluden filtbeläggning som oftast faller av efter en tid. Detta har vi funnit vara en god egenskap, särskild om den kan kombineras med en hårdare läderartad bladyta. En kvarstående hårig bladyta uppfattas på prydnadsaplar som smutsad eller dammig, medan ett glatt mera glansigt blad ser friskare och fräschare ut. Detta är speciellt påtagligt hos rödbladiga sorter.

Loberade blad är mer ovanliga hos det etablerade sortimentet av prydnadsaplar. Det är få av de lätt tillgängliga aplarna som har loberade blad, *Malus sargentii*, *M. sieboldii* och *M. coronaria* är de oftast förekommande. Vid korsningar med helbladiga arter visar det sig ofta vara så att helbladighet dominerar. Det verkar samtidigt som om det skulle vara svårare att uppfylla de kriterier som krävs för en bredare lansering. De klotformiga sorterna i försöksserien har dock alla mer eller mindre loberade blad.

Höstfärg förekommer varierande från år till år. Inte ens varma somrar, som i USA, har gett mer än ett fåtal sorter med säkra höstfärger. Den enda som förekommer i svensk handel och som fått upprepade höga betyg för höstkolorit är *Malus* 'Professor Sprenger' (fig. 1, Bengtsson, ovan).

Figur 2. Den klotformiga selektionen av prydnadsapel. Försöksfälten, Alnarp. (Foto: Kenneth Lorentzon, maj 1992)

Figur 3. Intensivt blommande klotformig selektion. Försöksfälten, Alnarp. (Foto: Kenneth Lorentzon)

Figur 4. En upprättväxande, gulfruktig selektion av prydnadsapel. Försöksfälten, Alnarp.
(Foto: Kenneth Lorentzon, okt 1993)

Frukt

David Guthery och Edward Hasselkus skriver i sin uppsats *Jewels of the landscape* (1992) att definitionen av en prydnadsapel är avhängig storleken på frukten. Denna får inte överstiga 50 mm. Har trädet större frukter så skall det tillhöra gruppen egentliga äpplen. Ett fåtal prydnadsaplar har dock större frukter. Dessa är bara till lust utan den arom och den sötma som tillkommer ett egentligt matäpple (Gardiner 1993).

En viktig egenskap hos frukten hos en prydnadsapel är att den sitter kvar länge på trädet och verkligen får chans att göra skäl för tillnamnet "prydnads"-apel. En sort, *Malus* 'Golden Hornet', har

många utomordentliga egenskaper, egentligen alla med ett undantag. Frukten sitter kvar mycket länge på trädet. Fåglarna äter dem inte, de lossnar inte och faller inte till marken som hos de flesta andra sorter av prydnadsaplar. Slutligen när de sitter bruna på trädet spricker de upp. Inte ens i detta läge faller de ned utan hänger kvar och blir utomordentliga substrat för en rad svampsjukdomar.

Viktiga egenskaper är också att frukterna tål en viss nattfrost utan att bli bruna och ruttnande falla till marken samt att de behåller färg och lyster. Vissa typer kan efter en nattfrost få s.k. glasiga frukter. Det varierar då från fall till fall hur de bibehåller sitt prydnadsvärde. Det viktigaste är hur man uppfattar frukt och träd tillsammans, som en helhet, och inte den enskilda frukten i sig. Oftast betraktas ju plantan från ett visst avstånd, varierande från ett par till något tiotal meter. Sådana ställningstaganden har fått vara mer avgörande för bedömningen än utslagsgivande detaljmätningar.

Frukternas storlek har varierat mycket på de olika sorterna genom försöket, liksom färgningen, beroende på årsmånen. Årsmånen påverkar också starkt mängden av frukt från det ena året till det andra, liksom att vissa sorter sätter frukt senare i sin utveckling än andra, s.k. sen bördighet.

Blomma

Variationen hos prydnadsaplarnas blomma är inte påfallande stor i jämförelse med andra stora trädgårdsväxtsläkten. Blommans grundfärg är vit som fullt utslagen, med en rosa knopp, s.k. äppelblomsfärg. Därutöver finns de flesta övergångsnyanser mellan vitt och djupaste rött. Olika slags dubbel- och fylldblommighet finns också representerad, men i handelssortimentet är det just de som är särskilt ovanliga.

Storleken på blomman kan variera starkt, från ca 10 mm till närmare 75 mm. Doften är att beteckna som äppelblomsdoft, ofta mer eller mindre uttalad. Den är sällan så stark att man betraktar den som ett betydande inslag i plantans prydnadsvärde. Det stora undantaget ibland de sorter som förekommer i handelssortimentet är den violdoftande *Malus coronaria* 'Charlottae' med dubbla vita blommor (fig. 4, Flinck, ovan).

En av de plantor som selekterats och som har ett nyhetsvärde har också stora, helt fyllda vita blommor, ca 75 mm i diameter, och med en tydlig angenäm doft. Den har vidare ett vackert upprätt växtsätt och ett friskt grönt bladverk, men saknar i övrigt uttalade prydnadsvärden.

Sundhet

Friska växter är ju i sig inget kontroversiellt ämne. Det är dock svårt att finna gemensamma bedömningsgrunder och jämförbara förhållanden för utvärderingar. Det är välkänt att årsmånen spelar en stor roll då det gäller frekvensen av svampsjukdomar, speciellt för äpplen, och att detta gör det än viktigare vid val av år för att kunna bedöma sorternas specifika mottaglighet (Tornéus 1994).

De två svårare svampsjukdomarna på prydnadsaplar är äppleskorv (*Venturia inaequalis*) och mjöldagg (*Podosphaera leucotricha*). Bägge kan i svårare fall leda till tillbakadöende av stora partier av träden, för att inte nämna den oskönhet som det för med sig. Äppleskorven sätter sig inte bara på bladen utan även på frukterna, vars prydnadsvärde då helt kan spolieras. den Boer (1959) konstaterar att helt resistenta/oemottagliga sorter inte finns utan att det mera rör sig om en gradvis ökad eller minskad mottaglighet. Äldre sorter tenderar vara mera mottagliga än modernare, vilket kan tala för att vissa svampstammar kan specialisera sig på specifika äpplesorter (Rudin 1994).

Vi valde att använda *Nordic Guideline*, No. 1, som underlag för våra bedömningar (Svedelius 1991, Norin 1991). Riktlinjerna är egentligen framtagna specifikt för mjöldagg på gurkväxter, men anses ha tillämpning på flera svampsjukdomar vid bedömning i fält. Frekvensen anges i fem olika fritt tolkade klasser:

1. Fria eller nästan helt fria från symptom
2. 10 - 20 % av bladen angripna
3. 20 - 50 % av bladen angripna
4. 50 - 75 % av bladen angripna
5. Helt infekterad - avbladad

Helhetsbedömning

Här gör man en bedömning som redovisar det intryck plantan ger på avstånd, det vanligaste sättet en prydnadsväxt upplevs på. Detta är en bedömning som är oundgänglig för prydnadsväxter som skall användas i trädgårdssammanhang och som inte finns med i de nordiska riktlinjerna. Dessa avser ju inte primärt prydnadsväxter. Här har vi valt att dela in plantorna i fem klasser:

1. Mycket bra helhetsintryck, vackra blad och fin frukt
2. Bra helhetsintryck
3. Mindre bra helhetsintryck
4. Dåligt helhetsintryck
5. Så dåligt helhetsintryck att om detta är bestående så bör plantan röjas

Resultat av bedömning

Sort	*Blad/frukt*	*Helhet*
den hängande	1/1	1
den fylldblommiga	2/2	3
den pelarvuxna	2/1	1
den klotformiga	1/2	2
'Prof. Sprenger'	2/2	2
'Royalty'	5/-	5
'Hopa'	5/-	5
'John Downie'	5/5	5 nästan helt avbladad
'Eleyi'	5/5	5 nästan helt avbladad

Bedömningen gjordes hösten 1991. Av många ansågs 1991 vara ett svårt skorvår i sydvästra skåne. Flera följande observationer av såväl skorv som mjöldagg har bekräftat helheten i bedömningen. De välkända och etablerade prydnadsaplarna (*M.* 'Royalty', *M.* 'Hopa', *M.* 'John Downie'och *M.* 'Eleyi') har alla visat sig vara extremt sjukdomsmottagliga. Deras helhetsintryck har varit så dåliga att de egentligen inte längre borde förekomma i det svenska handelssortimentet.

Malus 'Professor Sprenger' är en sort som det talas väl om i vissa plantskolekretsar och som man har satsat på i flera fall. Det är ett litet elegant träd med loberade blad och med små orangefärgade frukter.

De nyare sorterna har visat resultat som talar för sig själva (se tabell ovan). Värdena är dock inte absoluta och kan inte garanteras på mycket lång sikt. Man kan mycket väl riskera en försämring av sundheten på sikt (Tornéus 1994).

Härdighet

Några slutgiltiga sanningar beträffande härdighet är inte möjliga att presentera. Även om ett av projektets mål har varit just härdighet så har försöken hittills bara genomförts på Balsgård och på Alnarp i Skåne. Under de vintrar som försöket pågått måste två räknas till de riktigt barska, 1985-86 och 1986-87,

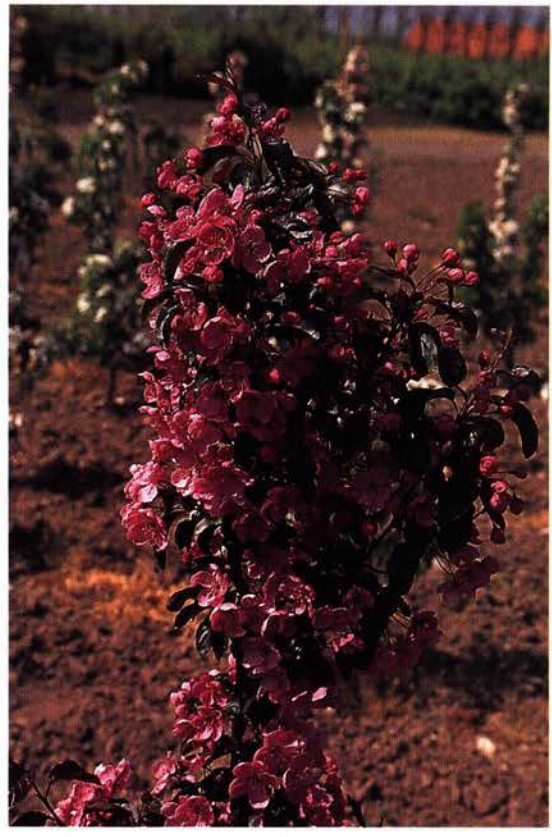

Figur 5. Pelarformad, lysande rent rödblommig selektion. Försöksfälten, Alnarp. (Foto: Kenneth Lorentzon, maj 1992)

på dessa platser. På de plantor som idag kvarstår för bedömning har inga plantor noterbara skador.

Sju olika selektioner har planterats på Ultuna för att där testas för mellansvenska förhållanden. De bästa av dessa bedömer vi ha en härdighet som åtminstone motsvarar odling i zon III. Ytterligare tester och försök får avgöra hur pass lämpliga dessa sorter kan tänkas vara för odling längre norrut.

Förökningsbarhet

Prydnadsaplar förökas vanligen då det gäller sorter, antingen med *ympning* på vintern eller genom *okulering* på sommaren. Mera sällan och ofta med dåliga resultat kan man *sticklingsföröka* aplar. Sticklingsförökning är endast kommersiellt använt till förökning av klongrundstammar för äppleträd.

Mikroförökning används huvudsakligen vid s.k. rensning av sjukt material. Alternativt kan metoden användas vid introduktion av en ny sort, då man på

kort tid och med begränsad tillgång på förökningsmaterial kan föröka upp ett större antal plantor. Oftast är utvecklingskostnaden för odlingsmedier och annat i samband med produktionen såpass dyrbar, att man oftast undviker metoden. Att reguljärt producera tillvidarekultur-plantor med mikroförökningsteknik kräver så stora volymer vid varje enskilt tillfälle att konventionell förökning i regel blir billigare. *Fröförökning* är bara tillämplig för arterna antingen de är obligat apomiktiska (se Flinck, ovan) eller om man har kontrollerade frökällor, t.ex. fröplantager.

En av de viktigaste kriterierna då en ny sort skall lanseras är att den kan förökas och detta minst lika bra som de sorter som redan finns på marknaden. Varje avvikelse från de vanliga etablerade metoderna gällande förökning och produktion möter starkt motstånd och kravet på en förhöjd volym ökar vid varje förändring i produktionen.

Provförökning

50 ögon av den hängande selektionen okulerades på A2 - grundstam sommaren 1992. Detta resulterade året därefter i 46 plantor med en genomsnittlig längd av 88 cm (40 -115 cm). Varje planta bildade i genomsnitt på ett 1:års spö drygt fem sidoskott (0 - 13). Sidoskottens längd var i genomsnitt 24 cm långa (2 - 55 cm). Detta anses med "plantskoleögon" som ett bra resultat. Som konsument är förökningsbarheten, som ett kriterium för introduktion, den faktor som man oftast har minst vetskap om.

Diskussion

En introducerad ny växt bör uppfylla minst ett av följande kriterier:

- Ersätta eller förbättra det befintliga sortimentet
- Fylla ett nytt krav som kanske inte tidigare ställts
- Besitta ett nyhetsvärde

Hos prydnadsaplar finns det en rad prydnadsvärden som kan kombineras på olika sätt. Sällan, eller snarare aldrig, hittar man den perfekta sorten, där alla positiva egenskaper optimeras. Vilket som skall betraktas som det viktigaste prydnadsvärdet måste istället ställas i relation till behov, sortiment, växtlokal m.m.

Kanske kan ett enda av de möjliga prydnadsvärdena vara tillräckligt intressant för att beakta en vidare spridning av selektionen. På kontinenten verkar nyhetsvärdet vara allt viktigare som säljargument, så som det sedan länge har varit då det gäller sortimentet av rosor (Bloom 1992).

För svenska förhållanden är det viktigt att finna ett växtmaterial som är anpassat för våra klimatförhållanden. Kraven på härdighetstester ökar. I södra Sverige har vi en vädercykel om ca 10-20 år, under vilka alla de variationer som ett sydsvenskt klimat kan erbjuda förkommer. Svårigheten att genomföra så långvariga försök framstår klart. I praktiska sammanhang måste man förlita sig på orienterande försök. Flera geografiskt spridda försökslokaler vore idealiskt. I väntan på resultat behöver man dock dra mer generella slutsatser.

Trögheten för förändringar i sortimentet inom plantskolebranschen måste betraktas som stor. Detta leder till en större försiktighet i samband med nyintroduktioner av växter, vilket kan vara till nytta för kunden. Det kommer att dröja minst tre till fem år innan de första plantorna finns tillgängliga i handeln.

Källor och bakgrundslitteratur

Opublicerade källor

Bloom, A., 1992, IPPS konferens, Angers, Frankrike (föreläsning)

Norin, I., 1991, Personlig kommunikation

Rudin, L., 1994, Personlig kommunikation

Svedelius, G., 1991, Personlig kommunikation

Tornéus, C., 1994, Personlig kommunikation

Publicerade källor

den Boer, A.F., 1959, *Ornamental crab apples*, The American Association of Nurserymen

Guthery, D.E. & Hasselkus, E.R., 1992, Jewels of the landscape, *American Nurseryman*, January, s. 28-35, 38-41

Guthery, D.E. & Hasselkus, E.R., 1994, Fruit descriptions of ornamental crabapples at the Longenecker Gardens, University of Wisconsin - Madison Arboretum, *International Crabapple Society Bulletin*, Vol. 8, No. 2, p. 16-20

Hillier's manual of trees & shrubs, 1991, 6th ed., Hillier Nursery, Romsey

International Ornamental Crabapple Society Bulletin, *Malus*, Killen, Alabama, USA, 1985 - 1994

Jefferson, R.M., 1970, History, progeny and locations of crabapples of documented origin, *Nat. Arb Contr.* No. 2, USDA, Washington D.C.

Hammer, O., 1972, Iagttagelser over pynteæblers blomstring og frugtsættning med henblick på biers og vilde fuglers interesse, *Tidskrift for planteavl* 76:437-489, Köpenhamn
Nichols, L.P., 1976, Disease-resistant crab apples for 1976, *American Nurseryman*, April, s. 14, 75-80
Nordic Guideline for Biological evaluation of pesticides; Powdery mildew of cucurbits, *Nordic Guideline*, No. 1 (utan årtal)

***Kenneth Lorentzon** är trädgårdsingenjör och försöksledare vid Institutionen för trädgårdsvetenskap, Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp, samt granskare av den vetenskapliga nomenklaturen i LUSTGÅRDEN.*

A preliminary report from the selection of crab apples at Alnarp

Kenneth Lorentzon

Summary

In 1982 seeds were collected from ten different crab apple cultivars. The ten mothers were openpollinated from potentially 40 other crab apples as they were collected from stands in the park at Alnarp. The ten mothers were: *Malus baccata* "Niagara" (unregistered cultivar with white flowers and a slight weeping habit), *M.* 'Golden Hornet', *M.* 'Mary Potter', *M.* 'Red Jade', *M.* 'Royalty', *M.* 'Snowcloud', *M.* 'Snowdrift', *M. x zumi* 'Bob White' (was delivered mislabeled and is probably a *M. sargentii*-hybrid) and *M.* 'Van Eseltine'.

In spring 1984 about 4 500 crab apple-seedlings were planted in the field; out of these 3 800 were planted at Balsgård, 100 km east of Alnarp. The remaining plants, representing the "Niagara"-family, where planted at Alnarp.

In autumn 1989, 105 plants were selected from the stands at Balsgård and moved to Alnarp. Of the remaining plants, each selection was bench-grafted onto A2-stocks in early winter 1990. For comparison, two plants of each selection were grafted onto seed-stocks. A com-plementary budding was made in the summer.

Result

The following criteria were found to be of importance when selecting new crab apples for Sweden:

- Plasticity
- Hardiness
- Disease-resistance
- Plants with character
- Flowers
- Fruit
- Autumn colour
- Propagation ability

The following features were looked for:

- Very small and compact forms
- Weeping habit with a reliable fruit-setting
- Redleaved forms with a good pure flower colour
- Novelties

The three first selections have been made and sent on for further testing and building of stock in the nurseries.

The globe-formed selection

A three feet high globeformed plant in ten years, with a sparse white flowering and small orange fruits (fig. 3)

The upright selection

A stiff upright form with profuse white flowering and very long-lasting gleaming yellow fruits. Four feet in ten years (fig. 4)

The weeping selection

A broadly weeping form with rose-coloured flowers and big red fruits with a thin farina in great profusion (fig 1, 6).

Further work has to be carried out on the redleaved forms to achieve a reasonably scab and powdery mildew resistent cultivar.

Figur 6. Frostnupna nyårsfrukter hos den hängande selektionen. Försöksfälten, Alnarp. (Foto: Leif Andersson, jan 1994)

ANATOMY OF THE LABYRINTH

Randoll Coate

Figure 1. a) The *Creation Maze* at Värmlands-Säby, Sweden, was planted in early summer 1979 for the Baroness Louise Falkenberg (LUSTGÅRDEN 1978 & LUSTGÅRDEN 1979/80), inspired by the words of Linnaeus "*Omne vivum ex ovo*" and in the shape of a falcon's egg. There are five symbolic tableaux to be found in the *Creation Maze*, here a) *Adam & Eve* (with Serpent, Tree of Life, Apples etc.) and b) *The Minotaur* (& Ariadne unrolling her ball of thread, Icarus with wax wings falling into the sea, Theseus's ship flying the black sail).

IN THE FIRST PLACE - WHAT IS A LABYRINTH? Addressed to the exclusive world of dendrologists in such a tree-blessed land as Sweden, the most compelling among many answers to that question must surely be: *The Tree of Life*. In terms of design it recalls that Tree when felled, the rings of the trunk exposed, its age and meaning revealed. In tree-dating terms - give or take a century or two - the labyrinth goes back four thousand years. Its roots reach down into the deepest strata of prehistory. Its name "LABYRINTHOS" - still a mystery - is thought to originate from *labrys*, or double axe, symbol of Minoan power.

Nothing much has changed between the figment of prehistory and present-day fact. The original design of this circular wonder is still an enigma and an inspiration. Its sophistication yet utter simplicity defy understanding. It is arguably man's first repre-

rinth can be a joy for the senses, a statement for all time. There is no schooling in this esoteric art, there are no known text books. There is no chair of Labyrinthism. The maze is still a misunderstood and even suspect garden amenity. Designing mazes should not be a profession but a passion - a passion with a lunatic craving: to create the maze no one can get out of. Daedalus alone achieved this with his bull-crazed labyrinth. Daedalus was self-taught. Let his followers remain so too.

The original unicursal Labyrinth, and its dichotomy into multicursal maze, and their distinctive forms of symbolism are better understood by pictorial examples and descriptions:

In the Royal Academy's Summer Exhibition (1994), a large plan of a labyrinth was exhibited, designed for the parvis of **Lincoln Cathedral** (fig. 3a,b) It is proposed to build it in white and blue-black stone, the whole set in a semicircle of grass. Inspired by the model of Crete and Chartres, its wombshape (the Cathedral is dedicated to Our Lady) is the vesica in the centre of this classically circular labyrinth. The pleasant lunar outlines created by the difference between circle and oval are presented as golden mosaic moon crescents, another powerful symbol of the Madonna in religious art. The unicursal walkway - a pilgrim's progress to the west portal of the Cathedral - therefore has a recurrent change of rhythm in its otherwise conventional clockwise and anticlockwise route, negotiating the 28 U-turns in a 1/4 kilometer course. On the other hand walking straight over the parvis is only 12 metres to the Cathedral entrance.

The way into the labyrinth is at the L shaped entrance (L for Lincoln) which figures the kneeling silhouette of the Virgin, arms raised toward the Angel Gabriel, whose presence is suggested by the two golden crescents - now seen as his folded wings. After the Visitation one reaches the Nativity scene (left-hand medallion). Mary, with haloed head and outstretched arms, is stooping over the child's crib - the right hand golden crescent. The next (top) medallion is the head of Christ in glory.

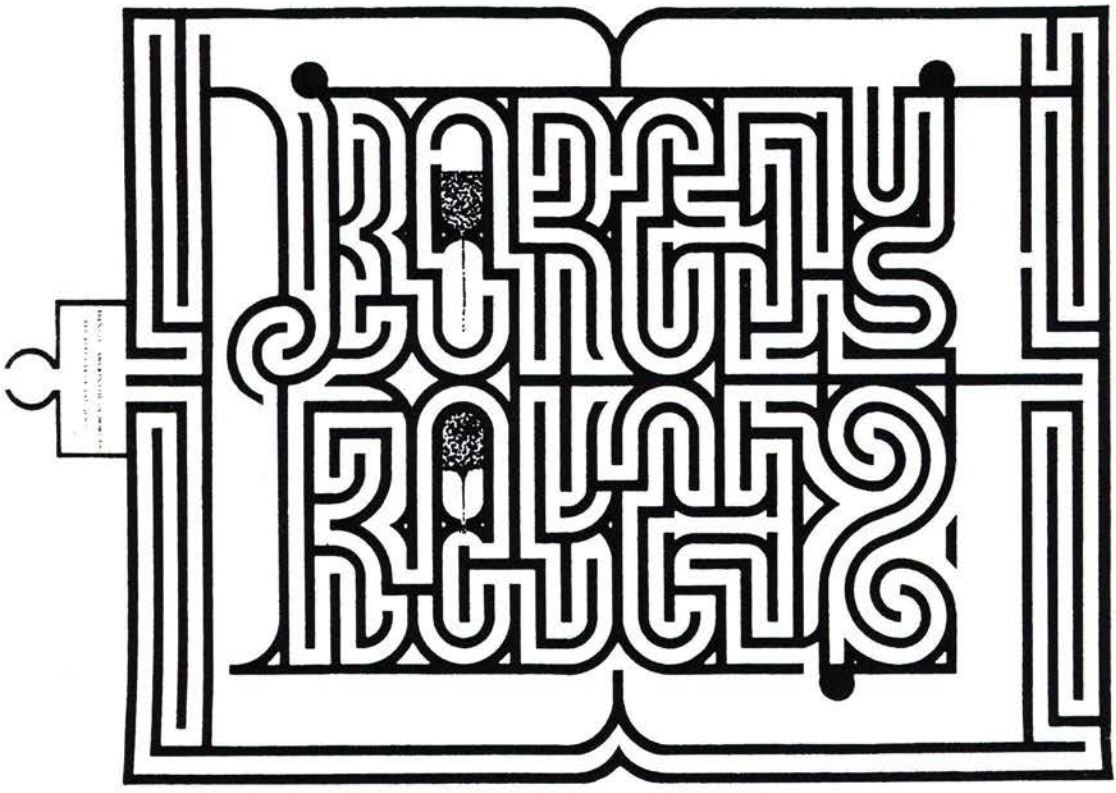

Figure 2. *Memorial Maze* dedicated to the great Argentine poet and writer Jorge Luis Borges, who is the authority on labyrinthism. In memory of his blindness the pathway is in braille.

The fourth medallion is the Assumption of Our Lady, arms stretched upwards and standing, symbolically, on the (left-hand) moon crescent. There is much more imagery contained in the design - not discernible on the scale shown here. The most powerful symbol is overlaid on the marian scene: the three black discs, upon which is delineated the haloed head of Mary, are - in dramatic high relief and in black, beaten metal - the nails of the crucifixion.

Another project - this one a memorial maze for the greatest and most prolific writer on labyrinthism, **Borges**, is to be implanted in **Buenos Aires** (fig 2). It is in the shape of an Open Book which one enters and exits through its clasp. The idea is based on a famous and much quoted phrase of his that *"book and labyrinth are one and the same"*. The printed part of the two pages spells out in huge letters his full name JORGE LUIS BORGES in yew or box hedging. The key to the maze is an anagram and a pun:"Je suis Borges" spoken by him (I am Borges) or by his legion of disciples (I follow Borges) - the words are in French because he did all his studies in Geneva. Borges was obsessed - and his work permeated - by notions of time: The sands of time, and his own life span, the duality, ambivalence, mirror-image of things - in short labyrinthism.

The two facing pages of the *Open Book maze* appear to be identical but are not. His name is written on both pages twice in mirror-image fashion right side up and upside down. The "O" of Borges and the reflected O become two giant hourglasses. Their grains of sand will be rendered by those colourful, perfectly round stones to be found in the River Plate. Walking through the hourglasses the visitor to the maze must pass just under the first grain of sand of Borges's birth, and just over the last grain of sand marking his death. Borges was blind all his working life. As a sign of respect, the true path through the maze is marked in braille for the blind only to *see* the way.

A twin maze project due to be planted in box this autumn is the *Sun Maze* and the *Lunar Labyrinth*, commissioned by The Marquess of Bath for **Longleat** in Wiltshire (fig. 4,6). This unusual combination of Maze and Labyrinth, linked by a bridge of the same architectural style as the house, will be unique of its kind. End to end the complex will be 106 metres long and 46 m across.

The visitor will pass under the bridge and up some steps into the Labyrinth (labyrinth in the true sense of being unicursal). At every one of its twelve U-turns will figure a sign of the Zodiac in coloured mosaic and the centre of blue mosaic will show in golden stars the Taurus constellation - the Owner's sign. A quick exit brings one back to the bridge and over it into the Sun Maze - maze in the true sense of multicursal circuit with decision points, deceptions, dead ends and islands - *islands* being areas of the maze unconnected with the rest of the circuit, therefore giving no clues as to the next move.

The Sun Maze is probably the most complete multilayered tableau of the Minoan saga. Each mythological personage can be isolated and recognized: Queen Pasiphae inside the hollow effigy of a cow, about to have congress with a white Bull. Bare-breasted in Cretan style, Ariadne unravels the golden thread which is to bring Theseus safely back. The Athenian hero, helmeted and gloved, is brandishing his mighty sword, about to kill the Minotaur. In the very centre of the Labyrinth built by Daedalus is the scowling Minotaur, eyes flashing, about to meet his death. The fateful ship conveying Theseus and his companions can be seen ploughing through the waves. Brow crowned with grapes, the triumphant Dionysius, laughing and quaffing, woos and wins the hapless Ariadne. The arch artificer Daedalus is constructing wings to escape from his own labyrinth with his son Icarus. Flying too near the rays of the sun, the boy's wax wings melt and he plummets into the sea. His agonized features (in mosaic) can be seen among floating feathers in a pool. It is the moment of his drowning. A note of mirror-imagery: The scowling Minotaur and the laughing Dionysius -both central figures - are one and the same: Minotaur seen from the house; god of wine seen from the lakeside. They are not only physical opposites, but mental opposites: agony and ecstasy - the oxymoron is echoed in Dionysius' cup of drunken bliss which is at the same time "the wine dark sea" where the flower of youth, Icarus, symbol of human aspiration, is sinking - ultimate tragedy in the long chain of dramatic events in the legend of the first Labyrinth.

Yet another "great" in the sense of size and subject is the maze designed for screen-writer Allan Scott at **Blervie House** in the Highlands of Scotland (fig. 5). It is in the shape of a Ziggurat - the best known example of which is of course The Tower of Babel. Its familiar graduated silhouette is reproduced horizontally on the ground by four mazes boxed into each other. To emphasize the structural cres-

Figure 3. a) (right) Plan of *Parvis Labyrinth for Lincoln Cathedral* (stone and mosaic) in colour was exhibited at the Royal Academy, London.
b) (below) Lincoln Cathedral.

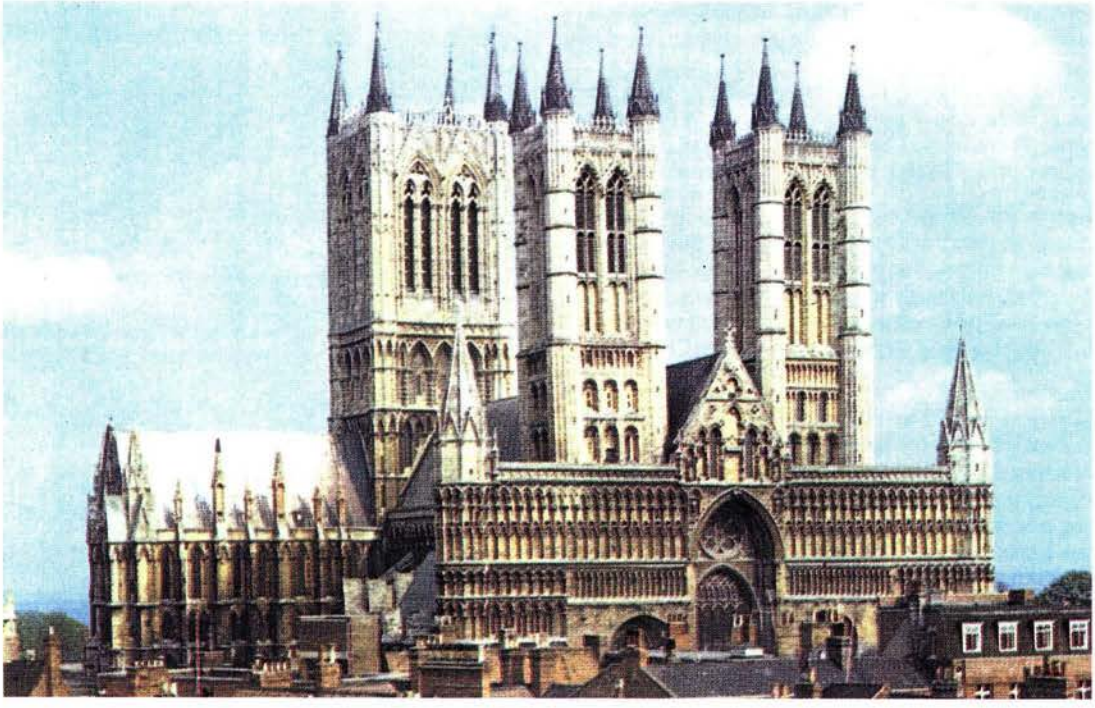

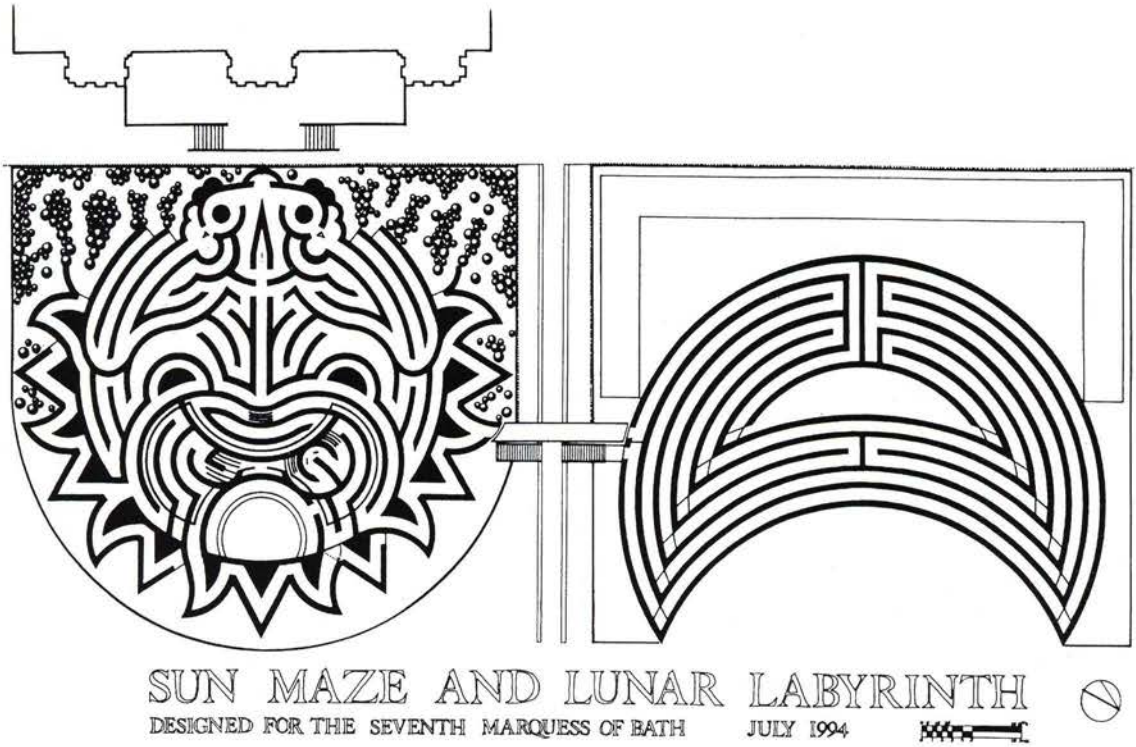

Figure 4. a) The *Sun Maze* and the *Lunar Labyrinth* designed for The seventh Marquess of Bath for Longleat in Wiltshire. b) Aerial view of Longleat and site of the maze and labyrinth.

cendo of the *Ziggurat*, each successive maze - in yew - is trimmed to be stepped up by 0,50 metre, from one metre high at the temple top to 2,50 m high at the broad base of the Ziggurat (as schematically shown on sketch). In addition, half way through the maze complex, the width of path and hedge changes and becomes slightly narrower. This "change of gear" serves to aggrandize the design at the narrow end of the Ziggurat. The visitor is unaware of the change by virtue of the "boxing" device. One enters the Ziggurat maze at the Temple end and the temptation is to cheat and walk straight into the Temple or goal of the maze by two alternative ways. In vain. To penetrate the holy of holies one must first go down to the base, find the way into an "Alpha Omega" symbol at its centre and thence back by a different route to reach the entrance to the coveted goal! Quite a long walk. The Ziggurat Maze is perhaps - to date the largest symbolic maze in Scotland.

A more recent maze, completed and functioning in record time (93-94) is in the heart of Shropshire. Though classical in design it is none the less modern in its application. It was the first garden wish of a bride, Sarah Callander-Beckett, on receiving as dowry an old disaffected Cistercian abbey and vast grounds, **Combermere Abbey** (fig. 9). She wanted a maze unique in conception and serving a practical purpose. Situated in the semi-circular walled garden, the maze espouses the shape of the wall and, in true mirror-image, its other oval boundary is of identical form. Within this almond shape (total length 77 m, maximum width 40 m), the centre is a perfect circle, giving the maze the semblance of an eye. The (classical) seven concentric rings of the iris of the eye consist of apple and pear espaliered trees. The rim of the eye is in hedges of red and white currant and gooseberry bushes. The pupil of the eye - centre and goal of the maze - leads into an ancient greenhouse, now being restored. The espaliered trees, fruit-bearing and at the same time serving as maze hedges, are easy to see through, but do not reduce the puzzle element of the maze. On the contrary, these transparent hedges enabling one to look beyond not only one but two or three pathways, increase the visitor's confusion. The projected big apple artifact, at the very centre of the pupil, will be - of course - the Apple of the Bride's Eye!

It was a chance discovery by my friend Baron Adelswärd of the Alice in Wonderland Maze which brought me a request by Mr. Kjell Lundquist for some facts on that particular maze and comments on some of my other maze designs, for LUSTGÅRDEN.

The *Alice maze* (fig. 7,8), as we fondly refer to it, is the brainchild of five people: Russell and Lucy Lucas-Rowe who commissioned it, Adrian Fisher and I who designed it, and - posthumously but primordially - Lewis Carroll whose masterpiece inspired it. As C.L. Dodgson, long before the famous nom de plume, he had himself designed mazes for the entertainment of his young friends. One of his best known drawings is a maze, the object of which is to find ones way not into it but out of it with the goal as the starting point. This maze in reverse of usual practice is typically carrollian and an early indication of his jokey genius.

The idea of creating a symbolic maze on the theme of Alice in Wonderland was in itself a master-stroke. It was Adrian Fisher who brought me the good news. We set to work. Our design was ready in 1989. I do not recall any problems in design. We both decided the characters featured in the octagonal frame should be inspired from Tenniel's original and unequalled illustrations. Space was (always is!) the limiting factor. We amicably argued over the contents. After much juggling we got our priorities right and in the right order - an essentially harmonious whole where each creature or object fell into place, dovetailed in a pattern satisfying to the eye. In clockwise sequence: Alice, the Mad Hatter, the White Rabbit, the Dormouse, the Cheshire Cat, the Queen of Hearts and Playing Cards, the Griffin, the Mock Turtle, and the Dodo. In the centre of the picture is the Teapot and the Watch showing the time as four o'clock. The hands of the watch are stairways up the central mound, from which one has a panoramic view of the Maze.

The Alice maze is built in beech with some yew topiary added to it. The octagonal shape measures 72 m. The mound is 2,40 m high and 9,60 m in diameter. The paths are 1,20 m wide. The maze covers 0,93 of an acre; it has 1795,50 m of hedge and 1709,70 m of path.

The maze puzzle is quite tricky as Adrian points out: "one can go round and round, crossing over the bridge once each circuit, yet never reaching the goal. One may easily confuse one perimeter side for another. The circuit pursued to find the goal may quite likely exceed one kilometre. Solving time is probably between 20 and 30 minutes. There is a handy Quick Exit".

Figure 5. The *Ziggurat Maze* - sketch plan: Long fourfold symbolic maze with double course and two goals. Designed for Blervie House in Moray, Scotland 1993.

Figure 6. The goal in the *Sun Maze* at Longleat: A pool and Icarus drowning in mosaic.

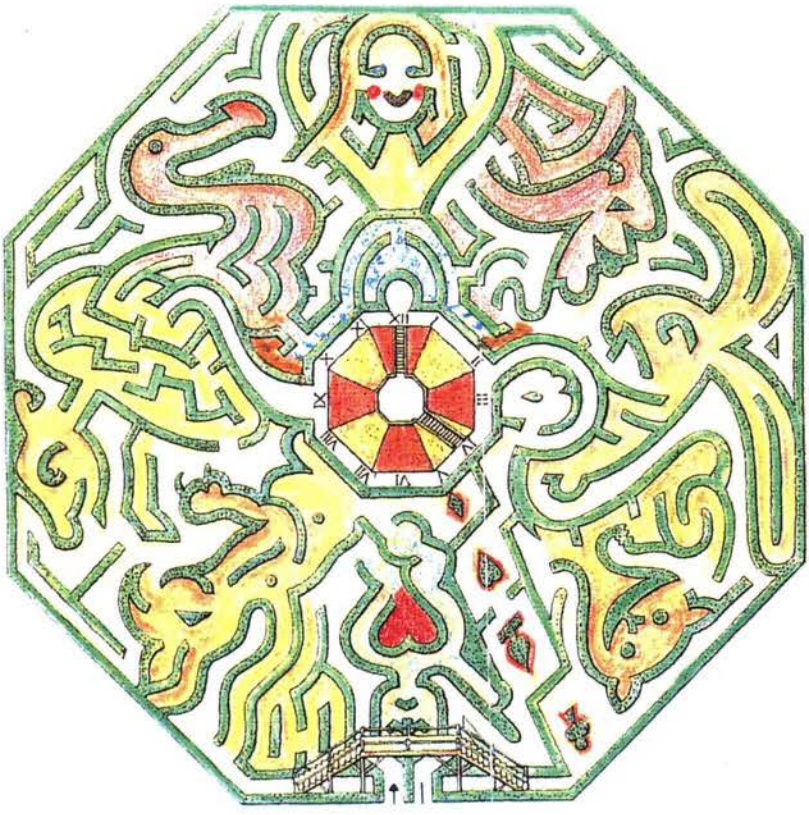

Figure 7. *Alice in Wonderland Maze* at Merritown House, Christchurch, Dorset. Colour highlights - the characters of Lewis Carroll's book. Designed by Randoll Coate and Adrian Fisher 1989.

Figure 8. Aerial view of *Alice in Wonderland Maze*. Octagonal: 72 m x 72 m, planted in beech 1991. In the background Merritown farm (Dorset, England).

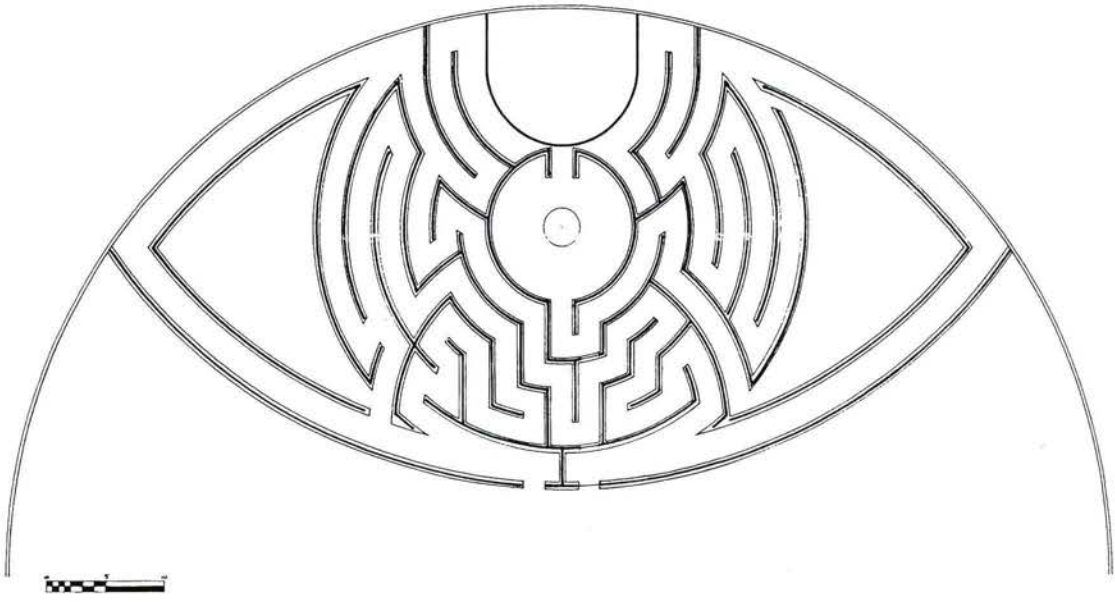

Figure 9. This maze - *The fruit tree maze at Combermere Abbey* - is an orchard. Its hedges are made of espaliered apple and pear trees. The semicircle at top of maze is an elegant greenhouse. The maze - in the shape of a huge eye - recalls the "APPLE OF THE EYE"! (1993)

Alice in Wonderland (the Book) has given happiness to millions of all ages in all countries. It has also enriched the English language and sense of fun. Alice experienced enlargement in the book - so why not enlarge the book itself? The Maze at Merritown in Dorset is that enlargement - a fitting monument to a magic imagination. People have expressed surprise at such a bold re-creation of the Tenniel illustrations - but all who visit the maze are delighted and relive its wonderland in a childhood rediscovered.

"Curiouser and curiouser" as Alice would say.

All colour sketches and plans are by Randoll Coate. The Alice-in-Wonderland design was a joint Coate/Fisher project.

***Randoll Coate** is a wellknown English maze and labyrinth designer. His main contribution to the art of maze design is the revival of symbolism in mazes and the creation of multi-layered tableaux presenting different symbols. Previous articles by him on the Maze have appeared in LUSTGÅRDEN in 1978 and 1983. This tree-lover - sometime member of The Swedish Society for Dendrology and Park Culture - is planning another Scandinavian maze symbolizing the Yggdrasil.*

VAD MENADE ANDRÉ MOLLET? LJUNG ELLER LINGON?

Gösta Adelswärd

Figur 1. Lingon (*Vaccinium vitis-idaea*) i blom på Balsgårds försöksfält. Knappast kan den engelska benämningen *flowering box* vara mer passande. (Foto: Björn Gustavsson)

ANDRÉ MOLLET († 1665) tillhörde en dynasti av trädgårdsmän. Farfadern var trädgårdsmästare vid Anet, en av tidens främsta anläggningar i Frankrike; fadern tjänade tre kungar - Henrik IV, Ludvig XIII och Ludvig XIV - och hans fyra söner ägnade sig alla åt samma yrke. Främst av dem var André som i Frankrike blev *premier jardinier du Roi* och vars vidare karriär ledde till höga poster i England, Holland och Sverige. "Han måste", säger Sten Karling[1], "utan tvivel tillmätas en betydande roll i den franska trädgårdskonstens utveckling, där det följande steget tas av André le Nôtre. Även de uppgifter vi kan inhämta om hans verksamhet som trädgårdsarkitekt bidrar att styrka denna uppfattning."

Till vårt land kom Mollet 1648 värvad av Magnus Gabriel de la Gardie för att verka som drottning Christinas trädgårdsmästare. Under de fem år han vistades här utförde han ett flertal anläggningar för drottningen - främst Humlegården, Kungsträdgården och Uppsala slottsträdgård - samt för en del

privatmän, såsom trädgårdarna vid det oxenstiernska Fiholm och Schering Rosenhanes gård på Kungsholmen.

Han förde nya idéer till Sverige - den klassiska franska trädgårdsstilen. Om denna nya trädgårdskonst och modern trädgårdsskötsel skrev han på drottning Christinas uppdrag en bok vars fullständiga titel är *Le Jardin de Plaisir contenant plusieurs desseins de Jardinage tant Parterres en Broderie, Compartiments de gazon, que Bozquets et autres. Avec un Abbregé de l'Agriculture, touchant ce qui petit estre le plus utile et nécessaire à la construction et accompagnement du dict jardin de plaisir. Composé et divisé en onze chapitres par André Mollet, Maistre des Jardins de la Serenissime Reine de Suède.*

Le Jardin de Plaisir trycktes och utkom i Stockholm 1651 i en fransk, en svensk och en tysk version och åtföljdes av 30 kopparstick efter författarens egna förlagor.

Avsnittet om trädgårdsskötsel skall här lämnas därhän. Det intressantaste ur trädgårdskonstens synpunkt är det elfte kapitlet med rubriken *Prydnad i lustgården* i den svenska upplagan. Härom skriver Sten Karling:

"Mollet introducerar här alla de element, som ingick i den samtida franska trädgården och som nu för första gången ges svenska namn - parterrer, hagegårdar eller lustgårdar eller lustskogar, dvs boskéer, palissader eller hag, alléer av olika slag, fontäner, grottor, statyer och målade perspektiv. Alla dessa element får inte planlöst blandas om varandra. De kräver en bestämd ordning för att komma till sin rätt." Författaren beskriver därefter, hur slottsbyggnaden lämpligen bör anläggas, hur uppfartsalléerna skall dragas och hur förplatserna utformas.

Själva lustgården bör förläggas bakom byggnaden med lövverksparterrer - den svenska beteckningen på broderiparterren - närmast, så att man kan njuta av deras konstfulla mönster från slottsfönstren. Broderiparterren med dess ritningar av buxbom kan ersättas av *compartiments de gazon*, d.v.s. med mönstren utskurna i grästorven med lämpliga inslag av blommor och buskar.

För broderiparterren rekommenderar Mollet buxbom, men med tanke på klimatet i Sverige kan man tänka sig ljung. Ordagrant står det i den svenska versionen följande:

Wijdare kan man och när man intet Buxträå hafwer/ på theſſe Orter i Swerige bruka en annan ſlags Ört at beſättia dem:" Parterrer medh/ hwilket på Swenſka kallas Liunggrääs/ hwarß bladh ſee liika vth ſom Buxträät/ hwilket och mycket ſtarkare är emoot Kiöldh och elackt Wäder: Thet finnes här i hopetals/ och Wäxer här i Landet i alla Skoogar vthi ſtoor myckenheet.

a.

Ferner kan man auch auß mangel des Buxbaums an hieſigen Orthen in Schweden vnſere erwehnte Parterren zu beſetzen einer andern art eines grünen Krauts gebrauchen / welches auff Swediſch Liungräs genennet wird / deſſen Blätter ſich dem Buxbaum gar nahe vergleichen / welches auch viel ſtärcker iſt wieder die Kälte vnd das böſe Gewitter: Es wird alhier häuffig gefunden / vnd wächſet in allen Wälden dieſes Landes in groſſer menge.

b.

Derechef par faute de büis, on ſe peut ſeruir en ces quartiers de Suede d' vne autre eſpece de verdure, qui ſe nomme en Suedois *Liong-ris*, & qui a la fueille fort approchante a celle du büis, eſtant encore plus robuſte au froid, & iniures du temps. Il ſe trouue, & croiſt en grande abondance dans tous les bois de ce pays.

c.

Figur 2 a, b, c. Jämförande passager ur *Le Jardin de Plaisir* från a) den svenska översättningen, b) den tyska översättningen och c) den franska versionen, originalet. LUB. (Foto: UB-Media, Lund)

"Wijdare kan man ock när man intet buxträd hafwer på dessa Orter i Sverige bruka en annan slags Örter att besättia bemälte parterre medh, hwilket på Svenska kallas *Liunggrääs*, hwars bladh se lijka uth som Buxträd, hwilket ock mycket starkare är emoot Kiöldh och elakt Wäder: Thet finnes här i hopetals, och wäxer här i Landet i alla Skoogar uthi stoor myckenhet" (fig. 2a).

Så står det också i den tyska:

"Ferner kan man auch auss mangel des Buxbaums an hiesigen Orthen in Schweden unsere erwehnte Parterren zu besetzen einer andern art eines grünen Kraus gebrauchen, welches auff Schwedisch *Liunggräs* genennt wird, dessen Blätter sich dem Buxbaum gar nahe vergleichen, welches auch viel stärker ist wieder die Kälte und das böse Gewitter: Es wird alhier häussig gefunden, und wächet in allen Wälden dieses Landes in grosser menge" (fig 2b).

Karling nämner detta med kommentaren att "... det är föga troligt att han fick tillfälle att pröva sitt uppslag med framgång i verkligheten."

I den franska versionen - originalet - skriver Mollet:

"Derechef, faute de buis, on peut se servir, en ces quartiers de Suède, d'une autre espèce de verdure qui se nomme en suèdois *Liong-ris*, et qui a la feuille fort approchante de celle du buis et est encore plus robuste au froid et aux injures du temps. Il se trouve et croit en grande abondance dans tout les bois de ce pays" (fig. 2c) (förf. kursiveringar).

"*Liong-ris*", i den franska versionen, har på svenska och tyska översatts till "*Liunggrä(ä)s*", vilket är begripligt men där översättaren ändå måste ha tvekat ett ögonblick inför *ris* eftersom han använt *gräs* i förening med *ljung*, vilket väl kan tydas som att *ljunggräs* på 1600-talet var en gängse benämning av växten.

Men man undrar om författaren verkligen menat ljung. Kan han ha menat lingon? Ljung och lingon har samma urnordiska stam, *lingwa*. Linköping har t. ex. tytts som Ljungköpingen, i fornsvenskan Lingköpunger. Kan uttalet av ling och ljung i 1600-talssvenska varit mera lika än idag, vilket kan göra en förväxling trolig? Mollet skrev sin bok på sex månader, strax efter ankomsten till Stockholm och hans svenska var säkerligen vid denna tid mycket bristfällig. Han kan ha uppfattat *lingon* som *liong*, vilket i sin tur av översättaren naturligt nog tytts som ljung.

Detta är klena indicier för en förväxling, men det finns betydligt starkare skäl att anse Mollets *liong-ris* betyda lingonris och det är den beskrivning han ger växten. Den liknar mycket buxbom, säger han: "..*liong-ris*... gui a la feuille fort approchante du celle du buis..."

I den svenska versionen står det:

"...*Ljunggrääs* hwars bladh see lijka ut som Buxträät..." Med bästa vilja i världen kan man inte påstå att ljungens blad och buxbomens liknar varandra, vilket däremot är fallet med lingonrisets och buxbomens (fig.3).

André Mollet lämnade Sverige 1653 för att efter en kort tid i Holland tillträda en befattning vid engelska hovet och utnämndes med tiden till "*Gardener-in-chief at St James'es Palace.*" 1670 - alltså efter Mollets bortgång - utgavs i England en ny version av hans trädgårdsbok med titeln *The garden of pleasure*. Det är här ej fråga om en direkt översättning av det franska originalet. Texten är uppdelad i avdelningar där varje avdelning hör ihop med en bild och ger instruktioner om hur den skall omsättas i praktiken. Ej ett ord om lingonris, än mindre om ljung.

Den ansedde trädgårdshistorikern Kenneth Woodbridge har i sitt magnifika verk *Princely gardens*[2], som huvudsakligen rör renässans- och barockträdgårdar givetvis behandlat André Mollet och *Le Jardin de Plaisir*. Han nämner att Mollet i stället för buxbom kan tänka sig *whortleberry*, vilket betyder blåbär eller lingon, i det senare fallet vanligtvis med prefixet *red*. Troligen har Woodbridge, ställd inför det obegripliga *liong-ris*, slagit upp i en svensk-engelsk ordbok och funnit lingon som det mest påminnande ordet. Därom kan var och en förvissa sig genom ett liknande förfarande. Som noggrann forskare slog han säkert också upp *whortleberry* i något botaniskt verk och kan då ha funnit att växten - lingon - bl. a. kallas *flowering box*[3]. Tyvärr kan man inte fråga honom själv, han dog för några år sedan.

Allt som ovan sagts kan kanske avfärdas som spekulationer kring en kuriositet utan större trädgårdshistorisk betydelse. Men fakta har framkommit underhand som, vågar jag påstå, innebär en lösning på problemet och kanske också på det problem som den mindre härdiga buxbomen innebär. Dessa nygamla fakta kommer från öster, närmare bestämt Ryssland.

Royal Horticultural Society's *Dictionary of Gardening* innehåller en artikel om rysk trädgårdskonst av Peter Hayden. Där nämner han bl. a. att buxbom befunnits för ömtålig för det bistra klima-

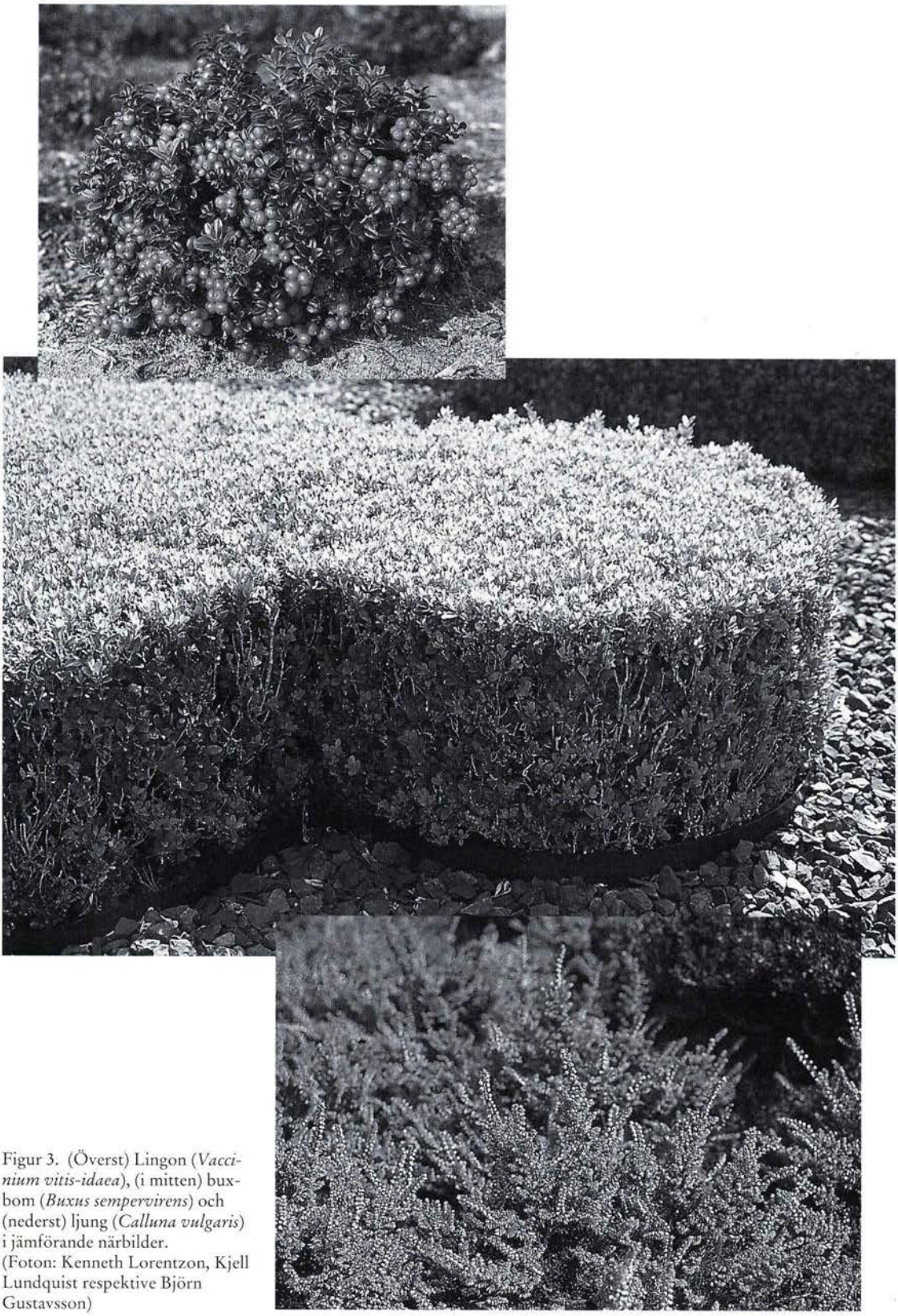

Figur 3. (Överst) Lingon (*Vaccinium vitis-idaea*), (i mitten) buxbom (*Buxus sempervirens*) och (nederst) ljung (*Calluna vulgaris*) i jämförande närbilder.
(Foton: Kenneth Lorentzon, Kjell Lundquist respektive Björn Gustavsson)

tet i Ryssland och att man därför under 1700-talet sökte ersättning med en och lingonris. Uppgiften härom har lämnats av en rysk botanist och trädgårdshistoriker, Maria Ignatieva, som under restaureringsarbetena av de kejserliga trädgårdarna nära S:t Petersburg i arkiven funnit uppgifter om detta[4].

Peter den Store lät som bekant anlägga flera imponerande slottsträdgårdar i närheten av S:t Petersburg med anlitande av framstående utländska trädgårdsarkitekter. För broderiparterrerna importerades buxbom i flera omgångar men visade sig inte vara härdig, man sökte då inhemskt plantmaterial som en[5] och lingonris. Kejsarinnan Elisabeth Petrovna gav 1745 order om att parterrerna i Tsarkoje Selos trädgård skulle "prydas med lingonris och buxbom" (fig. 4). Vid Peterhof började man använda lingonris något senare. Sålunda föreskrev Byggnadskansliet år 1765 att överträdgårdsmästaren Fok skulle söka utröna möjligheten att plantera kring parterrerna i Montplaisir och vid de romerska fontänerna med något annat än buxbom. Man föreslog lingonris, eftersom "buxbom fryser bort på grund av de väldiga köldperioder som förekommer."

Emellertid fick lingonris ej länge "rätten till medborgarskap" i parterrerna. "Dess uppträdande i historiska parker inträffade omkring 1750 när den formbundna stilen hade sin glanstid. Catharina II, som efterträderska på tronen, gynnade inte de gamla parkerna utan fördrog skuggiga lundar och gröna ängar framför parterrer."

Maria Ignatieva ger ett antal exempel från trädgårds- och botanisk litteratur där lingon (*Vaccinium vitis-idaea*) föreslås som lämplig för odling och det sägs att odling också förekommit. "Beklagligtvis har dock ännu så länge inga försök gjorts under trädgårdsförhållanden ägnade att bekräfta möjligheten att odla lingon här." Översättaren, Peter Hayden, antar att hon med detta menat att inga försök gjorts med lingon i parterrer.

I Holland, meddelar hon, odlas lingon framför allt som marktäckare med prydnadsvärde. De har där fått fram en ny varietet, 'Korall', som också finns i botaniska trädgården till hörande vetenskapsakademien i Sovjetunionen. Den bildar små, mycket täta buskar, med stora bär. 1982 fanns inga odlingar av lingon i Sovjetunionen utan i Lettland och Litauen där undersökningar pågick rörande odling av växten.

Figur 4. Tsarskoje Selo. Den första parterren i Ryssland som lingon (*Vaccinium vitis-idaea*) planterades på 1745, på order av kejsarinnan Elisabeth Petrovna. (Foto: Maria Ignatieva, 1981)

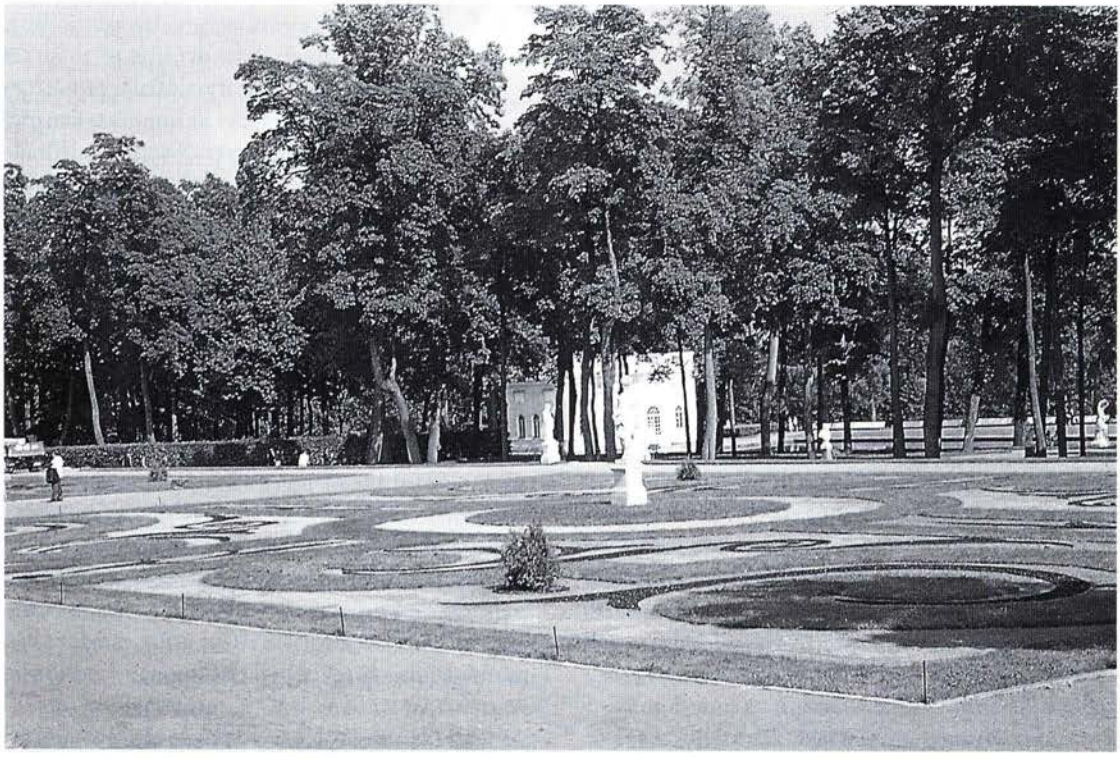

Figur 5. Peterhof. Parterren där lingon (*Vaccinium vitis-idaea*) planterades 1765. (Foto: Maria Ignatieva, 1974)

Författarinnan har gjort en del försök med odling av lingonris (se APPENDIX I nedan) och anser det vara utom allt tvivel att man under 1700-talet använde denna växt i Peterhof och andra slottsträdgårdars parterrer (fig. 5).

Som förhoppningsvis framgår av det ovan anförda finns det mycket starka skäl att anse att vad André Mollet avsåg som ersättning för buxbom var just lingonris. Alla som sysslar med restaurering av gamla trädgårdar där buxbom förekommer i parterrerna, känner till de frostskador som ofta förekommer - Drottningholm, Eriksberg, Sturefors, för att ta några exempel. Vore det inte på tiden att återuppliva Mollets trehundrafyrtiotre år gamla förslag? Att få fram lämpliga typer av lingonris kan inte erbjuda några större svårigheter. Svensk växtförädling står på en erkänt hög nivå och grundmaterialet "Thet finnes här i hopethals ..." för att än en gång citera André Mollet.

APPENDIX I

Försök med lingonris för parterrer

Figur 6. The Bowl Fountains and the Great Parterres, Peterhof 1980. (Foto: Maria Ignatieva)

Odlingsråd

Maria Ignatieva ger i sin artikel "Lingonris i parker" i *Leningradskaja panorama*, Nr. 2, 1982, en del odlingsråd varav här det väsentligaste återges i översättning.

Sökandet efter bra växtmateriel för parterrer har stor betydelse f.n., eftersom restaurering pågår av parkerna vid Peterhof, Lemonsovi, Pushkin, Strelna nära Leningrad, liksom Ostrakino och Kuskovo i Moskva.

Hur skapade då de ryska trädgårdsmännen sina kompositioner? Under Peter I:s tid formades broderiparterrer med stor svårighet. Buxbom beställdes från utlandet men eftersom den ständigt förstördes av frost blev det nödvändigt att importera i alltmer ökande kvantiteter. Trädgårdsmännen började se sig om efter inhemsk buxbom. Och de fann den. De började snart använda en (*Juniperus communis*) och lingonris (*Vaccinium vitis-idaea*) i ryska parterrer. Det gav broderiparterrerna en rent rysk karaktär.

Under 1980-81 gjordes försök av författaren till denna artikel att återuppliva metoderna för odling av lingonris för användning som kantväxt (fig. 7). Sju olika försök gjordes i Peterhofs park samt den dendrologiska trädgården som tillhör S. M. Kirovs skogsakademi. Insamlat viltväxande lingonris på avverkade eller brända områden tjänade som växtmaterial. I forna tider använde trädgårdsmästarna skogarna kring Strelna, Peterhof och Lemonosov för detta ändamål. Vi hittade isolerade exemplar av lingonris som än i denna dag växer i Peterhofs nedre park. Det kan inte betvivlas att detta acklimatiserades i parterrerna under 1700-talet. Jordmånen och de ekologiska förhållandena i parkerna och skogarna inom en radie av 40 km kan nämligen antas vara av samma slag. Detta bekräftas också av den jordanalys som utförts.

Resultaten av försöken tillåter följande slutsatser. Det är bäst att flytta lingonplantorna före 15-20

Figur 7. Lingon (*Vaccinium vitis-idaea*), försöksplantering 1991 vid Peterhof. (Foto: Maria Ignatieva)

maj (innan rötterna börjat växa). Det är emellertid möjligt att företa transplantering under både sommar och höst. Därför kan man, ifall enstaka plantor ej tar sig på våren så att luckor bildas, fylla dessa med nya plantor under loppet av ett enda år. När man omplanterar en lingonplanta, är det nödvändigt att behålla en klump av skogsjord. Plantor med en stubbe (?) gräves upp helt och hållet med jordklump till ett djup av 25 cm. Tages de från ett hygge kan jordlagret vara mindre, omkring 5 cm. Planteringen av lingonplantorna gjordes i tidigare grävda fåror i vilka det är önskvärt att lägga jord från förmultnade stubbar.

Före början av juli, då tillväxten av plantans skott är som kraftigast, är det viktigt att klippa riset två eller tre gånger. Val av plantor av lika höjd och utveckling förenklar i hög grad klippningen varigenom lingonriset får formen av ett geometriskt jämnt smalt band. När begränsande stålband användes (nödvändiga för att bibehålla parterritningens form) framkallar detta inga tecken på skador hos lingonplantorna. Utan tvivel behöver dessa försök upprepas och vidareutvecklas. Men varför inte återuppväcka de idéer som hystes av 1700-talets trädgårdsmästare?

Maria Ignatieva fortsätter med att utpeka vissa parterrer i Peterhofs trädgård som lämpliga försöksobjekt. "De är små", säger hon, "ligger ej längs huvudaxeln och är dessutom i överhängande behov av restaurering. Det skulle vara möjligt att göra en tjugo cm bred kant av lingonris." Hon understryker vidare att man vid användning av lingon i historiska parker tar hänsyn till mikroklimatet och de ekologiska förhållandena. Till varje park borde som förr också höra växthus och plantskolor för det växtmaterial som kan behövas. Där skulle också lingonris odlas för parterrernas behov.

Maria Ignatieva slutar med att citera "Rysslands störste landskapsarkitekt" T.B. Dubiago:

"Den förr vidsträckta användningen av inhemska arter, som vi ibland fullständigt glömmer är utomordentligt lärorik. I våra sovietiska parker borde vi vid utövandet av trädgårdsarkitektur i möjligaste mån företa experiment med formklippning av granar och enar, plantera björkar i stor utsträckning och använda lingonris som kantväxt (...)"

"Det förefaller", kommenterar artikelns författare, "som om vi i framtiden har varje möjlighet att följa detta råd i det ädla restaureringsarbetet av de enastående parkerna i närheten av Leningrad, vilka är ryktbara i hela världen." Tänkvärda ord även för svenska trädgårdsarkitekter.

Sedan detta skrevs har det varit möjligt att direkt från Maria Ignatieva få följande kompletterande upplysningar:

"... från 1985 till 1990 försökte jag tillsammans med mina studenter att plantera lingonris i de ursprungliga parterrerna hörande till den Övre trädgården i Peterhof, Peter den Stores sommarpalats. Under de senaste två åren växte mina plantor bra, men utan lämplig vård (vattning, klippning etc.) under den mycket torra våren och sommaren, dog 50 % av plantorna. Detta beror till stor det på att det finns färre trädgårdsarbetare av samma kaliber som under tsarväldets tid. Endast genom lämplig mekanisering och finansiellt stöd kan en effektiv restaurering upprätthållas. Jag hoppas kunna organisera nya experiment med lingonris i S:t Petersburgs parterrer i en snar framtid."

APPENDIX II

Om kant- och andra växter i parterren

Figur 8. *"... at man inga små trää kan finna, hwilka til theras förfärdringar äre beqvämligare, än som Buxträät, emedan thet altijd är grönt..."*(Mollet 1651). Buxbomsparterr, Drottningens trädgård, Het Loo, Holland. (Foto: Kjell Lundquist, aug 1994)

André Mollet rekommenderar buxbom som den lämpligaste växten i broderiparterren. I *Lustgård...* - den svenska versionen av *Le Jardin de Plaisir* - säger han ordagrant att:

"wij...vilje tilkjänna giwa, at man inga små trää kan finna, hwilka til theras förfärdringar äre beqvämligare, än som Buxträät, emedan thet altijd är grönt, och när thet wäl hålles widh macht, och såsom sig bör, afstäckes, i tjugo åhr intet högre wäxer än til 4 eller 5 Tummar högt, hwilket til wåra bemälte Parterrer fordras, på thet at man them genom Fönstren kan se och med theste större Ljuflighet beskåda."

Andrés far, Claude, skriver i sitt stora verk *Théatre des Plans et Jardinage* (utkom 1652, postumt, ett år efter *Le Jardin de Plaisir*):[6]

"Då jag började göra de första broderiparterrerna användes buxbom sällan emedan mycket få människor av högre stånd önskade buxbom i sina trädgårdar, (därför att den - enligt andra källor - luktade mindre behagligt) så jag försåg mina broderiparterrer med många slags trädgårdsväxter, vilka gav en variation av grönt (fig. 9). Men sådana växter kan ej överleva länge i det franska klimatet på grund av de ytterligheter i värme och kyla som vi ha. Det var det stora arbete och den stora kostnad det innebar att göra om och nyplantera parterrerna vart tredje år, som ledde mig till försök med buxbom för att icke ha besväret att förnya dem så ofta.

Eftersom jag behövde stora mängder, planterade jag massor i plantskolorna för att ha till reds när behov uppstod; så på kort tid drog jag upp mycket

Figur 9. "Då jag började göra de första broderiparterrerna användes buxbom sällan emedan mycket få människor av högre stånd önskade buxbom i sina trädgårdar" (Mollet 1652), därför att den luktade illa. (Teckning: Caroline Blixt, 1994)

bra buxbom i de mängder jag kunde behöva. 1595 beordrade mig kung Henrik den Store att plantera trädgården vid Saint-Germain-en-Laye och det gjorde jag med buxbom alltigenom, likaså trädgården vid Montceaux och den lilla trädgården intill dammen i Fontainebleau."

Claude Mollet berättar också, att han av arkitekten Etienne du Pérac, som studerat i Italien, lärt sig att lägga ut parterrer i en ny form. I stället för flera kvarter, vart och ett med olika ritning, gjorde han *en* parterr delad av breda gångar. Detta skedde 1582 vid hertigens av Aumale slott Anet. *"Dessa var"*, säger han, *"de första parterrer och kvarter* en broderie, *som hade skapats i Frankrike, vilket är orsaken till att jag därefter alltid fortsatt att arbeta i stor skala ... så att jag inte längre nöjde mig med att göra kvarter som små fyrkanter, det ena på ett sätt, det andra på ett annat."* Som exempel på denna nya parterrform kan nämnas den han anlade vid dammen i Fontainebleau där en fyrdelad parterr bildade ett enda mönster (fig. 10). Dessa stora broderiparterrer krävde det varaktigare material som buxbom erbjöd. Claudes broderier skilde sig dock avsevärt från de utstuderade rankor som sönerna ritade för hans bok och som gav upphov till det som senare blev den vedertagna formen. Det skulle föra för långt att här närmare gå in på detta.

"Man kan se en rysk variant av sådana parterrer (broderiparterrer)", skriver Maria Ignatieva, "i Peterhof och Montplaisir. Här planterades doftande blommor (narcisser, tulpaner och hyacinter) och aromatiska örter (lavendel, mynta och salvia) och det var inte tillåtet att gå på gångarna i parterrritningen. Jag skulle vilja hävda att traditionen att använda olika örter och blommor i 1700-talets parterrer uppenbarligen övertagits från 1600-talets ryska trädgårdsmästare. Det är nämligen bara i Ryssland som doftande växter nyttjades i så stor utsträckning i dylika skapelser."

Detta är en intressant upplysning. Man frågar sig om inte denna ryska tradition hade mycket gamla anor med ursprung utanför Ryssland. Ofta omtalad i trädgårdshistoriska sammanhang är *Hypnerotomachia Poliphili* - Poliphilis dröm[7] - en bok som ger

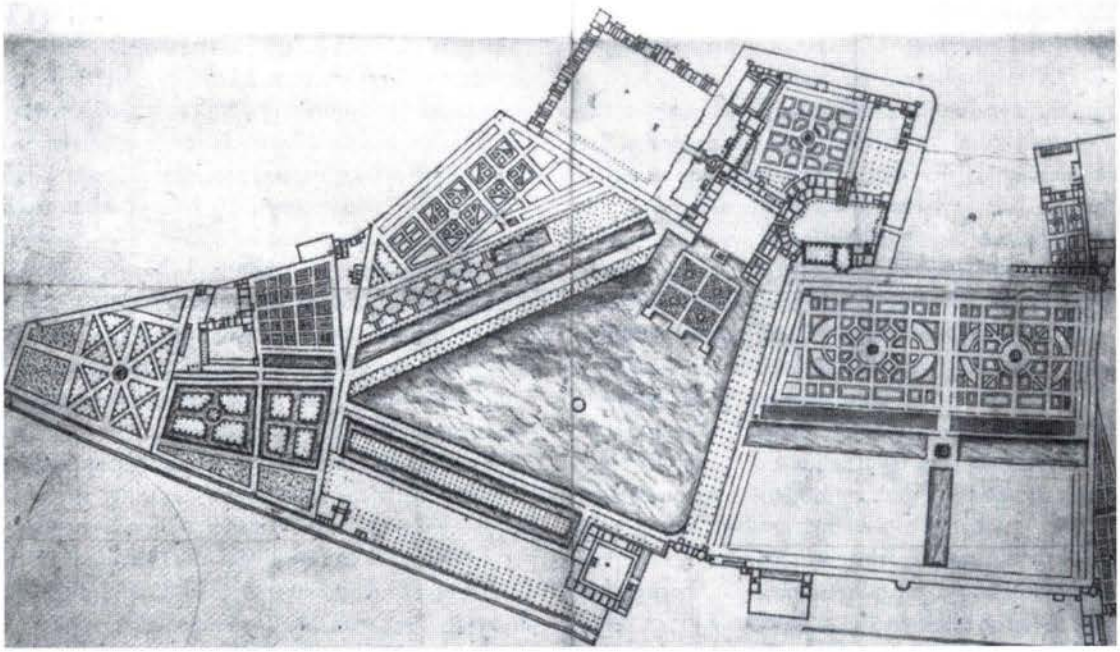

Figur 10. Fyrdelad parterr bildande ett mönster (i bildens mitt, snett upp till höger) anlagd av Claude Mollet vid Fontainebleau. Plan från omkring år 1600. (ur: Woodbridge 1986. Foto: UB-Media, Lund)

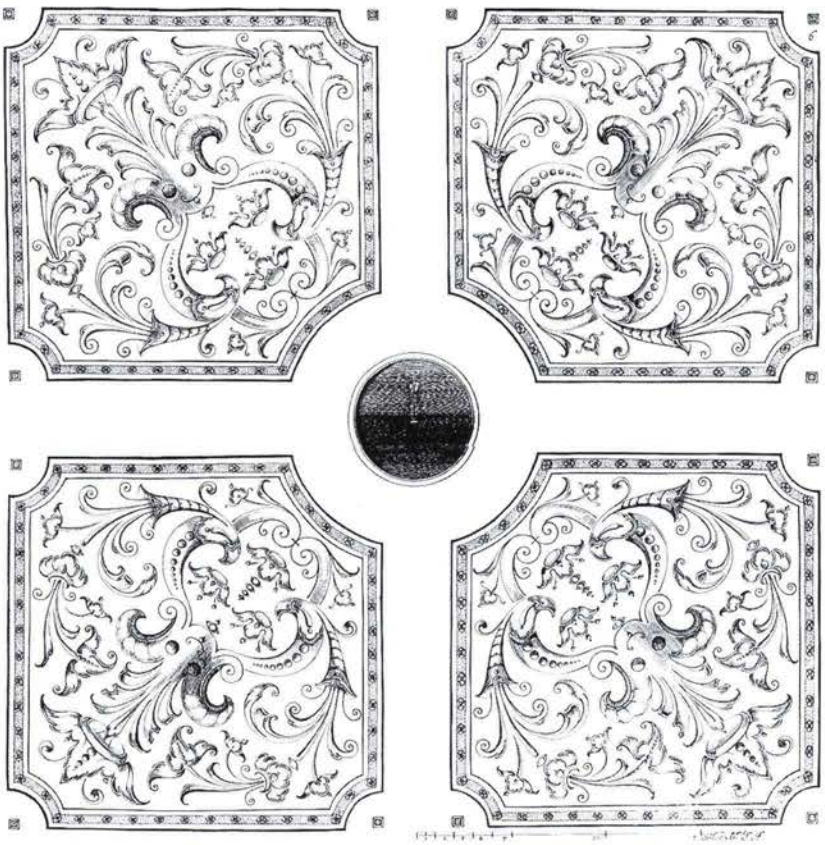

Figur 11. Parterr i Kungsträdgården, Stockholm, av André Mollet. Kopparstick nr. 6 i *Le Jardin de Plaisir*. LUB. (Foto: UB-Media, Lund)

de lärde mycket huvudbry. Den trycktes i Venedig 1499 på Manutius Aldus' berömda tryckeri, men skrevs antagligen på 1460-talet. Av vem?

Munken Francesco Colonna brukar anges som författare, men det kan också vara en namne av den kända släkten eller flera anonyma humanister. Innehållet - "en egendomlig kärlekssaga" med dubbla allegoriska budskap är snårigt inte minst språkligt och tros ha en bakgrund i kyrkopolitiska intriger. Den sägs vara "ett budskap från de förföljda humanisterna" och har kallats "1400-talets Finnegans wake." Om en sak tycks alla vara eniga: Boken är ett mästerstycke av typografi och bokkonst. Den utkom i många upplagor på flera språk och har, vilket är av intresse här, varit inspirationskälla för trädgårdskonsten och dess med tiden bortglömda allegoriska innehåll. Trots många fantastiska drag anses beskrivningarna av arkitektur och trädgårdar har verklighetsbakgrund och som en av tänkbara författare anges arkitekten Leon Battista Alberti. Poliphilus' sällsamma äventyr utspelar sig till stor del i noggrant beskrivna trädgårdar som också skildras i vackra träsnitt.

Kenneth Woodbridge, som rätt utförligt uppehåller sig vid Poliphilus' dröm i sitt lärda verk *Princely Gardens* (1986), återger därur också fyra ritningar av parterrer. De är tagna ur en fransk upplaga från 1546 och växtmaterialet har anpassats efter franska förhållanden, något som tyder på att de avsågs som förebilder för verkliga trädgårdar (fig. 12). De visar med vilken rikedom av örter och blommor man kunde tänka sig dylika anläggningar. Vackra var de säkert men också svårskötta. Om det var något i den stilen Claude Mollet ville ersätta med stora broderiparterrer i buxbom, förstår man honom väl. Denna ålderdomliga form av parterrer har tydligen i någon mån levat kvar i de ryska broderiparterrerna långt in på 1700-talet, kanske en kvarlevande tradition från italiensk medeltid - och varför inte, inspirerade av Poliphilus' dröm?

Vad var blommornas roll i den klassiska franska barockträdgården? Som framgår av det ovanstående tycks buxbom ha varit allenarådande i broderiparterren där blommor i regel inte tolererades med de nämnda undantagen i Ryssland. André Mollet ansåg att *"le jardin de fleurs doit être à part"* - blommorna skulle vara för sig i en blomsterträdgård. Denna åsikt delades av allt att döma av le Nôtre.

På Vaux le Vicomte fanns en sådan enligt samtida bilder, vid sidan av broderiparterren. I Trianons trädgård, den del av Versailles som var speciellt ägnad åt blommor, dånade hovfruntimren av den

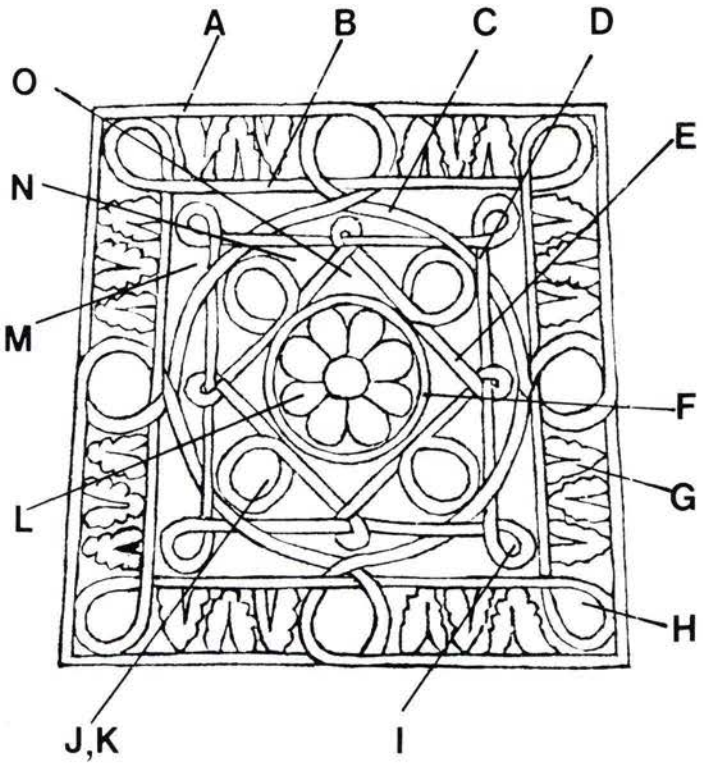

Figur 12. Parterritning från den franska versionen av *Hypnerotomachia Popliphili* (efter Woodbridge 1986). Förklaringar:**

A. Mejram (*Origanum majorana*)
B. Timjan (*Thymus vulgaris*)
C. Åbrodd (*Artemisia abrotanum*)
D. Citronmeliss (*Melissa officinalis*)
E. Isop (*Hyssopus officinalis*)
F. Luktsalvia (*Balsamita vulgaris/Tanacetum balsamita*)
G. Föreställer akantusblad, varannat omvänt - det ena av poleja (*Mentha pulegium*), det andra av vinruta (*Ruta graveolens*)
H. Ett stort klot av isop (*Hyssopus officinalis*), en och en halv fot högt
I. Malva (mauve de jardin) (*Malva alcea*), tre alnar hög
J. Kamomill (*Matricaria chamomilla*)
K. En planta av rosmarin (*Rosmarinus officinalis*)
L. Röda lövkojor (*Matthiola incana*)
M. Ringblommor (solsiz fleurez) (*Calendula officinalis*)
N. Penséer (menues pensees) (*Viola tricolor*)**
O. Luktvioler (*Viola odorata*)
Den italienska versionen innehåller också 15 arter.

starka blomsterdoften. Det finns flera exempel på le Nôtres blomsteranläggningar - det torde alltså vara en myt när det ibland sägs att han skulle ha avskytt blommor.

En artikel i *Garden History*[8] behandlar ingående hur man planterade *plates bandes* (smala blomsterlister längs med broderi- och gräsparterrer) i England och Frankrike i början av 1700-talet. Den säger åtskilligt om blomstren i barockträdgårdarna och reglerna för deras planterande. Generaliseringar är emellertid omöjliga. Det är fråga om en lång epok då olika smakriktningar avlöste varandra och utformningen av trädgårdar också varierade beroende på byggherrar, arkitekter, intressen, traditioner och - inte minst - klimat, som uppgifterna från Ryssland visar.

Noter

1. Karling, S., 1970, Drottning Kristinas trädgårdsmästare, *Lustgården 1969-70*, Årg. 50-51, s. 95-125
   André Mollet and his family, 1979, *The French formal garden*, Dumbarton Oaks' skriftserie
2. Woodbridge, K., 1986, *Princely gardens. The origins and development of the French formal style*, s. 179
3. *Dictionary for gardening. An Encyclopedia of Gardening*, Vol. IV, s. 131., Vaccinium vitis-idaea
4. Mr Peter Hayden, engelsk trädgårdshistoriker och kännare av rysk trädgårdskonst, har vänligen förmedlat kännedomen om Maria Ignatievas forskning och försöken med lingonris i ryska historiska trädgårdar.
5. Broocman, R., 1736, *En fullständig Hus-håldsbok, Then fjerde Afdelningen. Thet II. Capitel. Om Lust- och trä-gårdar i synnerhet*, s. 7-9. "§17. I stället för utländska trän, som til zirater i lustgårdar brukas, kan man med större nöje och nytta betiena sig af inlänska. Til exempel. I stället för det dyra Taxus, tager man thet ganska nyttiga och hälsosamman Enebärsträdet, hwilket äfven så väl låter skära och ansa sig till hwad figurer man hälst behagar, som någonsin thet förra. Gifwe äfven så vackert anseende och tål bättre kiölden i vårt land."
   §20. Somligstädes finner man wid ändan af trägården en djur-gård eller ock en liten lust-park med allehanda wildt uti, then man kan uptänkia med något prydeligt at zira. Såsom med rätta alleer, häckar af hallon, item lister med blåbär, jordgubbar, *kröson* (lingon, förf. anm.), majblomster, nat-violer och andra dylika wälluktade blomster."
   Broocman rekommenderar en i stället för idegran (han nämner överhuvudtaget inte buxbom) med motiveringen bl. a. att dess köldhärdighet är bättre. En, men för "the wilderness", upptas av den engelska plantskola som drevs av London och Wise i början av 1700-talet. Wise anlade barockträdgården vid Blenheim Palace. Där salufördes även "Swedish junipers".
   Att inom ett vilthägn ha lister med diverse plantor, som Broocman föreslår i §20, förefaller vara en ganska kuriös idé, men visar att man kunde tänka sig odling av lingon.
6. de Ganay, E. 1949, *Les jardins de France et leur décor*, s. 48-49; Woodbridge, K., 1986, *Princely Gardens*, s. 108-110
7. Woodbridge, K., 1986, *Princely gardens*, s. 23 f. Appendix B; Bonds, G., 1989, Är Poliphilus dröm avslöjad? Hypnerotomachia Poliphili i ny tolkning, *Biblis* 1989, s. 9-58
8. Laird, M., Harvey, J., 1993, The English flower border 1660-1735, *Garden History*, Vol. 21, Number 2

Red. anm.

* "Odling av lingon för skörd av bär är inte något helt nytt för svenska förhållanden. Redan på 1960-talet prövade AB Bjäre industrier odling av lingon på åkermark. Fältodling av lingon kan nämligen öka skörden till det femdubbla. Hortonom Björn Gustavsson arbetar i Sverige med växtförädling av lingon och blåbär vid Institutionen för hortikulturell växtförädling, Sveriges lantbruksuniversitet, på Balsgård utanför Kristianstad. De odlingsråd Gustavsson betonar är en öppen och solig plats, lucker sandinblandad, mullhaltig och lättbearbetad jord och ett pH-värde mellan 4-5,5. För den vidare intresserade hänvisas till faktabladet "Lingon - det röda guldet", *Fakta Trädgård-Fritid*, Nr. 37, 1994 av Björn Gustavsson.

** Professor, dr. phil. Johan Lange uppger som källor för sin granskning av växtnamnen följande verk: *Everyday Plants and their common names*, 1974; Britter & Holland, 1886, *A Dictionary of English Plantnames*; van Wijk, 1910, *A Dictionary of Plant Names*, Del I-II. Beträf-

fande penséer (*Viola tricolor*) anför Lange att det i verkligheten troligen varit fråga om *Viola wittrockiana*.
(*Kjell Lundquist*)

Tack

Redaktionen ber att få framföra ett tack till professor, dr. phil. Johan Lange för granskning av växtnamnen till parterritningen ur *Hypnerotomachia Poliphili*, fig. 11, till hortonom Björn Gustavsson för uppgifter om växtförädlingen av lingon i landet, odlingsråd och disposition av bilder samt till universitetsadjunkt landskapsarkitekt Christian Idström för granskning av den engelska summaryn.

Friherre Gösta Adelswärd är svensk trädgårdshistorisk nestor, tidigare både ordförande och redaktör i FDP samt "Correspondent abroad" åt Garden History Society i England.

Summary

André Mollet belonging to a dynasty of French gardeners made a brilliant career leading to high posts in France, England, Holland and Sweden. In the service of Queen Christina he wrote a book on gardening - *Le Jardin de Plaisir* - furnished with numerous engravings, which is a mature example of the classic French formal garden. It was published in Stockholm 1651 in a French, Swedish and German version.

In the chapter about parterres, allés, bosquets, grottos etc. (XI, "Les ornements) he states that box (*Buxus sempervirens*) is the best plant for the *parterre en broderie,* but if box cannot be used for climatic reasons, he recommends another plant abundantly growing in Swedish forests, hardy and very like box. Mollet says that the Swedish name is *liong-ris*, a word that does not exists in Swedish. In the Swedish and German versions the translator calls it *ljung-gräs*. Ljung means heather in Swedish (the combination with *gräs* (=grass), is oldfasioned). The general belief, has been that Mollet really meant ljung(=heather), although box and heather do not resemble each other very much. It is more probable that it is a matter of misunderstanding or misspelling and that he in fact meant *lingon-ris*, Swedish for red whortleberry (*Vaccinium vitis-idaea*), in English also called flowering box.

This opinion gets strong support by the information that has been transmitted to the author of this article thanks to an English garden historian, Mr. Peter Hayden, who also pointed out research of Maria Ignatieva, a Russian botanist and garden historian. In Russian archives she has found proof of *Vaccinium vitis-idaea* beeing used in the parterres of imperial gardens near St. Petersburg in the middle of the 18th century. In an article in *Leningradskaja panorama*, Nr. 2, 1982, she presents the results of her research and the experiments she has made with red whortleberry.

When André Mollet wrote his book, box was customary choice for parterres de broderie. But when he suggested red whortleberry, he certainly had in mind what his father, Claude, had written about the parterres of his youth with many species of herbs and flowers.

According to Maria Ignatieva it was a Russian tradition still in use in the middle of the 18th century, to plant herbs and flowers in the *parterre de broderie*. Maybe this is a heritage from much older forms such as described in *Hypnerotomachia Poliphili* from medieval Italy? (APPENDIX II)

She also gives advice on the cultivation of *Vaccinium vitis-idaea* its need for the same soil and ecological conditions as in its natural environments. (APPENDIX I)

History of the creation and the modern condition of Saint Petersburg Summer Garden green plantations

Maria Ignatieva

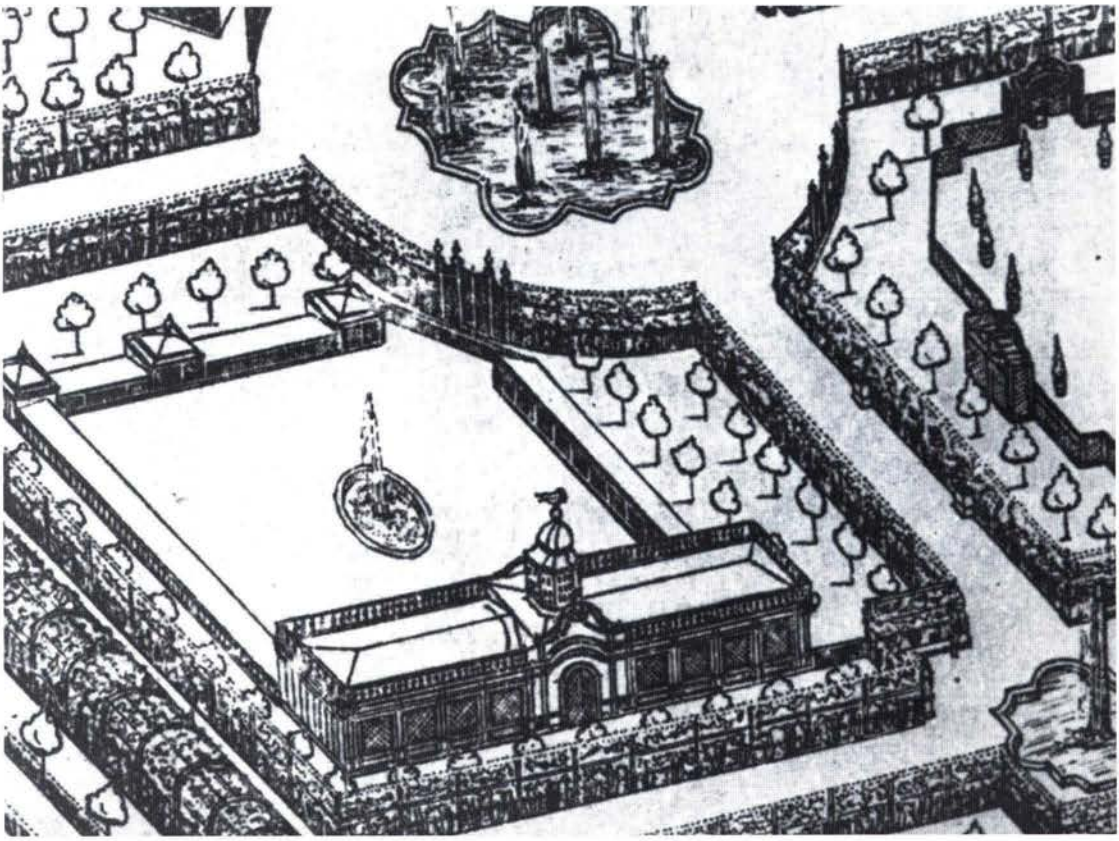

Figure 1. Bosquet for poultry in St. Petersburg Summer Garden. Part of a plan from 1765-75.

PETER THE GREAT ordered to be founded the Summer Garden in 1704 on the place of the former Swedish major farmstead. It was an open and swampy space situated in the delta of river Neva on the low terrace that was the bottom of the ancient Litorinian sea.

The formal parks and gardens dominated in Europe that time. The planning of the Summer Garden had to be typical for geometrical compositions structure - system of parterres and bosquets full of different mazes, sculptures, cascades, fountains and ponds. The general structure of the garden has been kept rather well to our time.

The Russian tsar invited a number of talented architects and gardeners such as Tresini, Schluter, Zemtsov, Leblon, Roosen to take part. From 1704

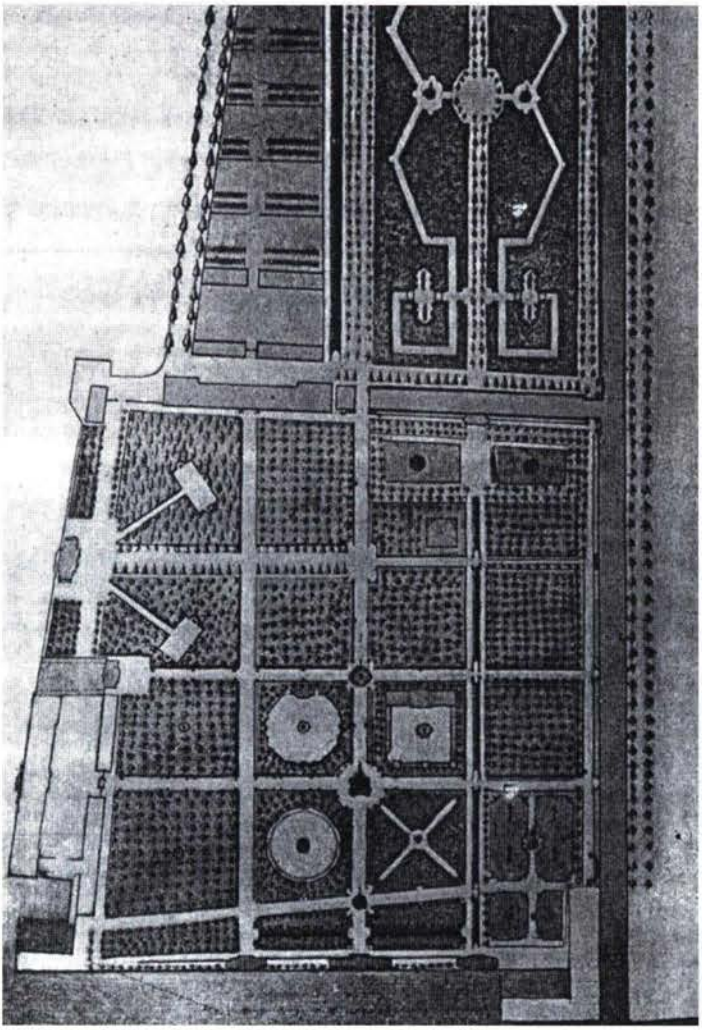

Figure 2. Plan of the the northern part of St. Petersburg Summer Garden of M. Zemtsov, 1723-25. Tsar Peter's oak grove (*Quercus robur*) is situated in the bottom left quarter.

till 1750 the Summer Garden was decorated by the Palace of Peter the Great. Carp Pond, the Grotto with its water organ, 70 fountains including 31 on the topic of Aesop's Fables, parterre, amphitheatre, about 200 marble sculptures of Roman and Venetian school.

In the first years the grandiose drainage works were made and fertile soils imported. Thousands of trees and shrubs were planted. Lime (*Tilia cordata, T. platyphyllos, T. x vulgaris*) was number one tree for bosquets, alleys and berso. Limes were usually cut in different geometrical forms. A favourite broad-leaved tree of Peter was oak (*Quercus robur*). Tsar Peter organised himself the special oak plantations in one of St. Petersburg islands. The oak grove was planted in the Summer Garden near the palace (fig. 2). Broad-leaved trees were supplied from Novgorod, Pskov, Moscow regions and some from Holland.

Among the natural coniferous species Peter preferred spruce (*Picea abies*). Special spruce alleys were made in the Summer Garden too and trees were cut in pyramid form. The lovely Tsar's residence was a place where many introduced trees and shrubs appeared for the first time. The main part of the hedges were borders of *Caragana arborescens*, native of Siberia. Everybody could see here *Berberis vulgaris* and roses from Danzig. *Carpinus betulus* came from Kiev, *Pinus sibirica* from Solicamsk, tulips, narcissus and hyacinthus from Moscow. Box-trees (*Buxus sempervirens*) and *Taxus baccata* were used for the Summer Garden parterres. Part of the area called "red garden" had also apple and cherry trees. Some of them were brought from Sweden.

The flood of 1777 destroyed the fountain system of the Grotto. A number of trees and sculptures were damaged. After the flood, the beautiful com-

position was transformed into public gardens. Catherine the Second (1762-1796) preferred landscape parks. She stopped the cutting down of trees and shrubs and ordered not to have the fountain-system restored.

After all catastrophic floods and second World War, the big planting of young trees, first limes and maples, were made. This is the main reason why the trees in the Summer Garden are of different ages.

New hedges from *Cotoneaster lucidus* (endemic species of Baikal steppe zone), *Crataegus sanguinea* and lawns were created after the Great Patriotic War. Nowadays, the Summer Garden is a lovely public garden and the most important part of the green plantations in the centre of St. Petersburg. It is the oldest historical ensemble of our city.

Results of floristical investigations made by the Forestry Academy have shown that now there are 2003 trees and 7278 shrubs in the garden of 11.2 hectares. The average age of the Summer Garden trees is 50-100 years. There are a number of trees 150-200 years old also and 50 trees are 200 years old. The lime dominated in the bosquets (more than 50% from all trees). The second place is the maple, the third the elm and fourth the oak.

There are 129 species of higher vascular plants in the Summer Garden. Among the herbaceous plants *Gramineae* and *Compositae* families are the richest in species. In spring time (from end of April till 10-15 days of June) in bosquets under the trees ephemeral plants such *Gagea lutea*, *G. minima* and *Ficaria verna* dominate and create god decorative ground cover. In June, July, August and September ground elder (*Aegopodium podagraria*) has the best position and predominates in the cover vegetation. Ground elder is typical plant of natural nemoral forest. It also has very strong competitor capability and indicator of rich soil.

The Summer Garden has 60 cm of cultivated soil. *Aegopodium* forms the big spots (3 x 4; 5 x 7 m etc.). Dandelion (*Taraxacum officinale*) and *Deschampsia caespitosa* have good positions in some bosquets too.

The most shaded groves have practically no ground-cover (grass cover about 5-10%). In the case of traditional "restoration of lawns" when under the tree light-loving lawn grass species (*Poa pratensis, Festuca pratensis, Lolium perenne*) were planted. These grasses disappeared very soon. Such bosquets have no spring and summer aspects because ephemeroides and ground elder have been destroyed during restoration.

For the Summer Garden we recommend to use special ground cover introduced or native species such as *Poa nemoralis* and *Pachysandra terminalis.* But it is necessary to have a lot of planting materials for all bosquets.

Nowadays *Aegopodium podagraria* needs be cut before creation of buds (middle of June) for the normal decorative effect in the Garden in summer time.

Dr. ***Maria Ignatieva*** *is an Associate Professor in the Botany Department's Forestry Academy at St. Petersburg, Russia.*

VÄRMLAND
Augusti 1993

Göran Lundeberg

Värmlands Säby. (Foto: Göran Lundeberg)

PÅ FÖRMIDDAGEN den 27 augusti 1993 samlades deltagarna i föreningens Värmlandsresa i Degerfors. Vi kunde då konstatera att strålarna från solen över Karlstad också nådde hit, även om morgonen var litet kylslagen. Totalt var vi 48 deltagare, vår exkursionsledare Kolbjörn Waern därvid medräknad.

Efter lunch på Carlslunds gästgiveri gick färden vidare till resans första exkursionsmål, Värmlands Säby. Gården uppfördes under 1700–talet i sten; ett ovanligt byggnadsmaterial på den tiden. Värmlands Säby är nu i familjen Falkenbergs ägor. Under en rundtur i huset fick vi oss bl.a. förevisade de vackert målade tapeterna i rokokostil, vittnande om 1700-talets Kina-svärmeri. Under den efterföljande promenaden i parken gjorde vi en halvhalt vid den välkända labyrinten "Skapelsen". Den anlades 1979 med *Amelanchier spicata* som växtmaterial och har engelsmannen Randoll Coate som designer. Labyrinten har två ingångar, en för Adams söner och en för Eva döttrar och gångarna har en totallängd på drygt 330 meter. Den finns beskriven i såväl LUSTGÅRDEN 1978 som 1979 som i årets nummer.

Nästa etappmål gällde ett besök vid en av Värmlands absolut vackraste herrgårdar, nämligen Krontorp. Den nuvarande huvudbyggnaden, som uppfördes på 1820-talet, har en praktfull fasad med sex joniska kolonner och ett par sfinxer i gjutjärn, som bevakar entrén. Härifrån gick turen vidare till "Hammareken", en välvuxen solitär mitt ute på en äng. Dess omkrets i brösthöjd (1,3 m över markplan) uppmättes till 664 cm, vilket var ett medeltal av ett par mätningar.

Via Alsters herrgård, som numera är en minnesgård över Gustaf Fröding, anlände vi så till vårt nattkvarter i Apertin. Huvudbyggnaden fick sin nuvarande utformning på 1790-talet med en entré prydd med doriska kolonner. Under kvällspromenaden i den närliggande bäckravinen påträffade vi en synnerligen frodig vegetation med strutbräken som ett påtagligt inslag. Även träden i omgivande bestånd var mycket imponerande. En av lärkarna hade en omkrets på hela 3,7 m och en närstående gran 2,5 m.

På morgonen påföljande dag anträddes färden till en av resans absoluta höjdpunkter, ett besök hos Anders Blomqvist på Hammarön. Hans tomt, som ligger på Hammaröns östligaste udde i Vänern, är på cirka 2000 kvm. Området hör till klimatzon II. Dygnsmedeltemperatur under vinterns kallaste månad, februari, är -4,7 grader och under sommarens varmaste månad, juli, +16,1 grader. Dessa uppgifter gäller för Karlstad och får justeras något uppåt för Hammaröns vidkommande. Vänerns inverkan gör att våren fördröjs med ca 14 dagar och hösten förlängs med ca tre veckor. Härtill kommer att årsnederbörden härute sällan överstiger 400 mm, medan Karlstad har ca 650 mm. Tomten började planteras i början av 1960-talet med tanke på att så småningom skapa förutsättningen för en lundträdgård eller "woodland-garden".

Anders Blomqvists specialitet är släktet *Magnolia* och i trädgården fanns ett 60-tal individer omfattande 16 arter och 29 hybrider. Bl. a. hade han *M. sieboldii* till försäljning. Bland många rariteter som vi blev förevisade under promenaden i trädgården kan nämnas: *Abies mariesii, A.numidica, A. sikokiana, Acer pensylvanicum, A. tegmentosum, Alnus fruticosa, Calycanthus floridus, Juglans mandshurica, Maackia amurensis, Paulownia tomentosa, Phellodendron amurense, Ptelea trifoliata, Quercus cerris, Q. palustris, Q. pontica, Rosa roxburghii* var. *hirtula, Shepherdia canadensis, Spiraea alpina* var.

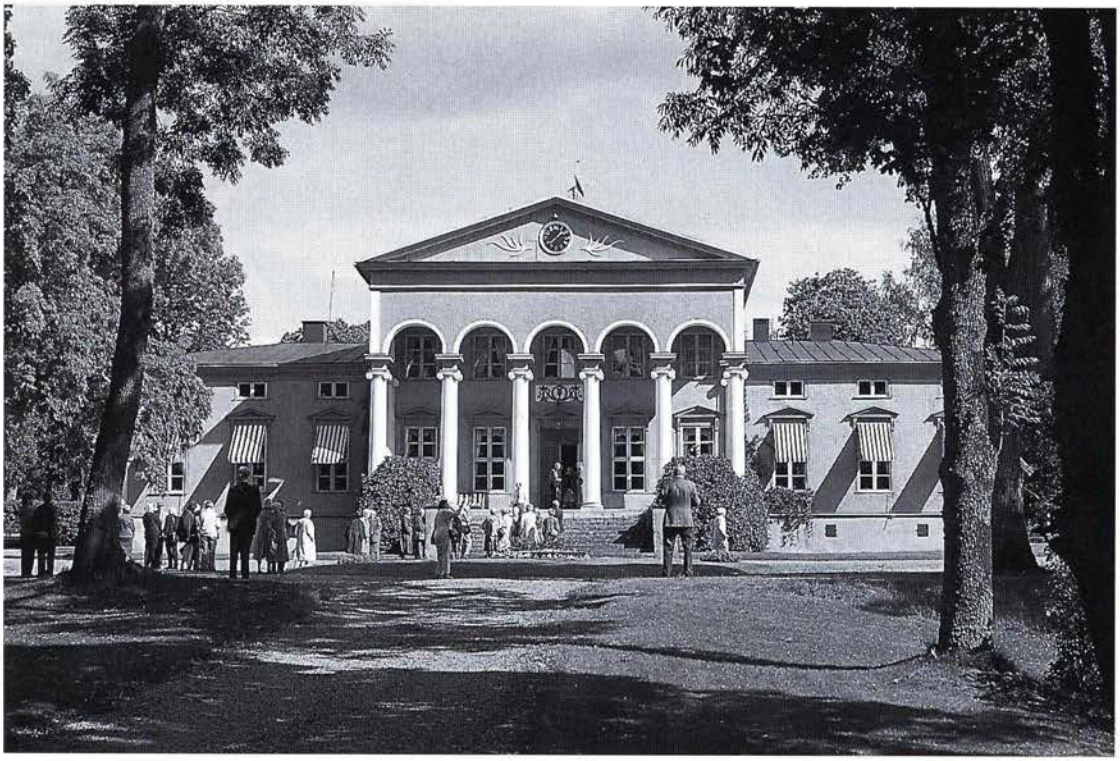

Krontorps herrgård. (Foto: Göran Lundeberg)

sibirica, Stewartia pseudocamellia, S. rostrata, S. serrata och *Ulmus macrocarpa*. Länge hade vi velat stanna kvar på Hammarön för att botanisera i denna fantastiska trädgård och det var med hugg och slag, bildligt talat, som vår reseledare fick oss att återvända till bussen.

Efter lunch på Ransäters hembygdsgård och ett kort besök på Mårbacka gick färden vidare upp till Tossebergsklätten, som bjöd på en betagande utsikt över Fryksdalen. Dagen avslutades med ett besök hemma hos Claes Horn på Öjerviks gård, där vi bjöds på förfriskningar, innan han med stor sakkunskap guidade oss genom den undersköna parken, som omger Rottneros herrgård. Den nuvarande herrgårdsbyggnaden uppfördes så sent som under början av 1930-talet efter den brand som på luciadagen 1929 ödelade den tidigare byggnaden.

Förutom all blomsterprakt, kringgärdat av nyklippta gräsmattor och välansade häckar, finns i parken även ett stort antal skulpturer av nordiska konstnärer, bland dem Carl Milles, Wäinö Aaltonen och Gustav Vigeland.

Middagen intogs i den magnifika spegelhallen och avslutades med att vår guide tillika hedersgäst harangerades med en lätt haltande men välmenad limerick:

Dendrologer från Apertin
har haft en dag solig och fin.
Nu vårt tack till Claes Horn
blir applåd unison
och därtill en skål uti vin.

Den sista dagen inleddes med besök hos ett par dendrologiska pensionärer, "Malmalinden" och "Häggvikseken". Enligt uppgift var linden år 1930 26 m hög och höll då en omkrets på 4,5 m. I samband med vårt besök uppmättes omkretsen till 5,1 m. Eken var en imponerade bjässe med en omkrets på drygt 8 m i brösthöjd. Trädet hade dock sett sina bättre dagar, vilket verifierades av det faktum att 19 stycken dendrologer samtidigt kunde rymmas inne i stammens hålrum.

Påföljande exkursionspunkt utgjordes av ett besök på von Echstedtska gården, som uppfördes på 1760-talet i stram karolinerstil med två mindre byggnader på ömse sidor om huvudbyggnaden, ett lusthus och ett avträde, det senare med målningar, som klart utvisade husets tilltänkta funktion. Gården ägs av Värmlands museum, som under senare år har rustat upp byggnaderna. För trädgården finns också ett förslag till restaurering, som skall genomföras

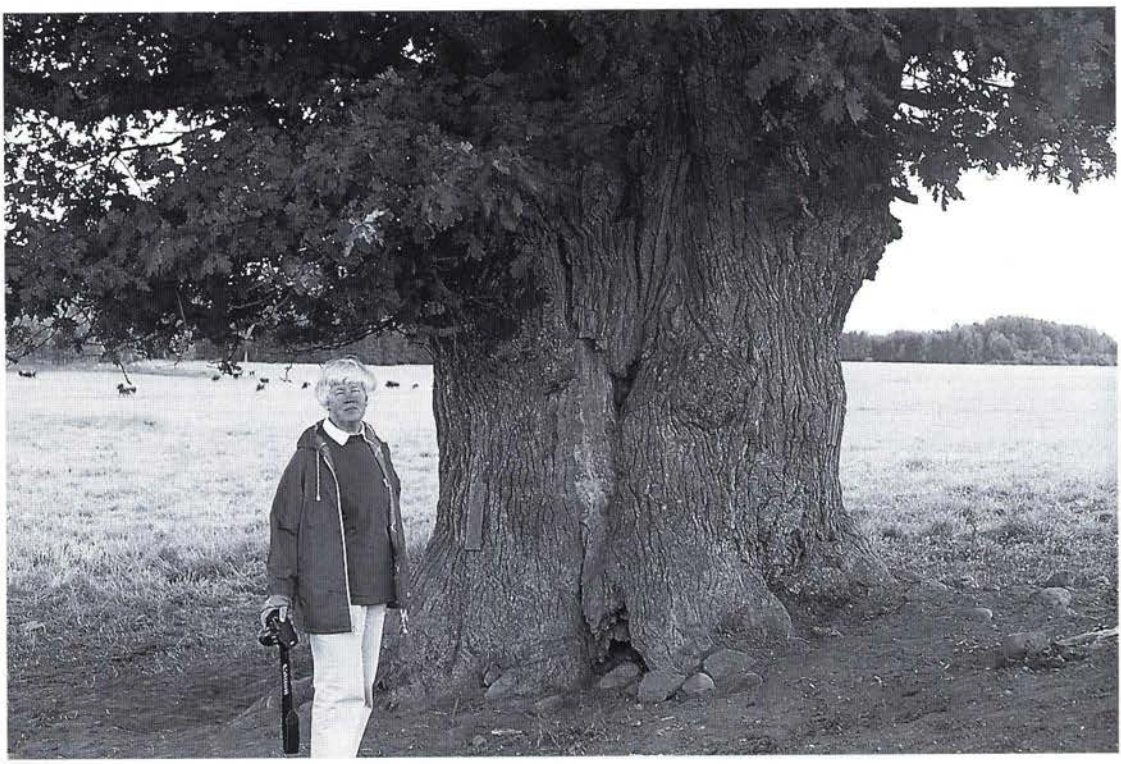

Inga H. Jungstedt vid "Hammareken". (Foto: Göran Lundeberg)

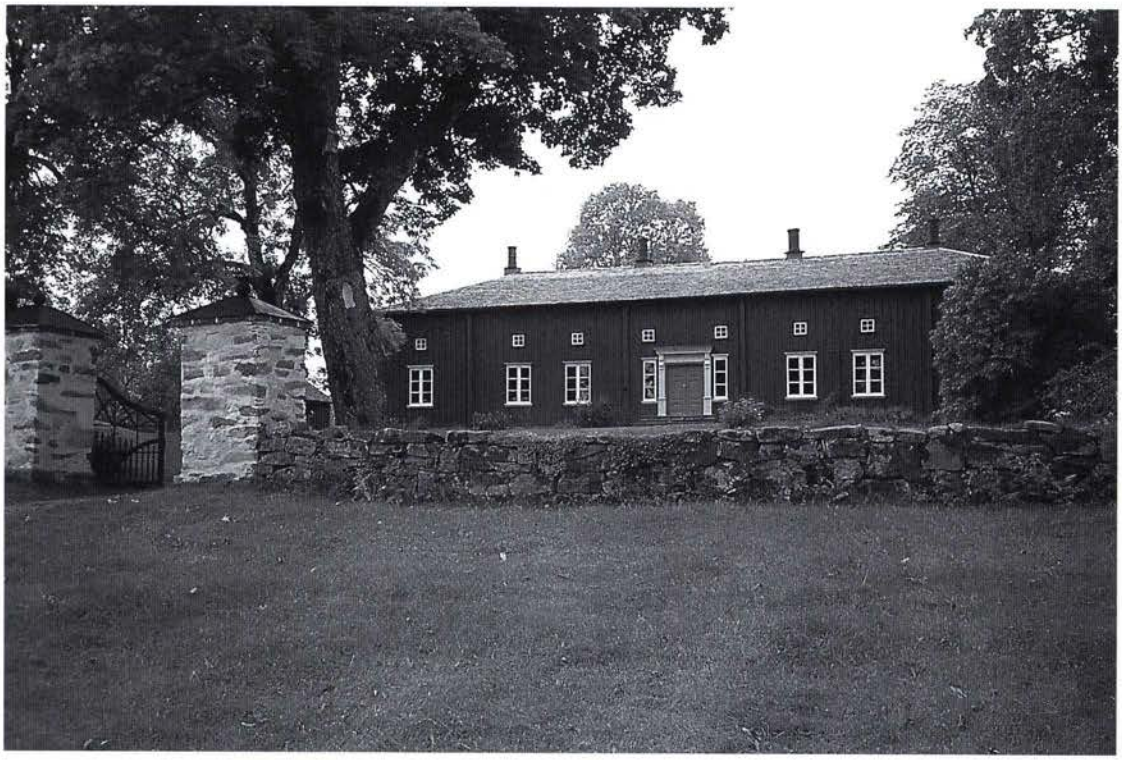

von Echstedtska gården. (Foto: Göran Lundeberg)

i etapper efterhand som medel ställs till förfogande.

Vid Stömnes herrgård möttes vi av imposanta gråpopplar (*Populus x canescens*). Höjden uppskattades till cirka 38 m och omkretsen uppmättes till 4,8 m hos den till synes största individen invid gårdsplanen. (År 1935 hade omkretsen hos en av popplarna uppmätts till 3,7 m men det är ej säkert att det gällde för samma träd). Efter en kortare vandring i den romantiska parken och den närliggande ekskogen avslutades så vår Värmlandsresa med lunch i Borgviks kvarn och besök vid dess hytta - en av de bäst bevarade bruksmiljöerna från svunnen tid, som vi har i vårt land.

Avslutningsvis vill jag rikta ett varmt tack från oss alla till Kolbjörn Waern och Inga H. Jungstedt för allt det arbete Ni lagt ner inför exkursionen och för det förnämliga sätt på vilket Ni guidade oss under vår resa. Det kunde inte ha blivit mer lyckat än så!

Docent Göran Lundeberg *är ordförande i Föreningen för Dendrologi och Parkvård.*

UNGERN, SLOVAKIEN, TJECKIEN OCH ÖSTERRIKE

September 1993

Werner Stastny

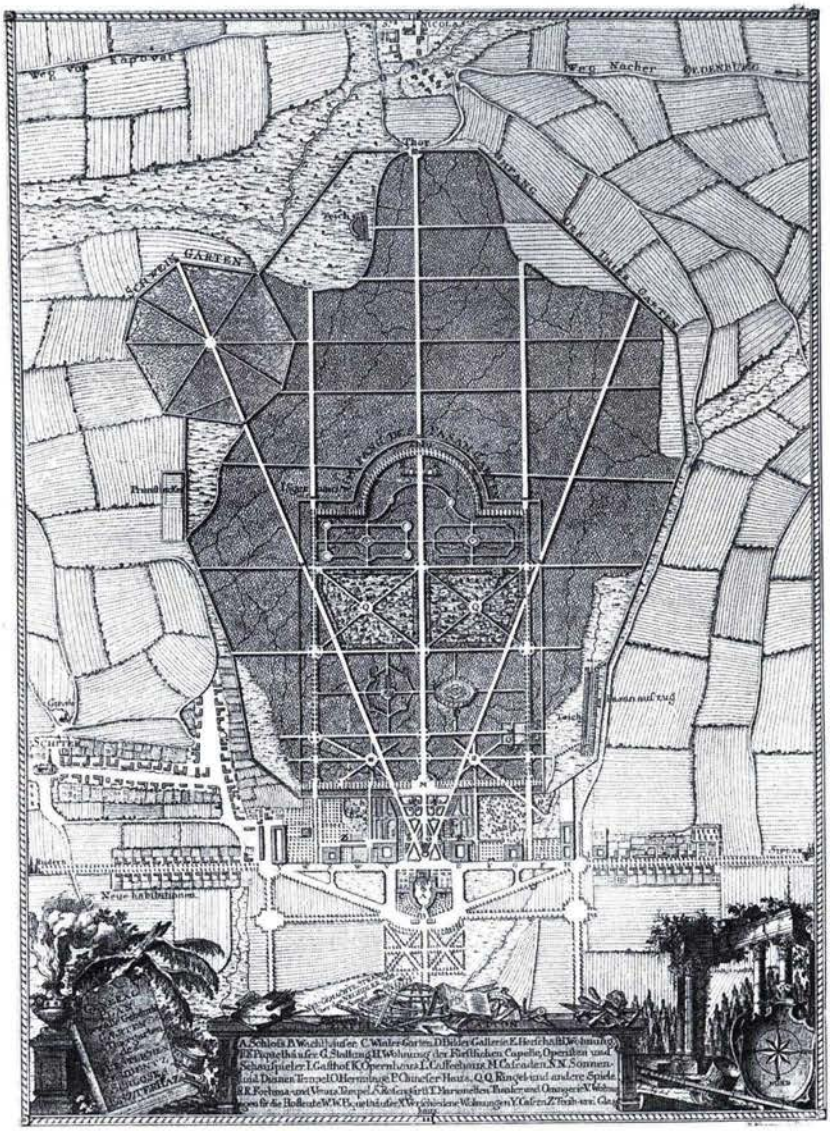

Figur 1. "Generalplan över alla skogar, trädgårdar och djurgårdar på det furstliga slottet Esterhaza", Ungern, upprättad 1780. (ur: Tarouca & Schneider 1912. Foto: UB-Media, Lund, sept 1994)

FÖRENINGEN FÖR Dendrologi och Parkvårds långa resa 1993 gick till Ungern, Slovakien, Tjeckien och Österrike. Senast dendrologföreningen besökte Österrike var 1971, då under Magnus Johnsons och Mårten Smedbergs ledning. Den gången var vi 110 deltagare, nu endast 29. Några av deltagarna på 1971:års resa fanns med även den här gången. Landskapsarkitekt Klaus Stritzke planerade och ledde resan. Han bad mig att hjälpa till med planeringen och kontakterna i Österrike. Vi gjorde således en arbetsdelning. Klaus svarade för den trädgårdsarkitektoniska och -historiska delen, medan jag ägnade mig mera åt det dendrologiska innehållet.

Tisdagen den 7 september flög vi från Stockholm respektive Malmö till Budapest där gruppen förenades. Bussen med vår trevlige chaufför utgick från Budapest, körde genom de fyra länderna och återvände sedan till Budapest igen. Onsdagen började med en kort sightseeing till stadsdelen Pest. Från Fiskarbastionen hade vi en fantastisk utsikt över floden Donau och stadsdelen Buda.

Resan gick därefter mot västra Ungern till byn Fertöd intill den österrikiska gränsen för ett besök på slottet Esterhaza. Samtliga luncher på resan var s.k. fältluncher. Vi köpte färskt bröd, underbara ungerska korvar, ostar och härliga solmogna toma-

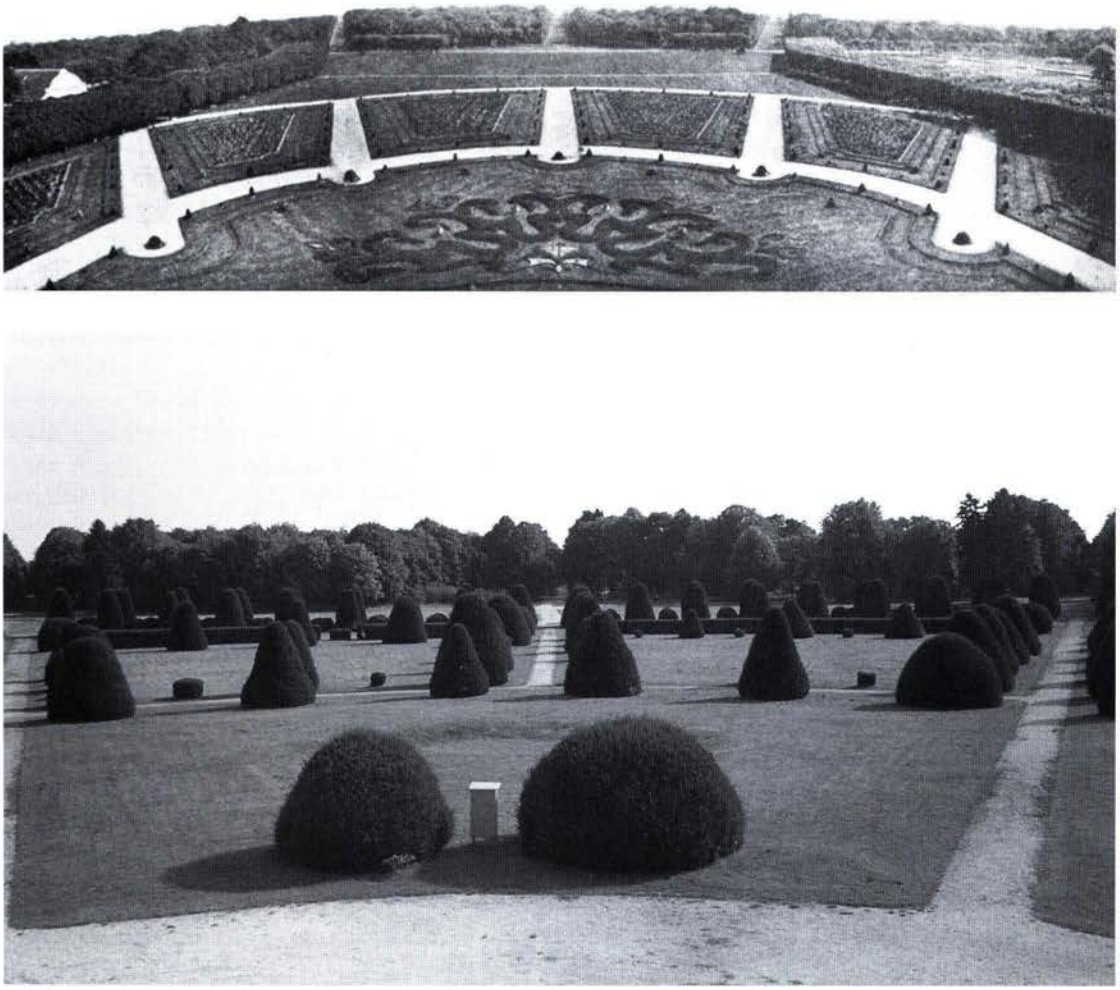

Figur 2a, b. Slottet Esterhazas parterr mot söder. Ovan från slottstaket 1912, nedan från marken i mittaxeln 1993. (Fig. 2a - ur: Tarouca & Schneider 1912. Foto: UB-Media, Lund, sept 1994. Fig. 2 b - Foto: Anita Skånman, sept 1993)

ter och paprika - icke att förglömma de ungerska vinerna.

Slottet **Esterhaza** tillhörde tidigare släkten Esterhazy. Det är nu i statlig ägo. Slottet renoveras sedan 20 år, inredningen är tyvärr förskingrad och parken tyvärr ej vad den har varit. Trots allt detta var vi imponerade av anläggningens storlek. Fursten Nikolaus Esterhazy övertog 1762 ett enkelt jaktslott. Han anlitade den berömde arkitekten Fischer von Erlach och lät bygga slottet och anlägga parken med Versailles som förebild (fig. 1). Esterhaza, som anläggningen kallades, var släktens sommarresidens medan vintrarna tillbragtes i Kismarton, dagens Eisenstadt i Österrike. Släkten Esterhazy var otroligt förmögen. Fursten ställde vid behov upp med en fullt utrustad armé av 20 000 man för kejsaren. Som tack erhöll han rätten att beskatta.

Parkens franska del är nu tyvärr försvunnen, men idegranarna ur de åtida boskéerna har vuxit sig stora och står istället på en stor välklippt gräsplan. Samtliga gångar, bassänger rabatter m.m. har ersatts av denna gräsplan. Skulle det bara finnas pengar vore det fullt möjligt att återskapa den ursprungliga parterren. Vår guide visade oss en enkel utgrävning där man letade efter de gamla bassängerna och dess vattenledningar. Trädgårdsarkeologi, kallades det enligt Klaus Stritzke, och mera av det slaget skulle vi få se i Schlosshof i Österrike. I ett häfte av den österrikisk-ungerska dendrologiska föreningens tidskrift (Tarouca & Schneider 1912), kan man på ett fotografi taget 1912 fortfarande se parterren intakt (fig. 2a,b). Även rosengången finns avbildad, med 'Crimson Rambler'-rosor. Bågarna i smide finns bevarade medan rosorna gått bort för länge sedan.

Bäst bevarad är den engelska parkdelen. Träden har vuxit sig stora och ger slottet en lummig inramning. Dagens engelska slottsparker är som bäst nu, de visar först 2-300 år efter anläggandet det som skaparen hade tänkt sig. Av träden kan nämnas *Sophora japonica* 'Pendula' och *Platanus x acerifolia* i stora exemplar. Klimatet är kontinentalt och torrt, varför barrväxter har problem och inte är så vanliga (fig. 3).

Genom vår försenade avresa från Budapest kom vi tyvärr för sent till **Sopron**, distriktshuvudstaden

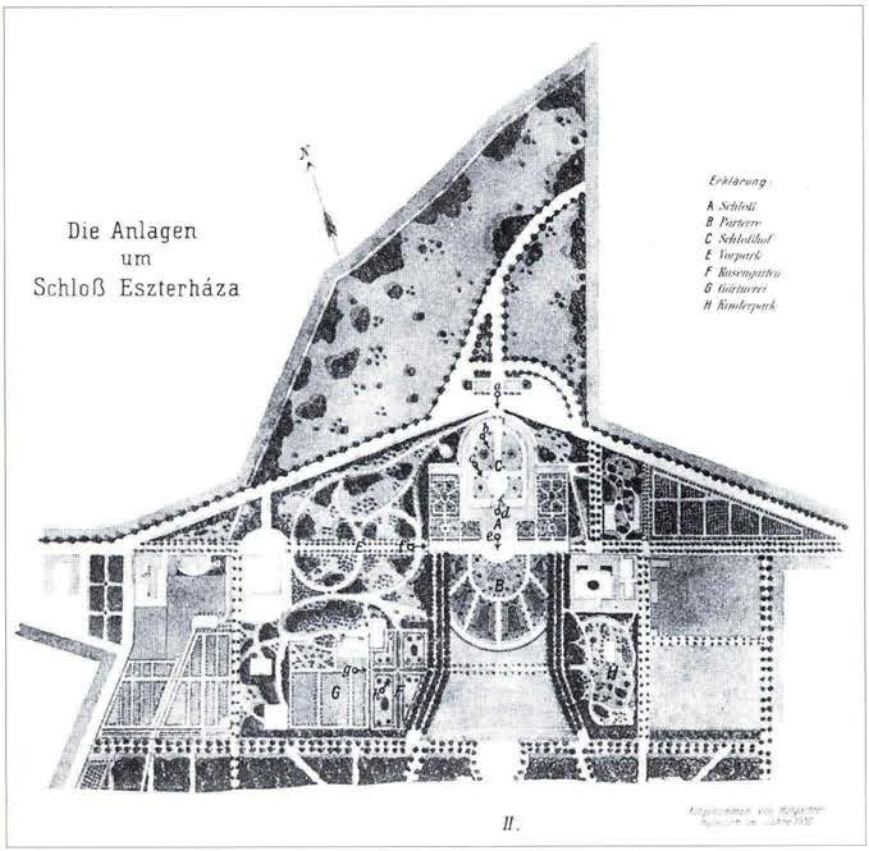

Figur 3. Uppmätning av Esterhazas slottsanläggning av hovträdgårdsmästare Hulesh 1910, som visar ett våglinjigt lekfullt gångsystem inom ramen för kvarteren i det formala ramverket, jfr. fig. 1. (ur: Tarouca & Schneider 1912. Foto: UB-Media, Lund, sept 1994)

i västra Ungern, för att få en guidad tur genom skogsinstitutets trädgård. Studierna startade denna dag och professorn var upptagen efter kl 16. Vi gjorde därför vandringen på egen hand. Parken utgör ett intressant arboretum, väl skyltat. Följande stora och välväxta lignoser noterades: *Abies cephalonica, Cedrus atlantica* var. *glauca, Quercus* var. *turneri pseudoturneri*, höjd 10 m. Azaleor till en höjd av 3,5 m. *Acer burgeriana* med sin underbara höstfärg, *Zelkova sp., Cercis chinensis, Torreya nucifera*, samt fina exemplar av *Viburnum* 'Pragense', en vintergrön hybrid mellan *V. rhytidophyllum x V. utile*. Det är en lyckad tjeckisk korsning, härdig även i Sverige. Vidare *Chaenomeles cathayensis* från Japan m.fl.

På torsdagen fortsatte vi till **Eisenstadt** som är huvudstad i Burgenland, Österrikes östligaste län. Utanför Esterhazys vinterslott väntade ingenjör Franz Weber på oss. Herr Weber var min lärare när jag studerade i Schönbrunn i Wien och är en av de kunnigaste dendrologerna jag känner. Herr Weber följde med oss hela resan. Han kände mycket väl till samtliga våra besöksmål i Österrike men framförallt de i Slovakien och Tjeckien. Han var bekant med såväl personalen på platsen som alla växter av intresse sedan många tidigare besök. En bättre guide kunde vi inte få. Dessutom var han väl insatt i historien och berättade i bussen vad som väntade oss vid nästa besöksmål, liksom om de historiska sammanhangen (fig. 4).

Slottet i Eisenstadt ägs fortvarande av släkten Esterhazy. 1945-1955 ockuperades slottet av den ryska militärförvaltningen. Stadens kommunalförvaltning flyttade in, men 1956 flydde dr. Paul Esterhazy från det kommunistiska Ungern och krävde slottet och all övrig egendom tillbaka. Stadens förvaltning fick efter ett domslut se sig om nya lokaler. Slottet används idag som godsförvaltning och vinkällare. Vissa delar är öppna för besök, framförallt den berömda Haydn-salen, där det konserteras än i dag.

Parken är bara delvis öppen för besökare. Tyvärr är den rätt förfallen. Den ligger på en starkt, mot slottet sluttande, utlöpare av Leitha Gebirge. De fina siktgatorna är igenväxta. Den stora dammen är utan vatten och det stora vattenfallet är torrt.

Vår guide, en läkare dr. Prost, grundade för ett antal år sedan en intresseförening. Han har sedan dess med egna och kommunala medel börjat att frilägga siktgatorna, laga de gamla vattenledningarna och vill inom ett par år även rusta upp vattenfallet. Robinian är här ett riktigt skräpträd som frösår sig överallt och måste hållas efter. Parken blev naturligtvis en utsökt picknick-plats för oss.

Efter lunch fortsatte resan förbi öster om Wien till **Schlosshof.** Anläggningen byggdes av Savoyprinsen Eugén. Eugén var Österrikes store fältherre, som en gång för alla fördrev turkarna från Mellaneuropa efter 150 år av ockupation.

Anläggningen vätter mot floden March, som är gränsflod mot Slovakien, och är anlagd i sju från slottet fallande terrasser. Endast några kilometer bort mot öster syns höghusen i Bratislava (Pressburg), staten Slovakiens nya huvudstad. Floden March utgjorde till 1991 järnridån mot öster.

Idag pågår i slottet och i parken mycket omfattande restaureringsarbeten under ledning av Bundesdenkmalamt - Österrikes motsvarighet till Riksantikvarieämbetet i Sverige. Slottet är snart färdigt och man har nu också börjat att återställa anläggningens trädplanteringar (fig. 5). Vår guide visade oss en utgrävning av ett fundament till en av de stora trapporna som ledde till en lägre terrass. Fundamentet var byggt som ett källarvalv i tegel. Detta

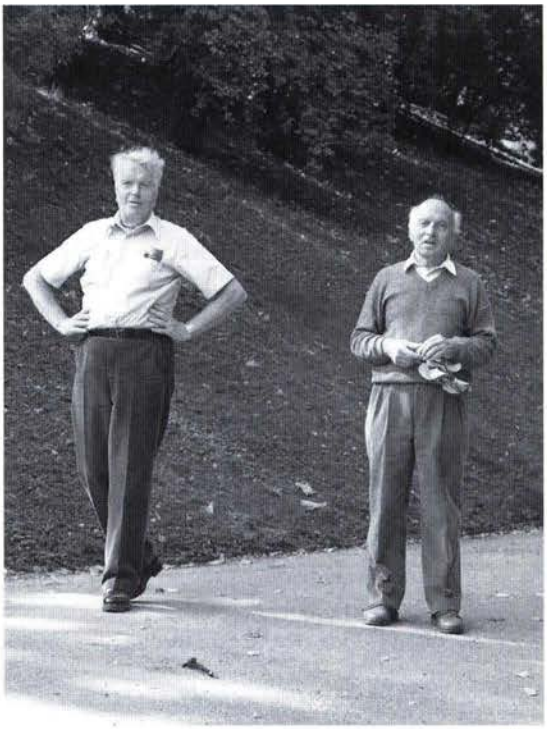

Figur 4. Ingenjör Franz Weber (th) och föreningens dåvarande vice ordförande Mårten Smedberg. (Foto: Anita Skånman, sept 1993)

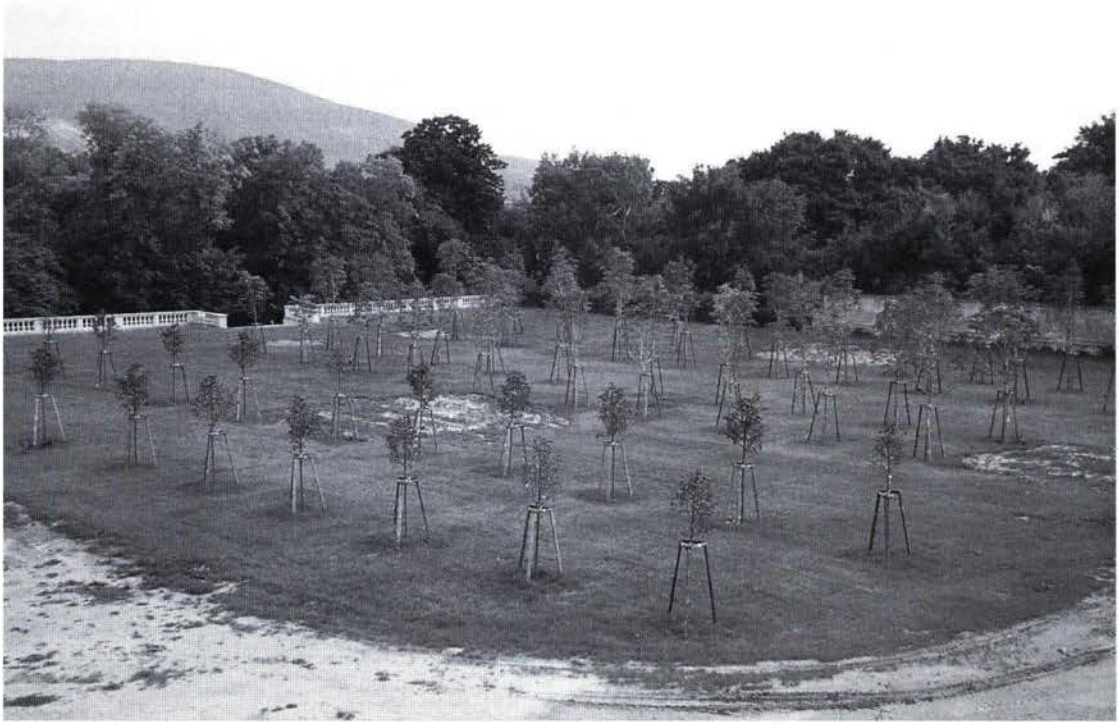

Figur 5. Schlosshof, Österrike. Nyplantering av träd på en av terrasserna. (Foto: Anita Skånman, sept 1993)

valv bar sedan de tunga stentrapporna. Jordmassorna runt omkring stabiliserades genom att man varvade lera och matjord i tunna skikt. På så vis gled inte leran.

Från Schlosshof for vi sedan till Slovakien, en av de nya staterna efter kommunismens fall. Vårt första besök gällde det berömda arboretet **Mlynany,** vilket är ett av Europas största. Här på utlöparna av de slovakiska bergen mot den stora Donauslätten, anlade den excentriska greven dr. Stephan Ambrozy-Migazzi och hans trädgårdsmästare Josef Misak detta arboretum. Ambrozy föddes i Nice, gifte sig efter sin utbildning i Wien och Budapest med Antonia Migazzi och kom på så vis till godset Mlynany. Här förverkligade han sin stora idé att anlägga ett stort arboretum med framförallt vintergröna växter. Klimatet med sina kalla blåsiga vintrar och den kalkhaltiga jorden passade föga hans planer.

Rik och excentrisk som han var gav han trots många bakslag aldrig upp. Han inhandlade växtmaterial i Holland, Nordtyskland och Belgien i stora mängder och planterade. En höst köpte han 100 st lagerhäggar vilka samtliga dog under vintern. Året därpå dubblade han antalet och planterade igen. För att bereda den hårda leriga jorden satte han in mullvadar. Dessa grävde visserligen, men förstörde tydligen också en hel del. Då kom han på den smått galna idén att gräva ned krossat glas i jorden för att försvåra mullvadarnas framfart. Med tiden när träden växte upp bildades ett gynnsamt mikroklimat som framförallt passade de vintergröna växterna bättre. Arkitektoniskt är anläggningen knappast märkvärdig men ett så omfattande och över 100 år gammalt växtsortiment på samma plats finns inte på många platser.

Efter första världskriget tillföll Mlynany, som varit ungerskt, den nya staten Tjeckoslovakien. Ambrozy lämnade Mlynany och flyttade till Ungern, där han på nytt anlade ett arboretum i Jeli i västra delen av landet. Där var förutsättningarna helt annorlunda. Arboretet i Mlynany anlades i en skog av ek och avenbok, i Jeli däremot i en tallskog på sandjord. Här fann Ambrozy utomordentliga förutsättningar för surjordsväxter. Stora mängder med både vintergröna och lövfällande rhododendron planterades där.

Ambrozy's kärlek för det vintergröna varade även efter katastrofvintern 1929. Temperaturer ned till minus 32°C registrerades. Ett flertal korsningar och selektioner gjordes genom åren i Mlynany. Vi såg en mycket fin typ av *Thuja occidentalis* var. *fastigiata* 'Mlynany' i stort antal, även som allé.

Greven och hans hustru ligger i familjegraven i byn, inte långt från slottet. Anmärkningsvärd är den allé av *Picea abies* 'Inversa', som planterades för 130 år sedan av släkten Migazzi.

Vandringen genom parken var mycket givande. Jag har själv aldrig förr sett ett så stort antal olika lignoser på en och samma plats. Själv är jag mycket förtjust i vintergröna bladväxter typ lagerhägg, *Ilex* m.m. Tyvärr blommade inget längre i september, men våra värdar hade en annan fin överraskning i beredskap. I parken fanns ett nybyggt gästhus för besökare och föredrag. Där vi åt vår medhavda picknick och serverades slovakiska viner. Stämningen var på topp.

Inte långt från Mlynany ligger ett annat känt jaktslott, **Topolcianky**. Slottet har rustats upp och utgör nu den slovakiska presidentens sommarresidens. Parken är av engelsk typ med många stora och intressanta träd. Störst intryck på mig gjorde en allé av *Acer negundo* 'Variegatum'. Efter Topolcianky fortsatte vi mot staden Hodonin, 2 km bortom den nya tjeckiska gränsen. Efter har varit en gemensam stat i 75 år finns nu gränskontroller och olika valutor. De slovakiska sedlarna hade vid vårt besök ännu inte tryckts utan man använde sig av de gamla sedlarna med ett påklistrat märke. Historiskt även detta.

Från Hodonin åkte vi till **Lednice** (Eisgrub), ett Liechtenstein-slott. Släkten Liechtenstein var som Esterhazy dåtidens stora magnater. Eisgrub kom redan 1249 i släkten Liechtensteins ägo. Staten Liechtenstein är idag ca 1 600 ha stor, men marken denna familj tidigare ägde i Tjeckien och Slovakien utgjorde hela 186 000 ha. Ofattbart.

Slottet i Eisgrub och dess vackra park donerades av familjen Liechtenstein och blev Österrike-Ungerns första trädgårdskola, för en högre utbildning inom yrket. Donationen firar 1995 hundra år. Efter monarkins sammanbrott 1918 hamnade Eisgrub i den nya republiken Tjechoslovakien. En del av skolan och dess personal flyttade till Klosterneuburg, 1 mil från Wien till en utbildningsanstalt för vinodling, vinberedning samt fruktodling. Först 1954 fick Österrike en egen utbildningsanstalt inom trädgårdsyrket. 100-årsjubileet 1995 kommer enligt herr Weber att firas såväl i Wien som i Eisgrub. Planeringen pågår redan.

Slottet i Eisgrub har byggts om många gånger och vid den senaste ombyggnaden förändrades slottet

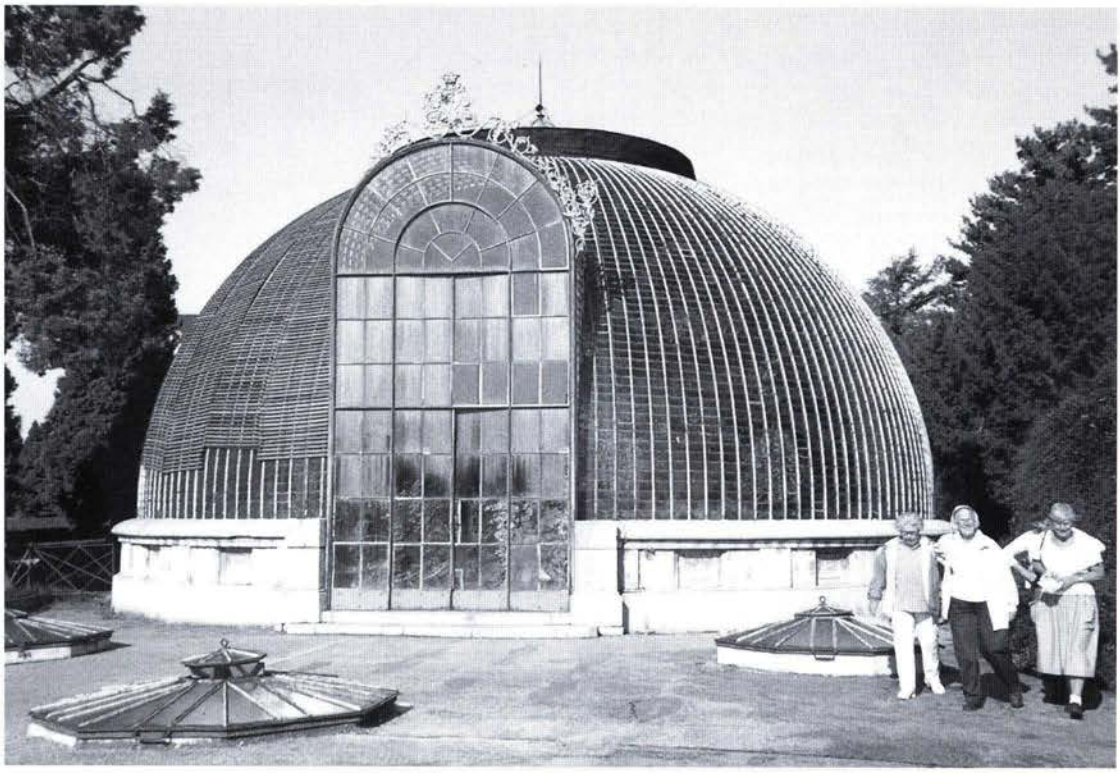

Figur 6. Det sfäriska orangeriet från 1850 i Lednice (Eisgrub) i Lichtenstein. (Foto: Anita Skånman, sept 1993)

till ett Tudorslott. Intressant är orangeriet från 1850, vilket är i ursprungligt skick. För att få den sfäriska formen använde arkitekten mycket små glasrutor (fig. 6). Väl bibehållen är även den gamla beridarebanan byggd under åren 1670 - 1690, som räknas som Europas äldsta och som var i drift till år 1900.

Parken är anlagd i ett översvämmningshotat låglandskap kring floden Thaya. Genom omfattande jordarbeten skapade Furst Johan I parkens vackra dammar med 14 öar. Floden reglerades och gav upphov till parkens utseende idag.

Ett populärt fotomotiv är den turkiska minareten från 1810, strategiskt placerad i en siktgata bakom en rad sjöar.

En lärare guidade oss genom parken och besvarade alla frågor. Intressant var en radikal föryngring av stora idegransboskéer som vuxit sig för stora. De var före beskärningen 16 m höga och 12-15 m breda. Efter den radikala beskärningen var de endast 5 m breda och lika höga. Idag är de gröna och täta igen. Idegranen är den barrväxten som tål den hårdaste beskärningen. Här fick vi se beviset. Imponerande var de stora *Sophora japonica*-träden. Speciellt de vackra *Sophora japonica* 'Pendula' intill slottet. Bland övriga intressanta träd kan nämnas: 2 st *Pinus silvestris* 'Beierii'. Denna form utgörs av en häxkvast och de är idag 5 m breda och 6 m höga vackra solitärer. Den mot almsjukan resistenta *Ulmus laevis** (syn. *U. effusa*), *Crataegus succulenta, Crataegus macracantha, Cladastris lutea,* vars nötter förr användes till gulfärgning, *Acer monspeculanum* m. fl. Iögonfallande var de stora bestånden av *Loranthus europaeus.* En sommargrön mistel som skadar träden och är parasitär.

Parken var den bäst hållna och mest professionellt skötta på vår resa. Så utbildar man också trädgårdsingenjörerna här. Själva parken sköts av 14 fast anställda, ej av eleverna. En mycket sevärd anläggning.

Efter Eisgrub fortsatte vi mot Österrike och började leta efter en lämplig picknickplats. Weinviertel, som denna nordliga del av Niederösterreich kallas, utgörs av ett kulturlandskap med många småbyar och jordbruk, men få skogar och därmed lämpliga platser för en 30 personers picknick i det gröna. Men vi hade tur. Plötsligt såg vi en grön äng med en lindallé in en liten by, med namnet Ladendorf.

En lagom skuggig plats. Vi kom att samtala med en gammal bybo som berättade att denna allé var 3 km lång. Två dubbelrader med lindar med en ca 30 m bred gräsremsa emellan. Slutet av allén kunde vi inte se, den var för lång. De äldsta träden var ca 270 år gamla. Vid slutet av allén fanns slottets jordbruk och mejeri.

Nästa anhalt var **Göllersdorf**. Ett slott med en engelsk park där ägaren för att klara ekonomin anlagt en golfbana i parken. Själva slottet utgör golfklubbens klubblokal och restaurang - en enligt min uppfattning lyckad kombination. Genom detta arrangemang fick man ekonomi att sköta resten av parken, dammen och skogen. En zon på endast några meter klippt gräs omger golfbanan, för övrigt är det endast tillåtet att använda befintliga gångstråk.

De två kommande nätterna bodde vi på Hotel Alte Post i vinstaden Krems vid Donau. Krems är Österrikes äldsta stad med anor från 900-talet och har en underbar gammal stadskärna. Hotellet var ett renässansbygge från början av 1500-talet med en idyllisk innergård. Ej toppmodernt, men romantiskt. I Krems hade gruppen sin första lediga dag på resan.

En mindre grupp åkte med bussen under min ledning på Donaus södra strand mot staden Melk. På vägen stannade vi vid en vinstuga och köpte vår picknick - kallt uppskuret och vin direkt i bondens "Buschenschank". Mycket uppskattat. Glada åkte vi till Melk och gjorde en rundvandring i Österrikes största kloster - **Stift Melk**, en enorm barockanläggning på en klippa ovanför Donaufloden. Hemresan gick sedan tillbaka de tre milen på norra Donaustranden. Dessa berömda mil Donaudal kallas "Wachau". Här slingrar sig floden genom brant sluttande vinodlingar. Riesling och Neuburgervinerna som odlas här är mycket förnäma och har också bidragit till staden Krems välstånd.

Nästa dag besökte vi slottet **Grafenegg** en mil från Krems. Här har ingenjör Weber under 30 års tid försökt att få till stånd ett österrikiskt nationalarboretum. Många intressanta lignoser finns planterade här, men mycket återstår ännu att göra. Det finns inga Ambrozy längre idag och länet och staten är njugga. Tyvärr. Gårdagens mecenater med intresse för parkkultur finns inte längre.

Efter Grafenegg bar det av till Wien. På programmet hade vi Türkenschanzpark, slottet Belvedere,(Prins Eugéns vinterpalats i Wien), Otto Wagner-kyrkan vid psykiatriska sjukhuset i Hütteldorf samt en Wagnervilla i Wien. Dendrologiskt mest sevärd var den vackra **Türkenschanzparken**. En gång i tiden fungerade den som skansanläggning mot de belägrande turkiska arméerna, idag är den en grön lunga i staden Wien.

En stor del i parkens gestaltning har den i Jönköping födde trädgårdsmästarsonen Karl Gustav Swensson. Herr Weber som forskar om den österrikiska plantskolenäringens historia, kom tidigt Gustav Swensson på spåren. Swensson kom 1888 till Wien och blev chef för Türkenschanzparkens omdaning. Han var Österrikes förste trädgårdsarkitekt, ägde både ritkontor och plantskola, men dog tyvärr endast 49 år gammal. Han arbetade med många kända anläggningar, hos såväl privata som offentliga uppdragsgivare. Under vår bussresa passerade vi även den kyrkogård där Gustav Swenson och hans hustru, som dog endast ett år senare, begravdes. Tyvärr är graven nybelagd sedan några år. Visst hittade vi svenska anknytningar i Österrike. Mest kända är trots allt den svenska härens härjningar i just Krems under trettioåriga kriget. Ropet - "die Schweden kommen" har man inte glömt än.

Följande intressanta träd observerades i Türkenschanzparken: *Vitex agnus, Pterocarya pteocarpa,* en jättestor *Pinus leucodermis*, en *Corylus colurna* med en stamdiameter av ca 100 cm och 25 m hög, en *Cercidiphyllum japonicum* med samma mått. Iögonfallande var en förvuxen ek där ympen en *Quercus imbricaria* dog för många år sedan och grundstammen av *Quercus robur* 'Filicifolia' bildade en stor kvastliknande buske, samt en *Alnus glutinosa* 'Laciniata', med diameter 80 cm och höjd ca 12 m. Ett i Sverige härdigt träd till zon VI. Helge Jönsson från Nordplant har spritt detta fina träd i norra Sverige.

Efter vårt besök i denna park gjorde vi en avstickare till Arkitekt Hofmanns villa i Hietzing, som är pietetsfullt renoverad och som äges en av nutidens nya mecenater, nämligen fackföreningen. Det mest intressanta träd här var en *Catalpa speciosa,* med sina långa upp till 70 cm långa blad.

I Wien hade gruppen sin andra lediga dag som många utnyttjade för konsertbesök, besök i Schönbrunnparken m.m. Från Wien fortsatte vi nu till staden **Baden bei Wien**, en stad uppbyggd kring stora termalkällor med 39°-igt vatten året om och med ett stort bad- och kurliv. De äldsta källornas infattningar i sten härstammar från romartiden och är synliga än i dag. Staden är känd för sina fina parker och för sitt rosarium. Kurparken är en fantastisk parkanläggning från 1800-talet som sträcker

Figur 7. Allé av *Prunus fruticosa* på slottet Nagycenk i Ungern. (Foto: Anita Skånman, sept 1993)

sig upp mot Wienerwald-bergens sluttningar. Överallt finns rastplatser med soffor och stationsangivelser för patienterna, hur långt upp de skall gå enligt läkarnas anvisningar. Allt välskött och dendrologiskt intressant.

Från Baden fortsatte vi till Sopron i Ungern där vi övernattade. Sopron är en mycket gammal stad, vars romerska och medeltida lämningar syns överallt i den gamla staden. September är en mycket varm och torr månad i Mellaneuropa och vi hade endast några regndroppar en kväll i Hodini. Kvällarna är varma och ljuvliga, temperaturer kring 25 grader är vanliga. I Budapest var det sista natten hela 29 grader varmt.

Nära slottet Esterhaza i Fertöd som vi passerade igen ligger ett annat berömt litet slott, nämligen **Nagyczenk** som tillhörde den ungerska grevliga släkten Széchenyi. En ideal plats för en picknick. Dessa måltider i det gröna var verkligen mycket uppskattade av deltagarna. Slottet byggdes år 1754. I parken finns även släktens familjekrypta och en staty av greve Stefan Széchenyi, en ungersk statsman som kallas "den störste ungraren". Parken innehåller många intressanta träd. Bland annat finns en allé av *Prunus fruticosa*. Det är en i Sibirien hemmahörande buske ympad på stam som sedan bildar mycket vackra klotformiga träd (fig.7). Dessa är härdiga även i Sverige. På Zetas trädgård i Segeltorp i Stockholm står ett vackert exemplar. Efter Nagycenk fortsatte vi igen mot Budapest och resans sista hotellövernattning. En mycket varm sensommarkväll som av många utnyttjades för promenader och restaurangbesök.

Avslutningsvis kan sägas att det finns väldigt mycket att bese av dendrologiskt värde i de forna österrikiska kronländerna, vilka nu åter är fria självständiga stater efter nästan 50 år av kommunistiskt styre. Det är i framförallt Ungern, Slovakien och Tjeckien som adeln hade sina storgods och skapade fantastiska anläggningar. De flesta är förhållandevis väl bevarade och skötta och framförallt mycket sevärda.

Källor

Tabor, I., Pavlacka, R., 1992, *Arboretum Mlynany Führung durch das Arboretum,* Verlag der slowakischen Akademie der Wissenschaften

Gärtnerische Rundschau, 1910, Nr. 9, Wien

Tarouca, S., Schneider, C., 1912, *Die Gartenanlagen Österreich-Ungarns in Wort und Bild,* Herausgegeben von der Dendrologischen Gesellschaft zur Förderung der Gehölzkunde und Gartenkunst in Österreich-Ungarn, Heft. 4-8, Wien

Red. anm.

* *Ulmus laevis* uppges i Holland vara "fältresistent" mot almsjuka, d.v.s. almsplintborrarna söker sig i första hand till andra almarter för sina mognadsgnag. *U. laevis* är dock inte "resistent". Den kan mycket väl smittas och uppvisar då samma symptom som övriga almarter, ledande till döden. Uppgifterna förmedlade av Garry Lindquist, Malmö. *(Kjell Lundquist)*

***Werner Stastny** är landskapsarkitekt och bedriver egen verksamhet genom kontoret Landskaps- & Markprojektering AB i Södertälje.*

AKTUELL FORSKNING OM ANTIK BOTANIK

Lena Landgren

VAR ANTIKENS ROMARE botaniskt ointresserade? Frågan kan synas relevant för den, som intresserar sig för antik romersk trädgårdskonst och utan större framgång söker information om tidens växtmaterial i den romerska litteraturen. Bristen på botaniska verk är nämligen i princip total. Det finns t.ex. inte någon romersk motvarighet till eller vidareutveckling av den teoretiska botaniska forskning, som den grekiske filosofen och naturforskaren Theofrastos (o. 370-285 f.Kr.) redovisar i sina båda böcker *Om växternas historia* och *Om växternas livsbetingelser*. Men naturligtvis omnämns växter i den romerska litteraturen. Hos ett antal författare, som i sina skrifter behandlar olika aspekter av jordbruksskötsel, diskuteras växter i olika sammanhang. Och en betydande kunskap om tidens växtkännedom får vi av Plinius den äldre (23/24-79 e.Kr.) i hans verk *De naturalis historia* (böckerna XII-XXVI). Men här, liksom hos de andra författare som behandlar växter, är problemen många. En och samma växt benämnes med olika namn, och dessutom används ett och samma namn om olika växter. De som diskuteras kan dessutom vara svåra att identifiera, eftersom beskrivningarna emellanåt är svårtydbara.[1]

Hur kan man då förklara att Theofrastos inte fick någon romersk efterföljare? Och varför är korrekta botaniska iakttagelser inte så vanligt förekommande i den romerska litteraturen? En förklaring står att finna i tidens ideologiska klimat. Det var helt enkelt inte speciellt gynnsamt för botanisk forskning. Om de filosofiska skolorna i Grekland på Theofrastos' tid hade varit centra för naturvetenskaplig forskning, sysselsatte sig romerska filosofer med andra spörsmål.[2] Cicero (106-43 f.Kr.), den berömde filosofen och talaren, visar tydligt sin tids förakt för naturvetenskapen då han hånfullt påpekar, att Theofrastos' efterträdare Straton övergav den viktigaste delen av filosofin, d.v.s. de frågor som behandlar moral och etik, till förmån för undersökningar av naturen.[3]

Men även om romarna själva är snåla med information om botaniska ting i litteraturen kan vi komma åt detta område på annat sätt. De senaste decennierna har vår kunskap om växtmaterialet hos de antika romarna ökat väsentligt tack vare de arkeologiska undersökningar av trädgårdar, som har utförts bl.a. i staden Pompeji och området däromkring.[4] Det har kunnat fastställas, att romarna var mycket hortikulturellt intresserade och att privata trädgårdar och andra planteringar var intimt förknippade med många aspekter av deras liv. Vid utgrävningarna har växtmaterial kunnat identifieras genom olika metoder som t.ex. pollen- och jordanalyser samt avgjutningar av rothåligheter efter träd och buskar som växte i staden, innan vulkanen Vesuvius' våldsamma utbrott ödelade hela området år 79 e. Kr.

Tack vare de undersökningsmetoder som arkeologin kan erbjuda, ser alltså framtiden ljus ut för forskningen kring romersk botanik. Inom kort kommer vi t.ex. att kunna ta del av ett projekt med utgångspunkt i de senaste årens arkeologiska utgrävningar av antika trädgårdar i Vesuviusområdet. En studie med titeln *The natural history of Pompeii and the other Vesuvian sites* är i väl framskridet stadium. I denna kommer det bl.a. att ingå en *corpus* över allt hitintills känt växtmaterial från området i fråga; pollen, förkolnade frukter och fröer samt även det, som avbildats i konsten. Som exempel på en undersökning, som ingår i detta stora projekt kan

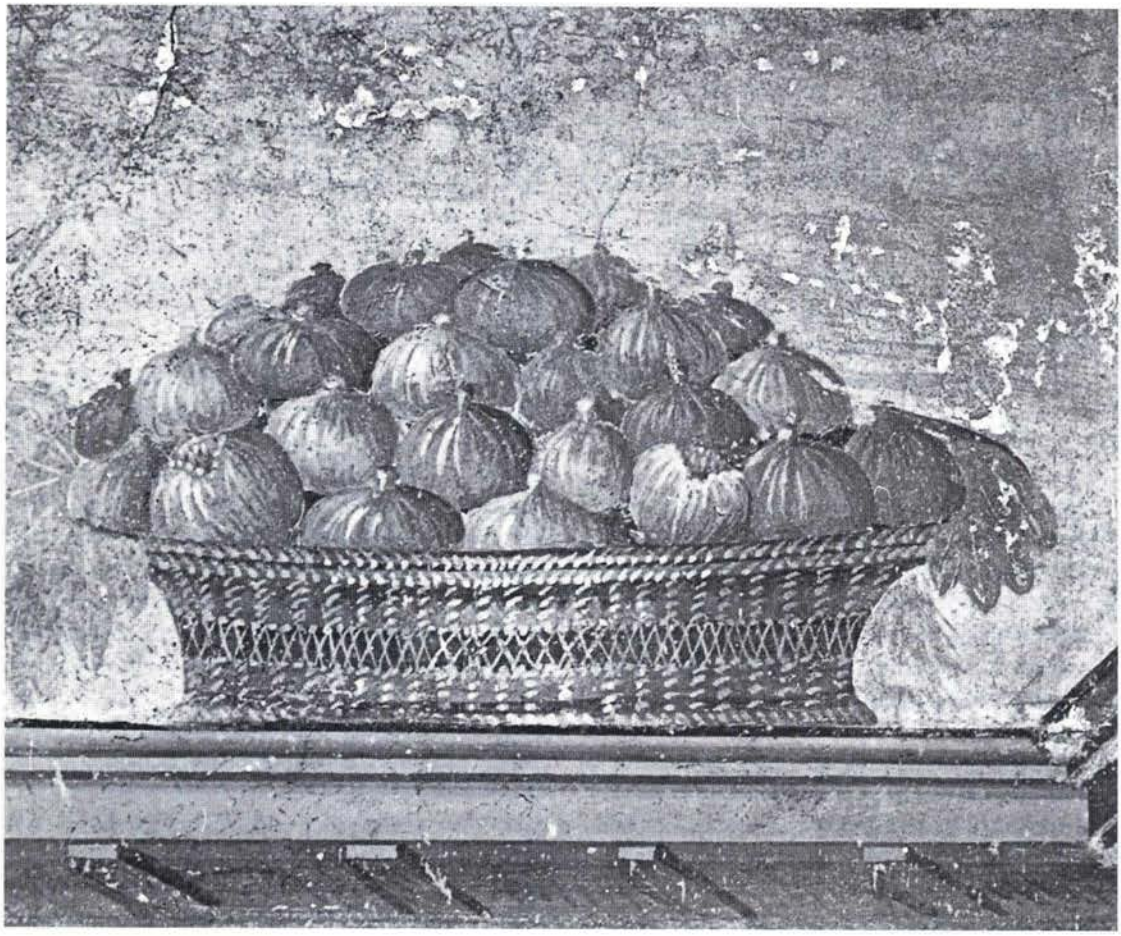

Figur 1. Väggmålning från den s.k. Villa Oplontis norr om Pompeji. Att fikon var vanligt förekommande i Vesuviusområdet framgår av de arkeologiska undersökningarna, genom vilka både förkolnade fikon och fikonpollen har hittats. (Ur: *The Villa of Oplontis*, Neapel 1980, s. 43. Foto: UB-Media, Lund, okt 1994)

nämnas den analys av en samling förkolnat hö, som upptäcktes vid en utgrävning av en lantvilla strax utanför Pompeji. Studien har hitintills lett till att vi nu kan lägga ytterligare 81 arter och 37 släkten samt en familj till de växter, som tidigare var kända av romarna.[5] Arkeologin spelar således en framträdande roll i forskningen kring antik romersk botanik - en forskningsinriktning som kan förväntas ge mycket intressanta resultat, den på botanisk information magra romerska litteraturen till trots.

Noter

1. W.H.S. Jones, 'The botany of Pliny', i Pliny, *Natural History*, The Loeb classical library (VI, libri XX-XXIII), s. xvi-xviii
2. A.G. Morton, *History of botanical science*, London 1981, s. 70
3. Cicero, *Academica* I, 34
4. L. Landgren, Trädgårdsarkeologi i Pompeji, *Lustgården* 1992, Årg. 72, s. 73-80
5. W. Jashemski, *The gardens of Pompeii, Herculaneum and the villas destroyed by Vesuvius*, Vol. II, Appendices, New Rochelle 1993, s. 19. En förteckning över de nya tilläggen till den romerska floran finns ännu inte att tillgå.

***Lena Landgren** är doktorand i ämnet Antikens kultur och samhällsliv på Klassiska institutionen vid Lunds universitet. Hon arbetar för närvarande med en doktorsavhandling, som behandlar den antika romerska trädgården.*

DENDROLOGISKA NOTISER

Kjell Lundquist

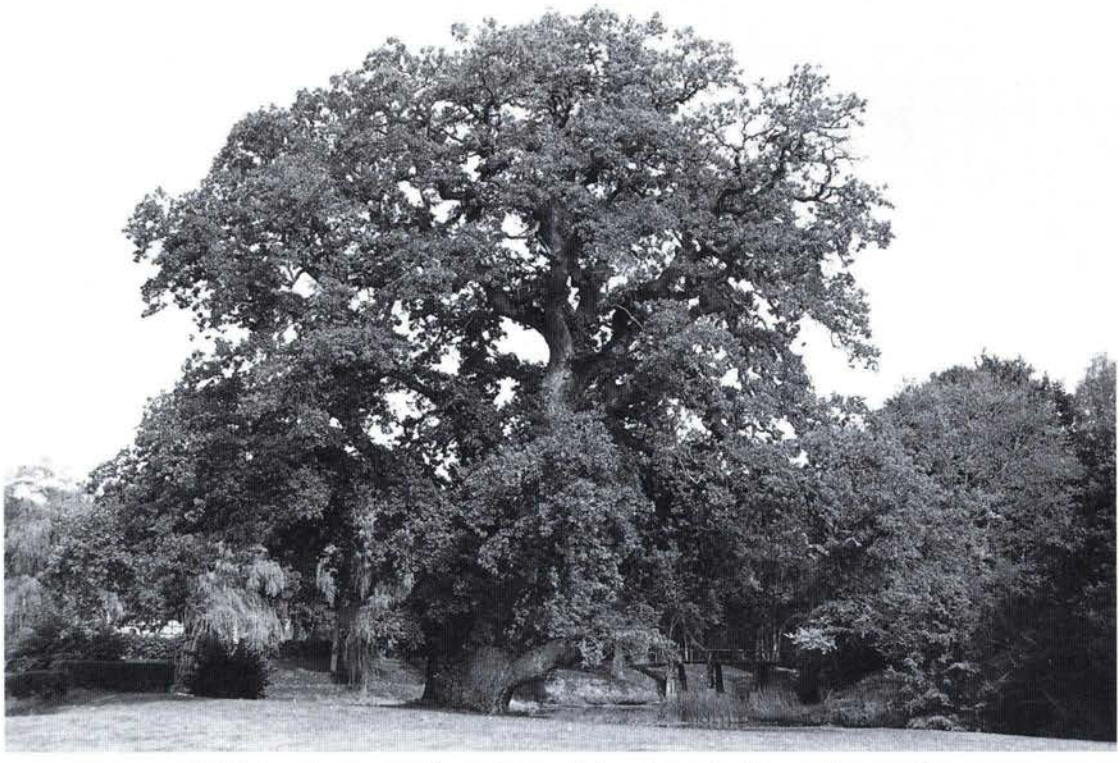

Figur 1. Praktfull skogsek (*Quercus robur*) mitt i Vegeholms slottspark, Skåne, med stamomfång 750 cm. (Foto: Richard Sterving, 1993)

I LUSTGÅRDEN 1993 uppmanade redaktören i artikeln om *The Tree Register of the British Isles (TROBI)* föreningens medlemmar att, i tradition och med stöd i professor Thore Magnus Fries anmodan i *Botaniska Notiser* från 1867, fortsatt meddela uppgifter *"angående träd, som genom sin storlek och ålder utmärka sig framför sina samslägtingar"*. Uppmaningen gällde - och gäller framgent - såväl originaluppgifter eller nya mätningar och foton som bortglömda uppgifter från förr. Löftet var att materialet skulle komma att publiceras i LUSTGÅRDEN.

Artikelns uppmaning har under det gångna året direkt hörsammats av två personer, Richard Sterving i Helsingborg och Evert Nilsson i Ås, uppgifter förmedlade i artiklar och reseberättelser oräknade. Uppgifterna är värdefulla och redaktionen tackar varmt. Ett utfall på 25 promille (antalet aktiverade

medlemmar) i vad som tidigare utgjort en huvudaktivitet för vår dendrologiska förening, får ändå betraktas som magert. Det är fortfarande redaktörens förhoppning att var och varannan av föreningens medlemmar besitter sådan kunskap om anmärkningsvärda träd, som både borde dokumenteras och förtjänas att spridas till intresserade kollegor. Den välvilliga uppmaningen kvarstår därmed.

Den i förra årgången av LUSTGÅRDEN av undertecknad utlovade artikeln i ämnet, *Stora träd i Sverige - Ett levande källmaterial för trädgårdshistorisk forskning. En interimistisk sammanställning*, ligger i skrivande stund tyvärr inte färdig för publicering. Det är dock en kvartstående ambition att låta publicera materialet under de kommande åren.

Mycket skulle kunna tillföras ämnet stora träd inom ramen för dessa dendrologiska notiser. Låt mig avslutningsvis citera ur ett brev som redaktionen erhållit från Frankrike (Boulogne, 9 February 1994) av Judith Monnier-Berhidai, om arbetet med en kommande bok om anmärkningsvärda (*extra-ordinary*) träd:

> "We are convinced that in each country people are proud of some unique, tall, majestic or ancient tree, and would be happy to share their admiration and pride with the rest of the world.
> At our company Colas (CoLd Asphalt), one of the largest building companies in France, it is our corporate culture to promote environmental protection. We were infact the first to use bitumen emulsion on roadways, an innovative and environmentaly friendly technique, which neither requires high heat, nor produces dust or combustion gas. In the same manner, we also "recycle" roads, and work closely with the forest services by making forest roads to prevent the spread of forest fires. In this spirit, we are considering publishing a book, addressing the theme of *Roads Leading to Trees.*"

Redaktionen har självfallet varit Mme Monnier-Berhidai behjälplig med uppgifter rörande anmärkningsvärda svenska träd, med franska mått mätt, i den pågående europeiska sammanställningen. Samtidigt har den dock känt en otillräcklighet i ämnet i fråga. Var finns kunskapen om våra märkvärdiga träd, vilka är de idag, var finns de, vem vet något relevant om dem och var finns eventuella uppgifter publicerade? Brevet från COLAS aktualiserar än en gång behovet och betydelsen av ett trädregister liknande TROBI, en sammanställning av hittills publicerade uppgifter samt av aktiva rapporterande dendrologer.

Evert Nilsson låter härmed meddela uppgifter om tre märkliga coniferer i Jämtland och Richard Sterving om tre anmärkningsvärda träd i nordvästra Skåne. Avslutningsvis publiceras några nya bidrag från *The Tree Register of the British Isles (TROBI).*

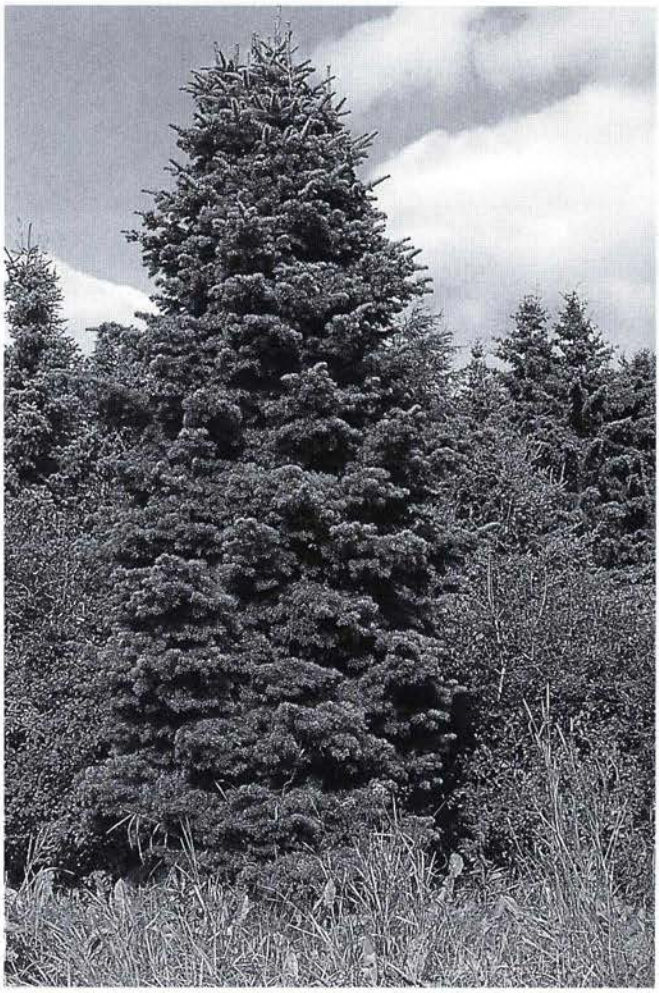

Figur 2. Cirka 3 m högt, mycket tätt och smalväxt exemplar av *Abies lasiocarpa* av columna-form i Ås, utvecklad ur en tidig frösådd. På senare år dock med svåra angrepp av ullöss. (Foto: Evert Nilsson, 1993)

Figur 3. *Picea abies* 'Vittra', Ås, Jämtland. (Foto: Evert Nilsson)

Picea abies 'Vittra'

"Redan 1940 fann jag på mitt eget lilla skogsskifte i Ås en markväxande liten dvärggran som jag flyttade hem till mina odlingar. Till växtsättet liknade den *Picea glauca echiniformis*, men hade friskt gröna och mycket korta barr. Jag gav den så småningom namnet 'Vittra', då den väl kan associeras med det skogsväsen som bär detta namn.

Vintern 1980-81 med upp till 70 cm tjockt snötäcke på ofrusen mark blev en katastrof för plantan och när snön försvann så fällde den alla barr. Genom en skicklig trädgårdsamatör, Tage Lundell i Helsingborg som tidigare tagit emot förökningsmaterial, fick jag den lilla planta som nu växt till (fig. 3)."

(Evert Nilsson)

Figur 4. Jämtlands kanske grövsta tall (*Pinus silvestris*), so 1 m ovan mark = 494 cm, växer i ett skogsområde ca 1 km från vägen mellan Åse by och Ytterån i Alsen. Kronan fortfarande ganska frisk med gles barrbeklädnad. (Foto: Evert Nilsson)

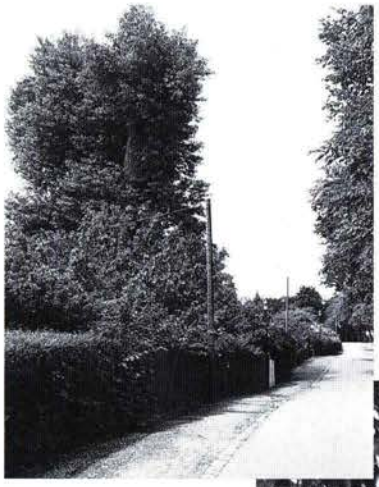

Figur 5 a, b. Svartpoppel (*Populus nigra*) i koloniområdet vid Citadellsvägen i Landskrona, i gränsen mellan lotterna nr 32 och 33, staketet skiljer. Stamomfång i brösthöjd = 770 cm. Enligt uppgift från koloniägare har trädet varit mycket högre men kapats efter ett blixtnedslag. (Foto: Richard Sterving, maj 1993)

Figur 6 a, b. "Vegeholmseken", Skånes grövsta skogsek (*Quercus robur*) efter "Bosjöklostereken", med ett stamomfång av 860 cm. Ägaren till Vegeholms slott, Erik von Geijer, 83 år, berättar att ekens innandöme brändes i hans ungdom. På 1920-talet mättes ekens omkrets till 825 cm av en lundaprofessor från Botanicum. (Foto: Richard Sterving, 1993)

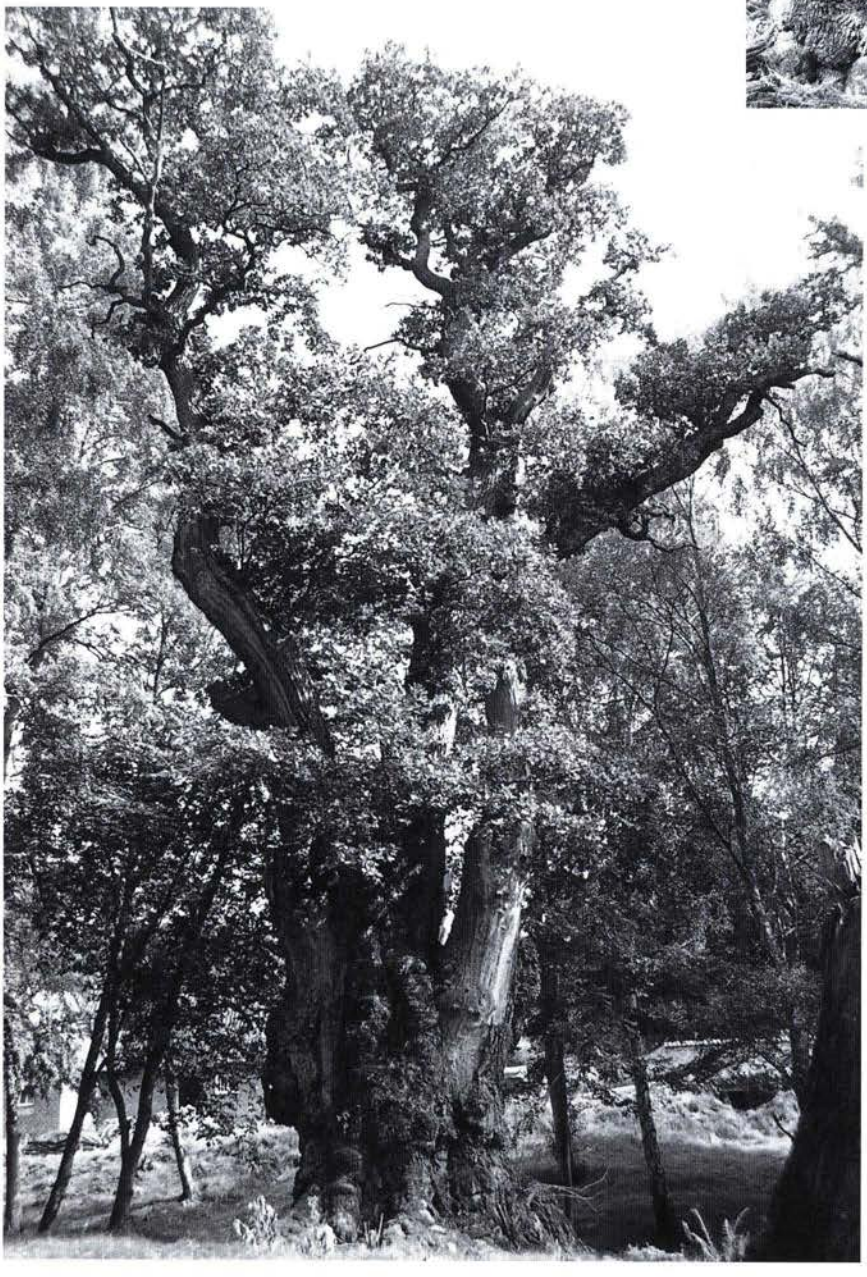

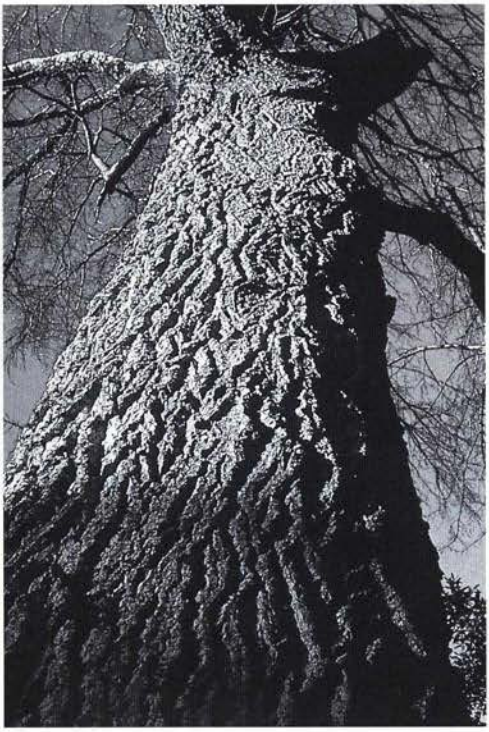

Figur 7. Brittiska Öarnas högsta gråpoppel (*Populus x canescens*) växer vid Birr Caste i Offaly County på Irland. Trädet är 46 m högt och har ett stamomfång (so) av 581 cm. (Foto: TROBI)

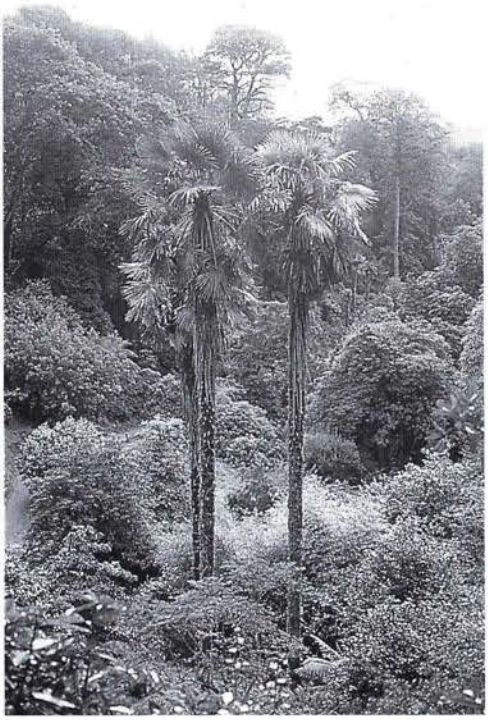

Figur 8. Träden av *Trachycarpus fortunei* vid Trebah Gardens i Cornwall är de högsta av arten i TROBI:s register. De är 15 m höga och har ett so av 69 cm. (Foto: TROBI)

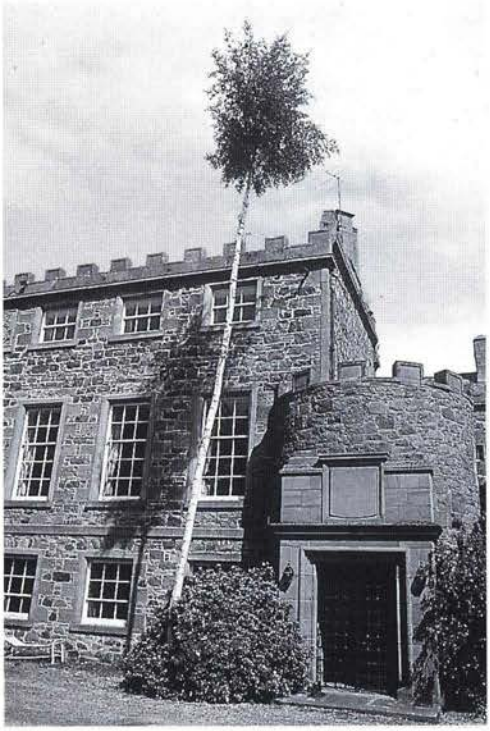

Figur 9. Den högst uppstammade vårtbjörken (*Betula pendula*) i registret växer vid Megginch Castle i Pertshire i Skottland. Den är totalt 14 m hög och uppstammad till 11 m. So = 47 cm. (Foto: TROBI)

Figur 10. Blå atlasceder (*Cedrus atlantica* 'Glauca') tillhörande den första introduktionen i England, planterad 1845 vid Eastnor Castle i Herefordshire. Cedern är 29 m hög och har ett so av 455 cm. (Foto : TROBI)

WALTER BAUER

9/3 1912 - 17/5 1994

Lars Nyberg

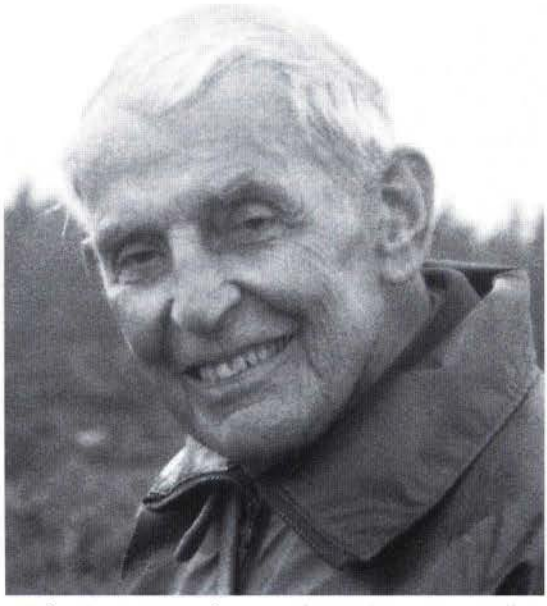

Walter Bauer, Mästocka, augusti 1993. (Foto: Lena Boije)

SVENSK TRÄDGÅRDSKONST och trädgårdsrestaurering har förlorat en förgrundsgestalt. Med esprit och diskret elegans personifierade landskapsarkitekten Walter Bauer för många en svunnen tids kultur. Men det var en sofistikering grundad på djup och bred kunskap, med rötter bokstavligen i myllan.

Walter Bauer föddes 1912 på Tiarps gård i Halland. Hans förkovran gick den långa vägen. Första anställningen fick han som 15-åring vid Wallberga plantskola. Efter ytterligare några plantskolor hamnade han i Göteborgs trädgårdsförening. Vid trädgårdsmästarens sjukdom fick den unge adepten överta ansvaret för växthusen. Där kunde han studera plantor från fjärran trakter, en erfarenhet som senare skulle visa sig värdefull. Även en stor del av de följande två åren vid Göteborgs Botaniska Trädgård ägnade han åt exotiska växter. Av professor Carl Skottsberg anförtroddes han till och med egen nyckel till växthusen.

Växtstudierna fortsattes i den botaniska trädgården i Steiermark, Österrike, hos kirurgen och amatörbotanikern Fritz Lemperg. Förutom botaniken fick Walter Bauer här en annan erfarenhet av stor betydelse, nämligen kontakten med musiken. Framför allt barockmusik blev för honom en outsinlig källa till glädje och inspiration.

Åter i Sverige följde två år vid den klassika experimentalfältets trädgårdskola vid Frescati i Stockholm. Därefter flyttade Walter Bauer året före kriget till Köpenhamn där han vid Landbohøjskolen lärde av tidens danska storheter: *idolen* G.N. Brandt, den elegante Troels Erstad och, om än i mindre utsträckning, *ideologen* C.Th. Sørensen.

Åter i Sverige arbetade Walter Bauer 1942-46 på Stockholms parkavdelning, en åtråvärd arbetsplats som efterhand fick världsrykte under den dynamiske stadsträdgårdsmästaren Holger Blom. Unge Bauer sysslade mest med blomsterkompositioner och utvecklade nya slags blomsterflor med perenner och inhemska växter, inspirerad bl.a. av Rutger Sernanders bok *Stockholms natur*. Alla på parkavdelningen uppskattade förvisso inte nymodigheterna. Det berättas hur en äldre trädgårdsmästare ömkade förlusten av de väldiga dahliorna från gamle stadsträdgårdsmästaren Hammarbergs tid.

Vid denna tid träffade Walter sin blivande maka Lisa, som just avslutade sina studier vid Konstfack. År 1946 öppnade han eget kontor tillsammans med Erik Anjou, kollega från parkavdelningen, ett samarbete som varade i ungefär 15 år.

Walter Bauers uppdrag har varit mångskiftande: kontor, industrier, bostadsområden och hotell, i Sverige och utomlands. För Byggnadsstyrelsen ritade han många betydande anläggningar, bl.a. Sveriges Radio och kontorshuset Garnisonen i Stockholm, SGU i Uppsala samt ambassaderna i New Delhi och Hanoi. Bland utlandsprojekten märks Sunwinghotellen på Kreta och Rhodos samt flera

projekt i Saudiarabien. Här kom kunskaperna från Göteborgs växthus väl till pass.

Under senare år fick trädgårdsrestaureringar en allt viktigare roll i Walter Bauers arbete. Det första restaureringsuppdraget, Gunnebo slott nära Göteborg, kom redan på 40-talet. Professor Nils G. Wollin fick se ritningarna och förvånades över en trädgårdsarkitekt som intresserade sig för historiska parker och "inte bara för nyheter". Wollin introducerade Walter Bauer för Ivar Tengbom, slottsarkitekt på Drottningholm. Därmed inleddes det stora restaureringsprojekt som Walter Bauer skulle komma att medverka i under återstoden av sitt liv. Där hann han uppleva tre kungar, tre ståthållare och tre slottsträdgårdsmästare. Restaureringsuppdragen blev med tiden många, bl.a. herrgårdsparkerna vid Leufsta, Forsmarks och Engelsbergs bruk. Sina restaureringsprojekt och arbetet bakom har han dokumenterat för eftervärlden i boken *Parker, trädgårdar, landskap - förnya och bevara* från 1990.

Walter Bauer var en idog skribent. På 40-talet var han svensk redaktör för den nordiska tidskriften för trädgårdsarkitektur, *Havekunst*. Han var också en av de flitigaste författarna i LUSTGÅRDEN. Här har vi kunnat glädja oss åt över 40 artiklar av hans penna, många illustrerade av Lisa Bauer, som blev en viktig medarbetare i hans arkitektgärning. Några av artiklarna är dock illustrerade med egna, friska skisser, ofta ur resedagböcker. Under en vistelse tillsammans med Walter i Saudiarabien övertygande han mig om det förträffliga i denna vana att se med pennan. Eftersom fotografier ogillas i de trakterna var idén till dubbel nytta.

I Saudi samarbetade vi som kollegor. Walters umgängeskonst bidrog till mina glada minnen från de besöken. Lite annorlunda var vårt samröre under min första anställning. Där var Walter den barske, aningen eldfängde mästaren. Det gav förvisso upphov till anekdoter som förnöjde oss anställda. Men hans inlevelse nådde uppenbart långt utöver vardagens förtretligheter. Med sina verk, kunskap och inlevelse i trädgårdskonsten i dess rätta bemärkelse, har Walter Bauer givit eftervärlden mycket att glädjas åt.

Lars Nyberg *är landskapsarkitekt LAR och stadsbyggnadsdirektör i Järfälla kommun. Han var anställd på Walter Bauers kontor 1975-76 och samarbetade från VBB:s sida med Walter i Saudiarabien 1980-82.*

Två avhandlingar om 1900-talets TRÄDGÅRDSKONST I DANMARK och om pionjären G.N. Brandt

Per Friberg

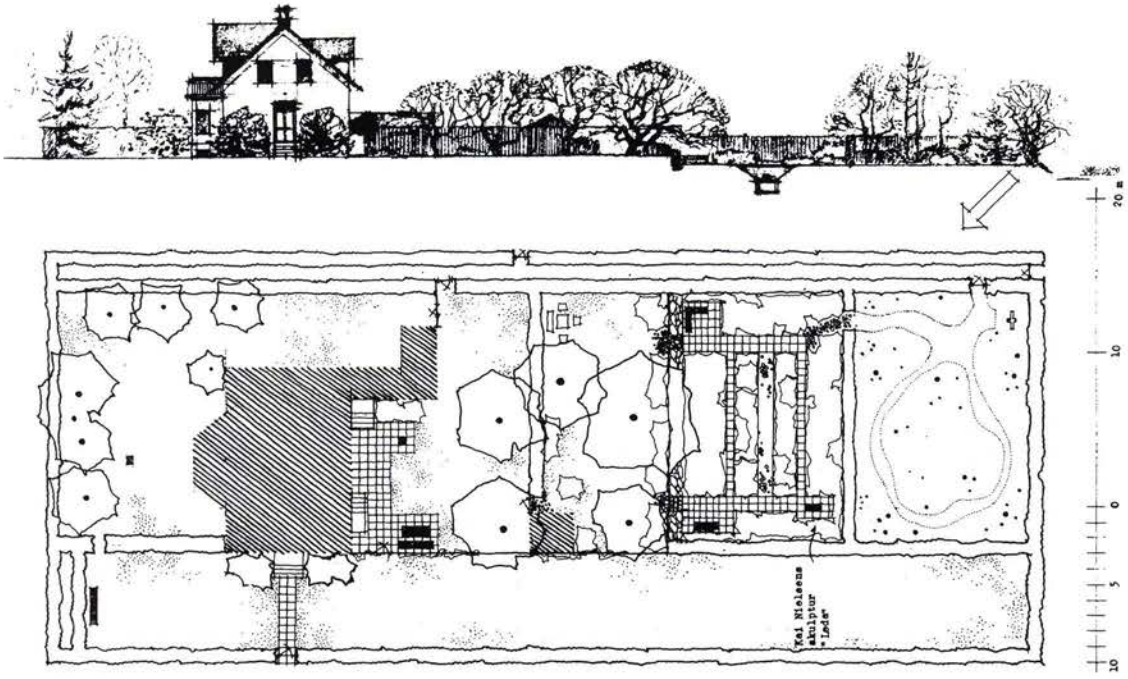

Figur 1. Plan av G.N. Brandts egen trädgård i Ordrup, Köpenhamn, anlagd 1914, med en uppdelning med häckar i olika rum. (Ur: Stephensen 1993. Repro: SLU, Alnarp)

ÅRET 1993 HAR för trädgårdskonsten blivit ett märkesår inom den nordiska trädgårdslitteraturens historia. Tre doktorsavhandlingar har försvarats på disputationer i Lund, Uppsala och Köpenhamn. Sammantagna ger de 1200 sidorna text och bilder en kulturhistorisk bild av ett viktigt avsnitt i utvecklingen fram till vår tid. Samtidigt som de utgör monografier inom ett avgränsat ämne ger de en rik och utförlig bild av bakgrunden till respektive specialstudie. Kanske i själva verket detta är behållningen efter att man kommit igenom alla data, fakta, ortsnamn och personager, citat och noter - som allt hör till redovisningar av forskningsuppgifter.

Ämnesområdet trädgård - med begränsningen trädgård och landskap som *miljö*, som trädgårds*konst* eller (med den nu mer använda beteckningen) landskapsarkitektur - har under efterkrigstiden blivit vetenskap i de nordiska länderna. Inom Sveriges lantbruksuniversitet finns på Alnarp institutioner i landskapsplanering och trädgårdsvetenskap. På tre

årtionden har inom den förstnämnda flera doktorsavhandlingar framlagts. Ämnesvalets mångfald är belysande: om landskapsinformation, om industri och landskap, om parkers betydelse, om fruktträden i paradiset, om upplevelse av skogsbestånd, om struktur i lövskogslandskap.

Ännu saknar vi avhandlingar med historisk inriktning på doktorsnivå men med tanke på att många landskapsarkitekters examensarbeten från senare år handlar om trädgårdshistoria i någon form, så bör i framtiden även denna del av ämnet bli vetenskapligt behandlat. Idag saknar man en samlad skildring av utvecklingen i Norden - på svenska och fram till nutiden. Svenska konsthistoriker har i doktorsavhandlingar behandlat trädgårdskonsten: Nils G Wollin, 1927, om Drottningholm; Sten Karling, 1931, om utvecklingen fram till stormaktstiden; Magnus Olausson, 1993, om den engelska parken i Sverige under gustaviansk tid. Bara dessa tre på en hel mansålder!

Till uppräkningen hör rätteligen en fjärde, också framlagd 1993 på Lunds universitet halvåret före Olausson i Uppsala, men på danska av konsthistorikern Lulu Salto Stephensen med titeln *Tradition og fornyelse i dansk havekunst* och med underrubriken *G.N.Brandt og de første årtier af 1900-talet.* Och vad mera var: Ungefär samtidigt hade på den danska Landbohøjskolen - motsvarigheten till vårt lantbruksuniversitet - i april samma år den danska landskapsarkitekten Malene Hauxner försvarat sin avhandling *Fantasiens have* med underrubriken *Det moderne gennembrud i havekunsten og sporene i byens landskab.*

Tre viktiga avhandlingar med bara några månaders mellanrum har sålunda nyligen behandlat trädgårdskonsten, redan detta anmärkningsvärt och glädjande. Dessutom handlar de båda sistnämnda, Stephensen och Hauxner, båda om samma person, nämligen den danske trädgårdsarkitekten G.N. Brandt (1878-1945) och hans betydelse för utvecklingen i första hand i Danmark. Att han har varit känd även bland svenska landskapsarkitekter framgår av boken *Trädgårdskonst. Den moderna trädgårdens och parkens form*, Red. Gregor Paulsson, Stockholm, 1948 , där det i förordet sägs: "Att låta denna bok inledas av den historiska grund, på vilken nutiden står, var en självklarhet. Som bortre tidsgräns har tagits den revolutionerande gärning på området som här i Norden utförts av G.N. Brandt och som givit Danmark ett stort försteg framför sina grannländer."

I det följande recenseras Hauxners och Stephensens skildringar av dansk trädgårdskonst och G.N. Brandt. Här vill jag redan i inledningen berätta om en viktig egen erfarenhet från några års vistelse i Danmark med början 1947, alltså två år efter Brandts död. Det var så påtagligt att i alla sammanhang, när G.N. Brandts namn nämndes - det kunde vara på Konstakademiens arkitektskolas föreläsningar, på exkursioner eller i diskussioner - så gjordes det alltid med ett särskilt tonfall av respekt, nära nog vördnad. Han måste ha haft en sällsynt stark påverkan på alla som kom i beröring med honom. Detta bekräftas också av hans medarbetare, elever och vänner med minnesord som dessa:

"Vilken lycka att lära känna denne man, vilken berikande erfarenhet att samarbeta med honom." (Aksel Andersen)

"Genom Brandts litterära behandling av trädgårdskonstens problem och genom hans egna utförda arbeten upplever vi vad grundliga kunskaper och mänsklig förståelse kan skapa." (Fritz Schlegel)

"Han var en av dansk kulturs stora män. För mig är det inget tvivel om att han var den störste inom arkitektur och trädgårdskonst och jag begrundar det inte bara med hans verk, som är många och högt värderade, men först och främst med hans inflytande på de arkitekter han samarbetade med var så stort och nyttigt att förlusten vid hans död är oersättlig." (Poul Henningsen)

Vilken var då G.N. Brandts insats? Om man väljer den gängse uppläggningen av en monografi med tredelningen Tiden, Mannen (Kvinnan), Verket så inföll den första delen under den period efter sekelskiftet, som brukar kallas nyklassicismen. Den börjar omkring 1910 och fortsätter fram till 1930. Efter en målerisk period inom byggnadskonsten omkring sekelskiftet sökte sig arkitekterna till nya lösningar, som i sin form präglades av abstrakt enkelhet och av geometrisk klarhet.

Arkitekturprofessorn Carl Petersen fäste i föreläsningar på Kunstakademiet 1919 uppmärksamheten på byggnadsmaterialens textur och färg - som ett led i en slags reningsprocess från föregående perioders uppfattning. På ett likartat sätt arbetade Brandt i sina tidiga arbeten med formträdgårdar med en

enkel rumslig disposition men med ett rikt växtmaterial, som han förstod att använda med mästerskap. Genom att han i sina trädgårdar arbetade i samma anda som de ledande arkitekterna inom byggandet blev han mycket anlitad i uppgifter, som till dels redovisas i de båda avhandlingarna. Låt oss därför komma in på hur dessa har hanterat det rika materialet.

En första fråga man ställer sig blir: Hur avlöper då detta att två avhandlingar kommer till och presenteras ungefär samtidigt om samma intressanta personlighet? Blir det så mycket av upprepning att den ena kan verka onödig? Denna risk var kanske i själva verket inte så stor men den avklarades på ett utomordentligt lyckligt sätt genom de båda helt olika angreppssätten på uppgiften. Man kunde givetvis rescensera dem var för sig med deras helt skilda angreppssätt på ämnet - mycket talar för det. Likväl är det frestande och belysande att se dem samtidigt som uttryck för vad som rör sig i tiden. Ett viktigt skäl är också att i båda avhandlingarna finns samma - om uttrycket tillåts - portalgestalt: G.N. Brandt, denne danske trädgårdsarkitekt, som hittills nog för merparten av denna tidskrifts läsekrets varit helt okänd.

Och detta ovan med legenden G.N. Brandt måste markeras redan i början av denna anmälan av de båda avhandlingarna, eftersom den ena av dem tar just detta som utgångspunkt för sitt arbete, ja, som den tändande gnistan till en flerårig forskning ute på fältet såväl som i arkiven. Lulu Salto Stephensen gör det redan i sitt förords allra första rader. Malene Hauxner har knappast betonat G.N. Brandts betydelse lika starkt. Till en jämförelse mellan de båda arbetena finns det all anledning att återkomma.

När man läser de båda författarnas skildring av denne föregångsman och mästare får man en dubbelexponerad bild att foga samman med den bild man själv har fått genom åren, starkt influerad av vistelsen i Köpenhamn samtidigt med ett studium av både hans skrifter och av hans anläggningar *in situ.*

Havearkitekten Malene Hauxner har valt att kalla sin avhandling *Fantasiens have* med underrubriken *Det moderne gennembrud i havekunsten og sporene i byens landskab.* Det väldiga stoff som en sådan rubrik innefattar skall ses parallellt med utvecklingen inom övriga bildande konster inklusive arkitekturen, sådan den växte fram efter sekelskif-

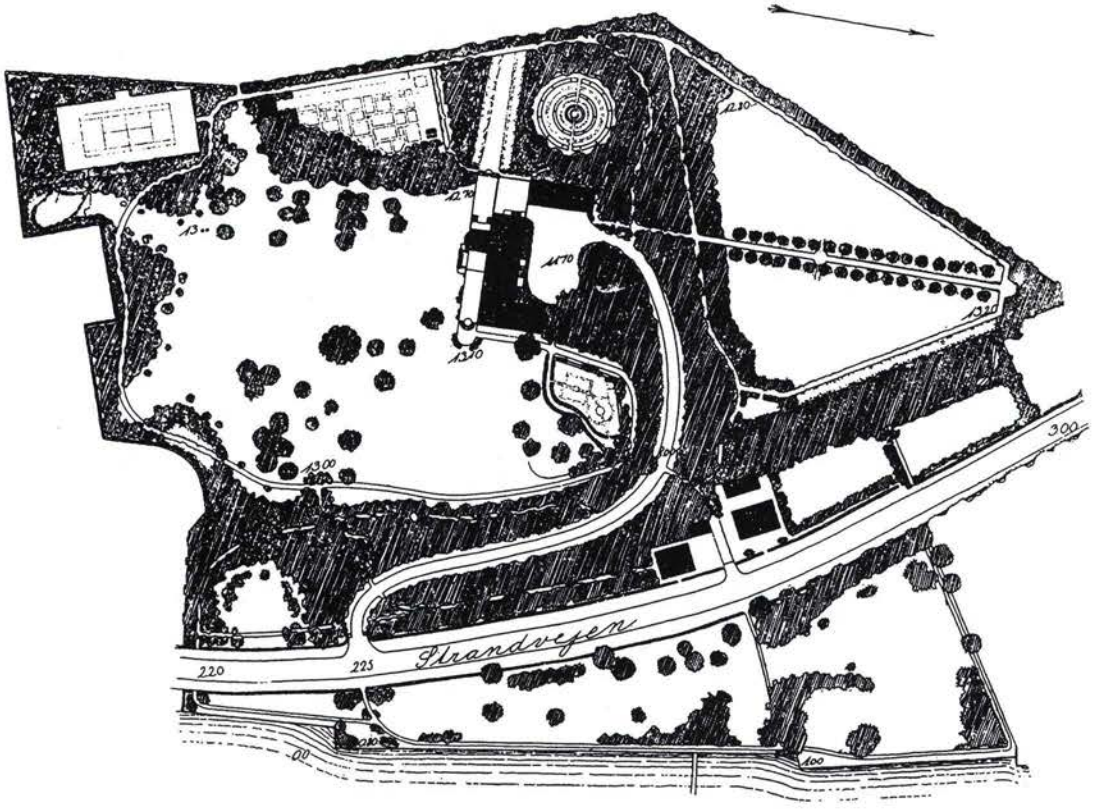

Figur 2. Plan av Svastika i Kokkedal 1927. Brandts genombrottsverk. (Ur: Stephensen 1993. Repro: SLU, Alnarp)

tet. Det som hände var vad vi skulle kalla ett paradigmskifte inom trädgårdskonsten. Så viktig har denna förändring med rätta ansetts vara att Hauxner valt att använda de första hundra sidorna i sin bok till att ge en bred bakgrundsmålning av utvecklingen i Europa och USA.

Först i bokens andra del, på de nästa cirka hundra sidorna, kommer den danska situationen under mellankrigstiden och därmed Brandts insats, hans filosofi, arbetssätt och utförda arbeten. Avhandlingens tredje och sista del, också den på cirka hundra sidor, behandlar stadslandskapet, först i Europa och USA. Mot denna bakgrund tecknas så den danska utvecklingen i stadsbyggnad och parkpolitik. Den har av engelska skribenter kallats den nordiska, funktionella traditionen - empiricism i motsättning till internationell rationalism eller modernism.

Avhandlingen har ambitionen att påvisa att trädgårdskonsten inte bara rent fysiskt tillgodoser kravet på ljus och luft och grönska enligt funktionalismens program. Trädgården och parken kan också *"på et åndeligt plan give rum i et havekunstneriskt udtryk, der kanaliserer længslet efter tilhørsforhold og hjemsted, tillbød åbenhed, der tilfredsstillede en ny rumsopfattelse og ønsket om et afslappet, antiautoritært liv med plads til individets ret og den frie tanke"*. Så har bokens budskap formulerats på dess omslag (kanske av förlaget för att locka till köp) och man tillägger: *"Detta gennembrud der fandt sted overalt i den vestlige verden omkring 1930 fandt i Danmark og Sverige sit mest velformulerede og kvalificerede udtryk."*

Det är kanske för att påvisa denna nordiska hegemoni i västvärlden som utvecklingen i både övriga Europa och i Amerika beskrives. Och det är veterligen första gången det sker på något nordiskt språk med en så bred framställning av händelseförloppet, belyst med många citat, hänvisningar och illustrationer. När jag läser den får jag samma känsla som läsningen av klassikern *Space, Time and Architecture* av Sigfried Giedion gav av överblick, ett intryck av att pusselbitar faller på plats, när man får sig presenterat - samtidigt - hur strömningarna, impulserna rör sig över en krympande värld. Avhandlingens noter är cirka 500 stycken, illustrationerna cirka hälften så många.

Hauxners analys av modernismen - hos oss oftast kallad funktionalismen - och dess förhållande till trädgård, park och landskap är intressant, men ger också anledning till opposition - var det verkligen så det gick till? Har man som rescensenten varit med de åren det hände både i Stockholm och Köpenhamn ställer man sig frågande till en del av bokens teser. Hauxner ger i rikt mått den nationella historiken: den *engelska* med *Gardenesque* och *Arts and Crafts* med Morris, Robinson, Blomfield, Lutyens, Jekyll; den *tyska* med Lange, Migge, Seifert; den *svenska* med Abelin, Asplund, Lewerentz, Hermelin, Blom, Glemme och den *danska* med Erstad-Jörgensen, G.N. Brandt, C.Th. Sørensen, Steen Eiler Rasmussen - som synes alla de välbekanta namnen.

Redan genom en sådan uppräkning antydes utvecklingen i Europa. Här framstår G.N. Brandt som en genial analytiker, som samlade det som rörde sig i tiden till en syntes. Och denna framlades inte bara i ord och planer utan också i full skala i en rad berömda anläggningar. För LUSTGÅRDEN:s läsare, erkannerligen dendrologer och parkvårdare alla kategorier, bör här framhållas de egenskaper som karaktäriserar alla Brandts arbeten: de är utförda med enkla och naturliga dispositioner och med tyngdpunkten lagd på att skapa både trevnad för människorna och goda betingelser för växterna. Form och innehåll till en högre enhet.

Hauxner tar på sig den självvalda, nästan övermäktiga uppgiften att försöka systematiskt skildra hela utvecklingen under 1900-talet nästan ända fram till dags dato. Hon polariserar de båda motsatta uppfattningarna som fanns i efterkrigstidens Danmark: *det plantede* och *det selvgroede*. Avhandlingen har här förbigått det motsatsförhållande som fanns i Danmark på 40- och 50-talen mellan de båda lägren. För den sistnämnda uppfattningen stod förstås Brandt, medan den 15 år yngre C.Th. Sørensen - tidigare Brandts medarbetare - såg trädgården som en i första hand arkitektonisk komposition med en sträng, rumslig uppbyggnad.

Till sin skildring av utvecklingen lägger Hauxner dessutom ett appendix av historiska referenser: från den klassiska landskapsparken med Kent, Brown, Repton fram till Morris, Blomfield, Robinson m.fl., ända fram till vår svenske Rudolf Abelin, vars namn är det sista som nämns i boken.

Konsthistorikern Lulu Salto Stephensen är författare till den andra avhandlingen - *Tradition og fornyelse i dansk havekunst. G.N. Brandt og de første årtier av 1900-talet*. Hon har som utgångspunkt - enligt egen utsago - ett försök att komma underfund med trädgårdskonstens väsen sådan det kommer till uttryck i G.N. Brandts teoretiska skrifter och utförda arbeten. Hon beskriver de inspira-

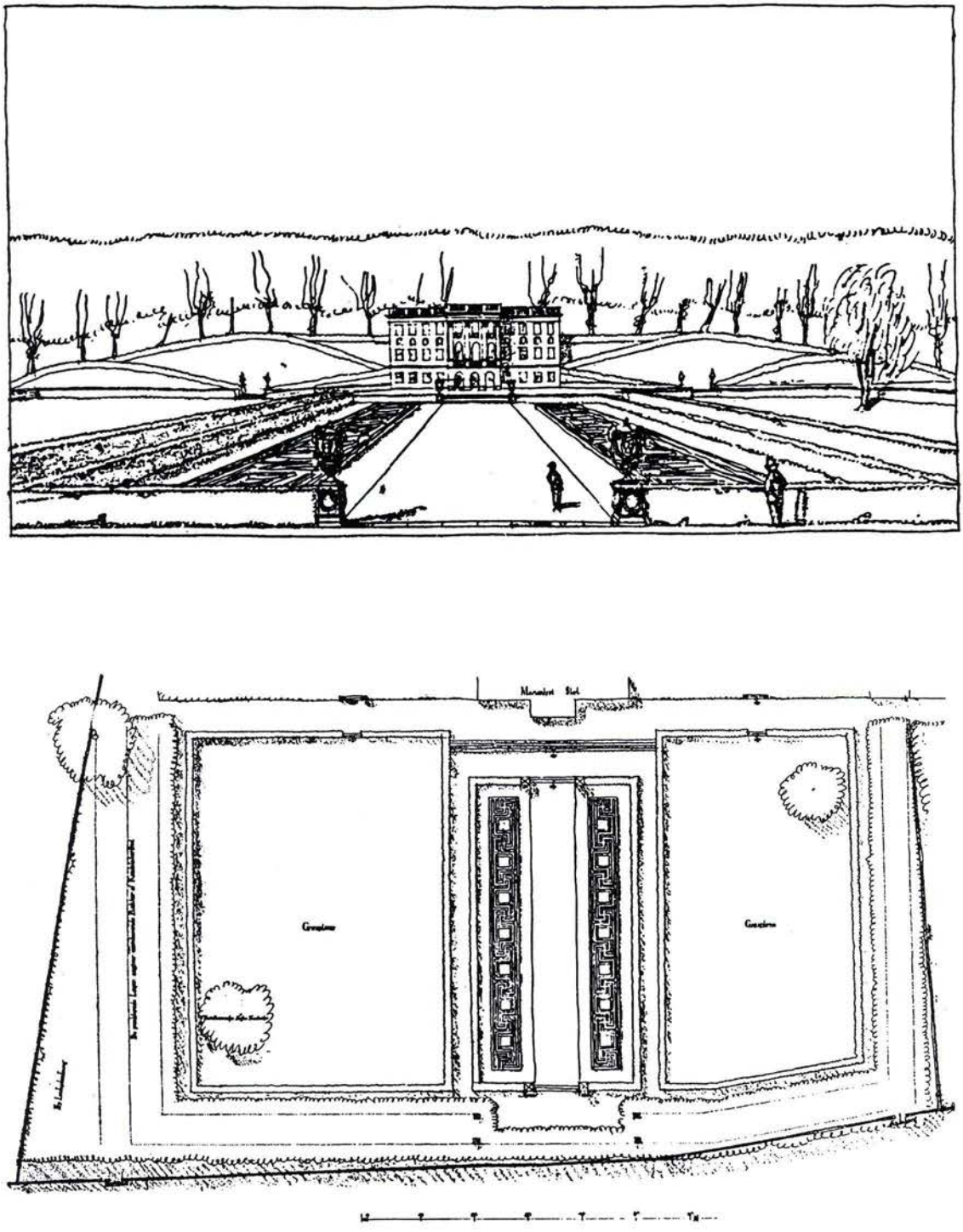

Figur 3. Plan och perspektiv av Marienlyst Slotshave, Helsingør, efter omläggning av Brandt 1920.
(Ur: Stephensen 1993. Repro: SLU, Alnarp)

tionskällor som han påverkades av, framförallt i England. Man får en tydlig bild av personen Brandt, av hans författarskap och hans natursyn, sådan den kom att genomsyra hela hans verksamhet som skribent, lärare och arkitekt.

Denna avhandlings disposition är enkel och klar och därför lätt att överblicka. Först en finstämd prolog i form av en skildring av upplevelserna under en vandring genom G.N. Brandts egen trädgård med sina tre olika rum med olika stämning (fig. 1). Därefter, som en andra introduktion, följer ett försök att förklara inget mindre än trädgårdskonstens väsen. Så följer första delen av huvudtexten, som är en summarisk redogörelse för havekunsten i Danmark 1900-1920. Den blir bakgrund till andra delens grundliga genomgång av Brandts personlighet, utbildning och arkitekturuppfattning, sådan den framgår av hans skrifter och framförallt av hans utförda arbeten. Av dessa får bara de viktigaste en utförlig presentation: *Svastika* från 1925-27 (fig. 2), det fina lantstället med ett Poul Baumann-hus för brygger Jacobsen, *Marienlysts slottsträdgård* (restaurering) 1920 (fig. 3), *Vordingborgs historisk-botanisk have* 1919-21 och *Mariebjergs kyrkogård* 1925-36 (fig. 4), som får räknas som Brandts viktigaste verk. För den sista anläggningen fick Brandt strax före sin död Kunstakademiets förnämsta utmärkelse, C.F. Hansen-medaljen. Alla bokens fotografier är autentiska, eftersom de är hämtade ur Brandts eget arkiv och tagna av honom själv.

Man kan lätt få intryck av att Brandt i huvudsak var engagerad i trädgårdens begränsade skala och att de relativt få arbetena han utförde i större skala - parker och begravningsplatser - hörde till undantagen. Man bortser då från hans engagemang inom vad vi kallar *naturvård/naturskydd* och som i Danmark benämnes *naturfredning*. Till en konserverande attityd kommer - utan att vara dess motsats - ett aktivt förhållningssätt till landskapet; det vi kallar *landskapsplanering*. Det finns många exempel på Brandts vidsyn och överblick inom detta arbetsfält.

Belysande är hans inlägg på Kunstakademiets arkitektskola, där han diskuterar vem som egentligen kan anses vara expert i frågor som rör landskapet. Han tar då upp hur representanter för olika yrken - jurister, konstnärer, naturvetare, ingenjörer, jägmästare, arkitekter, landskapsarkitekter - förhåller sig till landskapet. I både trädgårdens och landskapets skala hävdade Brandt i olika sammanhang sin bestämda uppfattning att huvudvikten i arbetet bör flyttas från trädgårdens *form* till de *processer* som sker i trädgården, detta som ett led i dialogen mellan naturen som bild och naturen som process. Eller m.a.o. det landskapliga inpassat i en arkitektonisk ram. I Hauxners avhandling ställs motsatserna mot varandra: människans tanke eller naturens ordning, paradiset eller arkadien, hortikulturellt eller pastoralt - trädgårdskonstens eviga dilemma!

Nästa år, 1995, är det 50 år sedan G.N. Brandt gick bort. Ur konstvetenskaplig synpunkt kan hans insats tyckas ligga alltför nära i tiden för att ses i ett historiskt perspektiv. Men av två skäl är det angeläget att det nu har skett. Trädgårdar är ömtåliga, flyktiga skapelser - de förvanskas lätt och, vad värre är, de försvinner när marken behövs till något annat som bedöms som viktigare. Så har skett med *Svastika*, som får ses som Brandts genombrottsverk (fig. 2). Det andra skälet är att med tidens flykt försvinner också de personer, som haft beröring med den det gäller - som medarbetare, elever, vänner - och därmed också den direkta minnesbilden av mannen, hans tid och hans verk.

Huvuddelen av materialet i de båda avhandlingarna är i och för sig relativt välkänt i fackkretsar. Det värdefulla är hos Hauxner den uppslagsrika kompilationen av utvecklingen i olika länder i jämförelse med den danska och hos Salto Stephensen den distinkta och klargörande karaktäristiken av personen G.N. Brandt och analysen av hans arbeten sedd i relation till det viktiga arkitekturhistoriska skede, som utgör bakgrunden.

Det är egentligen inte svårt att i efterhand förstå vad det var som gjorde Brandts insats så betydelsefull. Han var uppvuxen i trädgårdsmiljö, han hade praktiserat i ungdomen på gesällvandring ute i Europa, han hade studerat filosofi och andra ämnen vid universitetet i Köpenhamn. Allt detta som en förberedelse till sin kommande verksamhet. Han behärskade som få eller ingen de olika skedena i trädgårdskonstens historia. Han var med om nyklassicismens första årtionden, på hans bokhylla stod Gregor Paulssons *Den nya arkitekturen*, som förebådade funktionalismen redan 1916. Samma år som denna revolution inom byggnadskonsten manifesteras på Stockholmsutställningen 1930 ger Brandt inom trädgårdskonsten en framtidsvision genom en artikel med rubriken *Der kommende Garten*, publicerad i den tidens ledande arkitekttidskrift i Europa, *Wasnuths Monatshefte für Baukunst*. Hans vision innebar enligt min uppfattning inom sitt område egent-

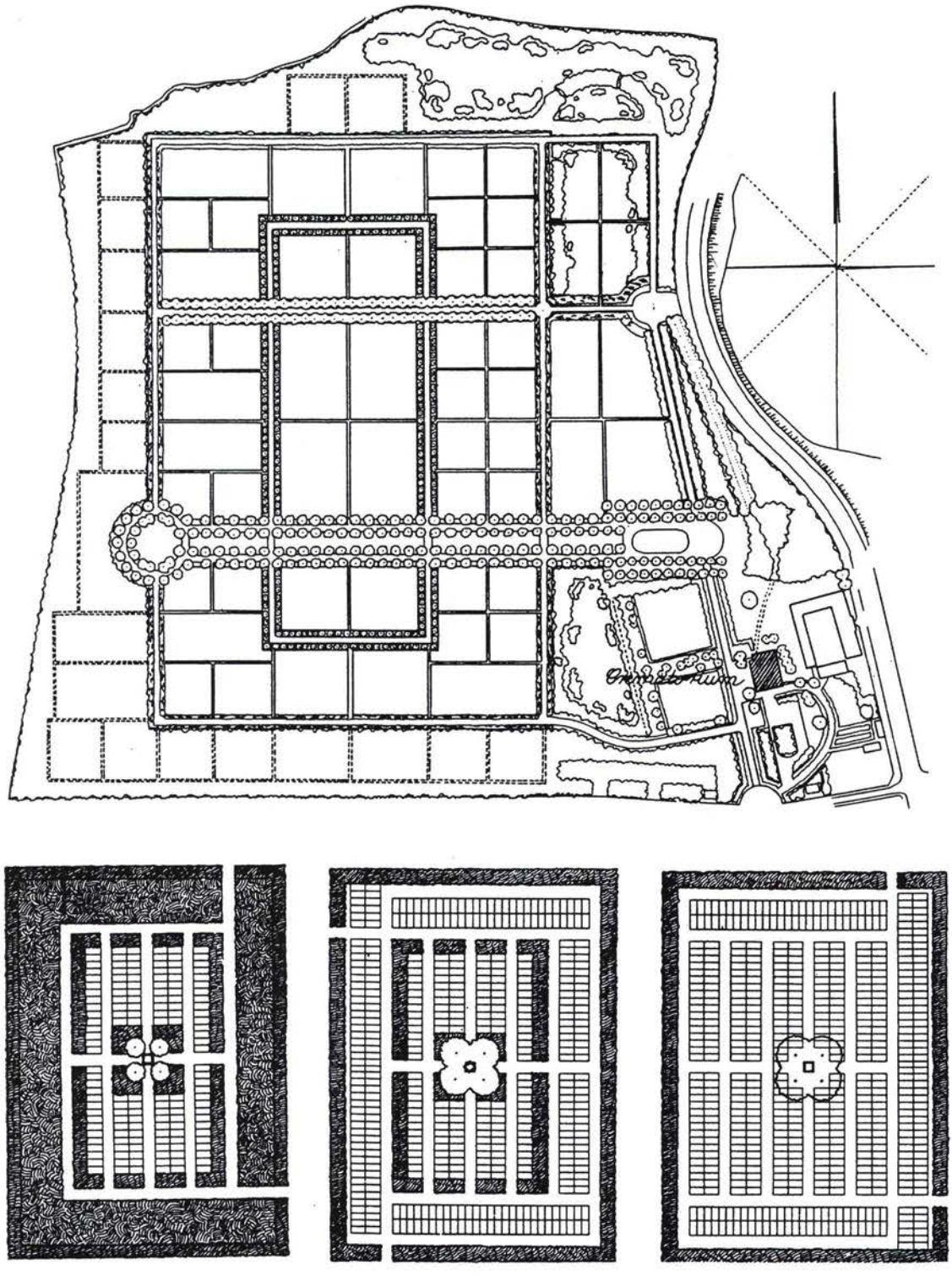

Figur 4. Översiktsplan av Mariebjerg Kirkegård i Gentofte, anlagd 1926-36. Brandts huvudverk.
(Ur: Stephensen 1993. Repro: SLU, Alnarp)

ligen ingenting mindre än en genial syntes av klassicism och romantik, analog med arkitekterna Asplunds, Lewerentz's och Aaltos utveckling i deras förhållningssätt till natur och artefakt.

En trädgård speglar mötet mellan naturgivna förutsättningar och sociala, ekonomiska förhållanden och kulturella, vad gäller ideologi, filosofi, konst m. m. Om detta förhållande blir man verkligen övertygad genom de båda avhandlingarna! Tilläggas bör att deras innehåll inte precis kan betraktas som lättillgängligt i sina spekulationer kring *abstrakt måleri, bodenständige Gartenkunst* eller *hortus conclusus.*

De båda disputationsdagarna var vackra, soliga vårdagar; Hauxners på en viktig dag i Danmark, nämligen H. C. Andersens födelsedag, Stephensens i ett lundakvarter som heter Paradis. Inläggen *ex auditorio* - antingen det skedde i Bindebølls eller i Zetterwalls aula - var många och livliga, nästan uteslutande lovord - som man kunde förvänta sig av trädgårdsentusiaster när trädgårdskonsten så övertygande doceras. På hög nivå, i vetenskapssamhället. På det sätt som brukade beskrivas av dem, som träffat G.N. Brandt personligen, kan man föreställa sig att han - med sin arrogans, sin Anatole France-attityd - skulle ha funnit sin roll i föreställningarna helt *hen i vejret* som det heter i Danmark.

Not

Litteraturen om den legendariske Gartner Brandt, som han själv alltid kallade sig, finns utförligt redovisad i de båda avhandlingarna.

TRADITION OG FORNYELSE I DANSK HAVEKUNST. G. N. BRANDT OG DE FØRSTE ÅRTIER AF 1900-TALLET.
Författare: Lulu Salto Stephensen
240 sid. Illustrerad.
Forlaget Frangipani 1993.
ISBN 87-984536-0-2; ISBN 87-985636-0-2

FANTASIENS HAVE. DET MODERNE GENNEMBRUD I HAVEKUNSTEN OG SPORENE I BYENS LANDSKAB.
Författare: Malene Hauxner.
357 sid. Illustrerad, färg + sv/v.
Arkitektens Forlag, Köpenhamn 1993.
ISBN 87-7407-131-9 (Hft.); ISBN 87-7407-135-5 (Inb.)

Per Friberg *är arkitekt LAR och SAR och professor emeritus i ämnet Trädgårdskonst och naturvård (1964) vid nuvarande Institutionen för landskapsplanering, Alnarp, Sveriges lantbruksuniversitet; tillika namnkunnig projektör med en bred och rik verksamhet i egen regi.*

DEN ENGELSKA PARKEN I SVERIGE UNDER GUSTAVIANSK TID

Torbjörn Suneson

Den första planen med ett förslag till engelsk park i Sverige ritas av en ung svensk på besök i London - en amatör fylld av entusiasm över de nya engelska parker han just sett. Året är 1771. Den unga amatören är Adolf Fredrik Barnekow. Planen avser hans svågers gods Örtofta i Skåne (fig. 1). 1796 ritar landskapsarkitekten Fredrik Magnus Piper en plan för förnyelse av Kungsträdgården i Stockholm. Han anpassar parken till den rätvinkliga stadsmiljön och väljer ett geometriskt formspråk. På 25 år hade den engelska landskapsparken introducerats, mognat och tappat sin centrala position.

SÅ LIGGER DEN då äntligen där. Magnus Olaussons avhandling om den engelska parkens introduktion i Sverige. Arbetet har tagit många år och förväntningarna är stora. Att även författarens förväntningar är stora framgår redan i avhandlingens andra mening - *"Avhandlingen gör anspråk på att vara en så långt möjligt är uttömmande studie i ämnet, ett av svensk konst och arkitekturhistorisk forskning länge försummat område."* Att därtill kalla Wollins avhandling om Drottningholmsparken för "pilotstudie" (s. 17) kan tyckas pompöst eller snarare dumdristigt. Lustigt nog är denna osvenskt självhävdande inställning modererad i den engelska sammanfattningen. *"It makes **no** claim to be an exhaustive study of the subject, being intended rather as a broad introduction..."* (min fetstil).

Som läsare skall vi nog vara tacksamma för författarens stora anspråk. Utan dem skulle arbetet förmodligen inte vara så innehållsrikt och roligt att läsa. Magnus Olausson bjuder en infallsrik och spännande resa till 1700-talet. Författaren lägger ut sin stora kunskap till allmänt beskådande. Det är många fakta, det är bevis- och indiciekedjor som röjer en imponerande kunskap om källor och ett gediget studium av arkiv. Det är mindre av tolkning och sammanhang och det är ett material som är ojämnt. Vissa avsnitt är mindre bearbetade och borde ha utelämnats om ambitionen varit att skriva en vetenskapligt högklassig avhandling. Nu har det nog inte varit Olaussons ambition. Ambitionen har varit att vara just uttömmande, vilket när man har så mycket kunskap att bjuda, i sig blir till en kvalitet. Här finns mängder av material och trådändar att ta tag i för efterföljande forskare. Olausson betraktar arkivstudiet som *"de lärda mödornas främsta hantverk"* och tar detta på största allvar. Avhandlingen är bitvis en bättre deckare där tidigare förbisedda upphovsmän och sammanhang klarläggs med hjälp av ett omfattande detektivarbete och pusselläggande.

Avhandlingen består av tre huvuddelar. Den inledande delen utgörs av en resonerande bibliografi och genomgång av forskningsläget inom området. Dessutom finns här en översikt över landskapsparkens utveckling internationellt och hur den introducerades i Sverige, mognade och hur den vid tiden för Gustav III:s död alltmer fick stå tillbaka för nya stilideal.

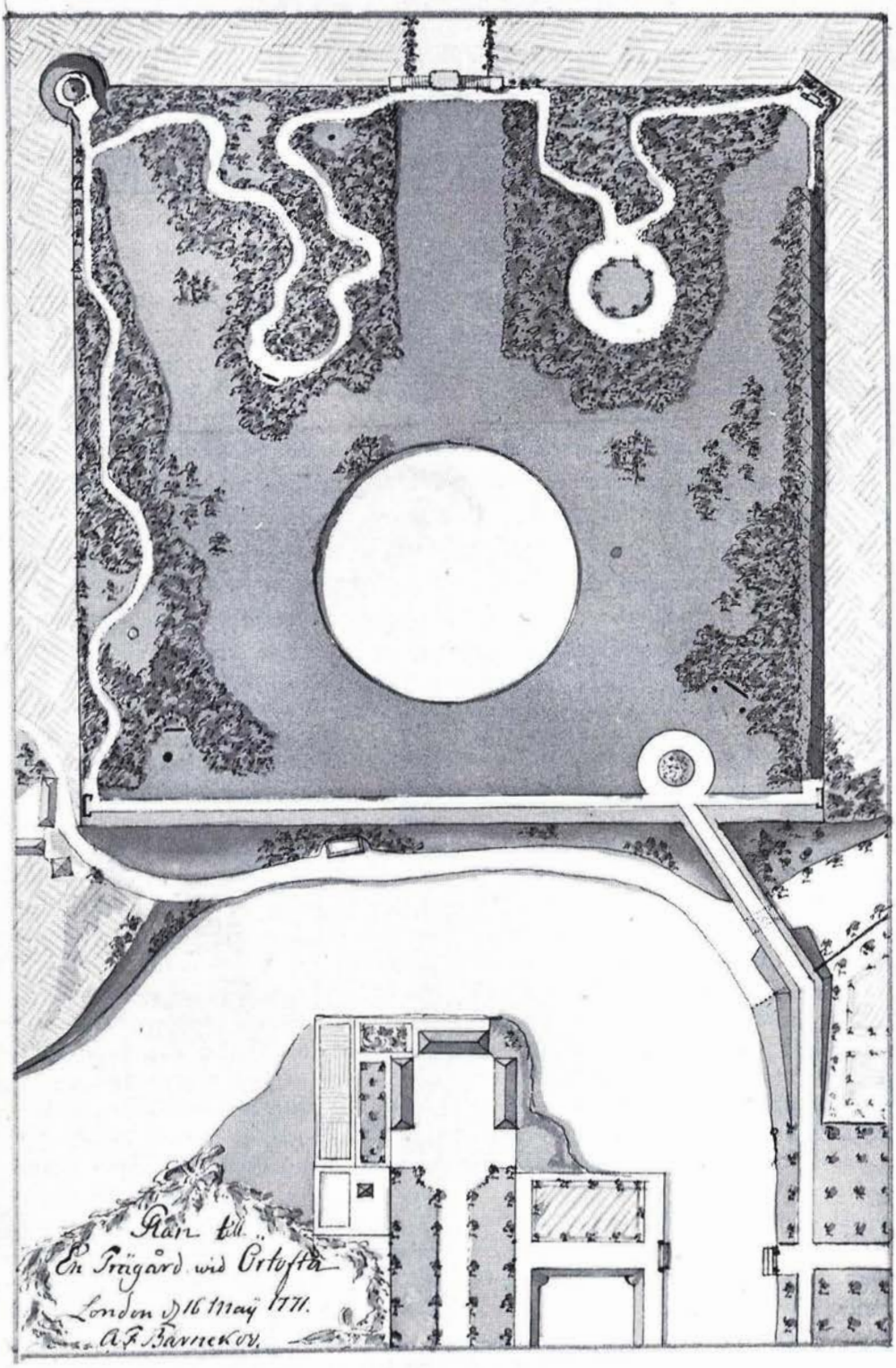

Figur 1. Adolf Fredrik Barnekows förslag till engelsk landskapspark vid Örtofta. Utförd i London 16 maj 1771. (RA, Bergshammarsamlingen)

Avhandlingens mellandel består av 25 korta uppsatser med olika teman och tyngd. Här hittar man bland annat uppsatser om grottor, ruiner, runstenar och ättehögar, Gustaf Philip Creutz, Carl August Ehrensvärd, Fredrik Magnus Piper, naturalhistoria och lanthushållning, teaterkonst och ockultism. Vissa avsnitt är välskrivna och genomarbetade, medan andra borde bearbetats, bara nämnts som aspekter eller helt enkelt fått utgå.

Den avslutande delen som i monografiform behandlar Drottningholm, Ekolsund, Haga och Rosersberg är avhandlingens kärna och är tillsammans med några av uppsatserna i mellandelen de starkaste avsnitten.

Utvecklingen under 1700-talet

Barockens kostnadskrävande detaljrikedom stod i skarp kontrast till det tidiga 1700-talets ekonomiska villkor. Trädgårdarna är som alltid en spegling av sin tid och 1700-talet innebar följaktligen en successiv formförenkling, där stormaktstiden prålande praktglädje gick över i frihetstidens nyktra nyttotänkande. Efter Tessins död 1728 blir Carl Hårleman den dominerande trädgårdsarkitekten i landet. Buxboms-ornamentiken ersattes av gräsritningar inramade av *plate-bande* eller av enkla gräsmattor (*tapis vert*) med enstaka idegranar. Kökskräddgården som under le Notre stilens epok varit strängt skild från lustträdgården, integreras åter i densamma. Åter förenades nytta och nöje i trädgården. Magnus Olausson lyfter fram en intressant skiss Hårleman gjort för Carl Gustaf Tessins Åkerö. Kökskräddgården har där blivit en del i den gestaltade trädgården, placerad mellan parterren och boskéen. Carl Wijnblad arbetar vidare i samma anda när han i sina typplaner för sätesgårdar helt integrerar kökskräddgården i parterren.

Vid 1770-talets början var stormaktstidens lustträdgårdar kraftigt förfallna, inte minst de kungliga parkerna vid Drottningholm, Ekolsund och Rosersberg. Vare sig Drottningholm eller Rosersberg hade fullbordats. På 1760-talet hade man börjat diskutera upprustning och fullbordande av dem, vilket enligt Olausson kan förklara det retrospektiva drag som kan märkas under perioden. Helt naturligt gick man tillbaka till gamla ritningar för att se vad som var tänkt. Den gustavianska tidens intresse för trädgår-

Figur 2. Rousseaus grav på Popplarnas ö i Ermenonville-parken blev en populär förebild. Prins Leopold Friedrich Franz av Anhalt-Dessau skapade en i Wörlitz (vilket besökande medlemmar i FDP kunde konstatera på resorna till östra Tyskland 1984 och 1991). Även i Sturefors engelska park finns en poppelö. Här är den dock inte omgiven av vatten utan av ängsblommor och gräs. (Foto: Torbjörn Suneson, 1992)

dar innebar att man också med stort intresse inhämtade kunskap om utvecklingen på kontinenten. Skissande och nyanläggning i den ålderdomliga franska stilen sammanfaller i tid med nybyggnad av det senaste inom trädgårdskonsten - engelska landskapsparker.

Utvidgningen av Sturefors barockpark med en engelsk landskapspark ritad 1774 av Cronstedt och påbörjad följande år, är troligen den första landskapsparken som anläggs i Sverige. Från mitten av 1780-talet blir förskjutningen i den ekonomiska makten, från den gamla bördsaristokratin till nyadlade ämbetsmän och dugliga industrialister, tydlig inom trädgårdskonstens område (Suneson 1993). Godegård, Mälby, Forsmark och Söderfors är alla exempel på engelska parker från den här tiden ritade för den nya tidens makthavare.

1700-talets fysiokratiska idéströmning innebar ett ökat intresse för jordbruksproduktion och för att bättre utnyttja naturens förutsättningar, vilket också påverkade trädgårdarna. Redan i början av seklet propagerade Addison för att man istället för att ha improduktiva lustträdgårdar skulle se hela landskapet som en trädgård och förädla produktionslandskapet till något som kom att kallas *ornamental farm*. Olausson lyfter i avhandlingen och i en tidigare publicerad artikel fram den av Piper ritade anläggningen vid Godegård i Östergötland som det kanske främsta svenska exemplet i denna stil.

I takt med städernas ökande betydelse kom, från slutet av 1700-talet, parkernas utveckling att kopplas till städerna och deras förutsättningar. De mindre ytor som stod till förfogande i städerna utgjorde tillsammans med omgivningens rätlinjiga kvarter en formmässig svårighet.

Gustav III

Till avhandlingens många förtjänster hör att Olausson, med hjälp av sin förmåga att medryckande återberätta vad han funnit, lyfter fram några av personerna bakom utvecklingen. Gustav III:s gedigna intresse för utformning av hus, trädgårdar och parker är känt sedan tidigare, men skildras så att fantasin sätts i rörelse. Pehr Hilleströms målning *Conversation på Drottningholm* visar Gustav III i färd med att skissa på ritningar under högläsningen (fig. 3).

I en skildring från nyåret 1761 berättas om den då 15-årige kronprins Gustav:

> "Under det att Klingenstierna läste, sysselsatte sig prinsen vid ett särskilt bord med någon ritning av arkitektur. Vid slutet av lektionen lade prinsen bort pennan, repeterade hela lektionen utan att förbigå den minsta omständighet med en vältalighet, som ej tillfyllest kunde beundras".

Alla var inte lika beundrande, bl. a. riksrådet von Fersen uttalade sig kritiskt om kronprinsens utbildning. Gustavs intresse höll dock i sig och hans kammarherre Gustaf Johan Ehrensvärd skriver 1776 i sin dagbok:

> "Vid konungens återkomst börjas den (lecturen) och fullföljes, under det han ritar några planer på hus, som sällan bli bygda, eller til trädgårdar, som aldrig anläggas".

På sin resa till Italien 1783-84 blir kungen så inspirerad att han på plats i Italien rekvirerar en nyuppmätning av parken i Drottningholm. När han efter fyra månader får ritningen i sin hand tar det blott en vecka för honom att fylla ritningen med intryck bearbetade till skisser över Drottningholmsparken.

Amatörer och proffs

Olausson klargör Gustav III:s stora del i utformningen av de kungliga anläggningarna. I skildringen av Fredrik Magnus Pipers relation till sin omgivning, framskymtar en närmast klassisk situation där den stolte arkitekten vägrar ge avkall på sitt konstnärliga ansvar och hamnar i konflikt med både uppdragsgivare och kollegor. Piper tycks inte alls ha förmått hantera kungens stora intresse utan hävdar okänsligt sin professionella skicklighet som trädgårdsarkitekt, varvid hans inflytande blir allt mindre. Mönstret känns igen.

Konflikten mellan amatörer och professionella när det gäller initiativet i gestaltningsarbetet blev aldrig så uttalad i Sverige, som i t. ex. Frankrike. Det är främst i relationen mellan Piper och kungen som den framskymtar. Skillnaden mellan amatörer och professionella var inte alltid så stor. Amatörerna, mestadels högreståndspersoner, hade ofta en bildning som gav en tämligen god bas för ritarbete. I den klassiska bildningen av unga ädlingar ingick konstnärlig träning, antingen hos universitetens ritmästare, genom utbildning på Konstakademin eller erövrad som privatelev hos någon konstnär. Inte sällan gjor-

Figur 3. Pehr Hilleström, Gustav III tecknar samt lyssnar till lektyren. Detalj från *Conversation på Drottningholm*, 1779. (NM, Drh 751)

des också en bildningsresa som inkluderade besök i de berömda trädgårdsanläggningarna på kontinenten. John Dixon Hunt har i sin inflytelserika bok *Garden and Grove* visat vilken betydelse dessa resor hade för introduktionen av "den engelska landskapsparken" i England. I motsats till äldre historieskrivare, som velat betona det unikt engelska i landskapsparken, betonar Hunt kontinuiteten mellan den italienska renässansen och den engelska landskapsparken. Olausson ansluter sig till Hunt och kompletterar den bild som under de senaste årtiondena vuxit fram, med svenskt material. Bland annat visar han resornas och de internationella kontakternas stora betydelse och betonar liksom Hunt att kontinuitet snarare än konfrontation kännetecknar trädgårdskonstens utveckling.

De professionella var sällan renodlade landskapsarkitekter utan arkitekter eller officerare med bakgrund inom fortifikationen. Härigenom hade de förmåga att utföra skalenliga perspektiv- och planritningar. Deras kunskap inom det hortikulturella området var det däremot sämre med. Till sin hjälp fick de ta trädgårdsmästare, som både kunde tillhandahålla kunskap och växter.

Arkitekter specialiserade på att gestalta trädgårdar - trädgårdsarkitekter eller med modernt språkbruk landskapsarkitekter - hade vi strängt taget inte i Sverige innan 1780 då Fredrik Magnus Piper återkom efter sin långa utbildning utomlands.

Med hänsyn till att det inte existerade en professionell kår av landskapsarkitekter var det kanske inte konstigt att amatörernas verksamhet dominerade. Stilens betoning av den individuella upplevelsen och dess modebetonade intresse har säkert betydelse för amatörismen. Dessutom betraktades trädgårdskonsten av tradition som en del av lanthushållningen och ett adligt tidsfördriv, "en exklusiv form av självförverkligande". Olausson visar med en utförlig genomgång av arkiv och analys av handstil och ritningsmanér att amatörernas verksamhet var omfattande, särskilt i kretsen kring kung Gustav III. Kungen själv, prins Karl (Karl XIII), Adolf Fredrik Barnekow med flera prövade alla att vara trädgårdsgestaltare.

Figur 4. Fredrik Magnus Piper, förslag till generalplan för Haga, 1787. (KA, Pi-a I. Foto: Torbjörn Suneson, 1988).

Fredrik Magnus Piper

Piper återkommer förstås på flera ställen i avhandlingen. Avsnittet om vegetationsmönster och terrängbehandling bygger på Pipers trädgårdstraktat och noteringar i sina trädgårdsböcker. Olausson visar här att Piper verkligen tänkte som en modernt utbildad landskapsarkitekt och att hans förslag och anläggningar inte bara är *trädgårdskonst*.

När det gäller växlingen mellan den s.k. franska smaken och den engelska, framhåller Olausson att båda stilarna finns parallellt. Så sent som 1780 ritar Jean-Eric Rehn ett förslag till park vid Åkers styckebruk i den franska stilen. Att Piper i förslagen till Logården (1792) och Kungsträdgården (1796) väljer en geometrisk grundkaraktär är kanske inte så paradoxalt som Olausson vill göra gällande, utan bara utslag av den professionellt bildade landskapsarkitektens förmåga att anpassa formspråket till sammanhanget. Det var kanske bara en liten elit av modekänsliga trädgårdshabituéer, som såg Gunnebos anläggning 1791 som en *renässans* för den franska smaken (s. 128).

Trots att Piper troligen var en av Europas skickligaste på sitt område hade han, som berörts tidigare,

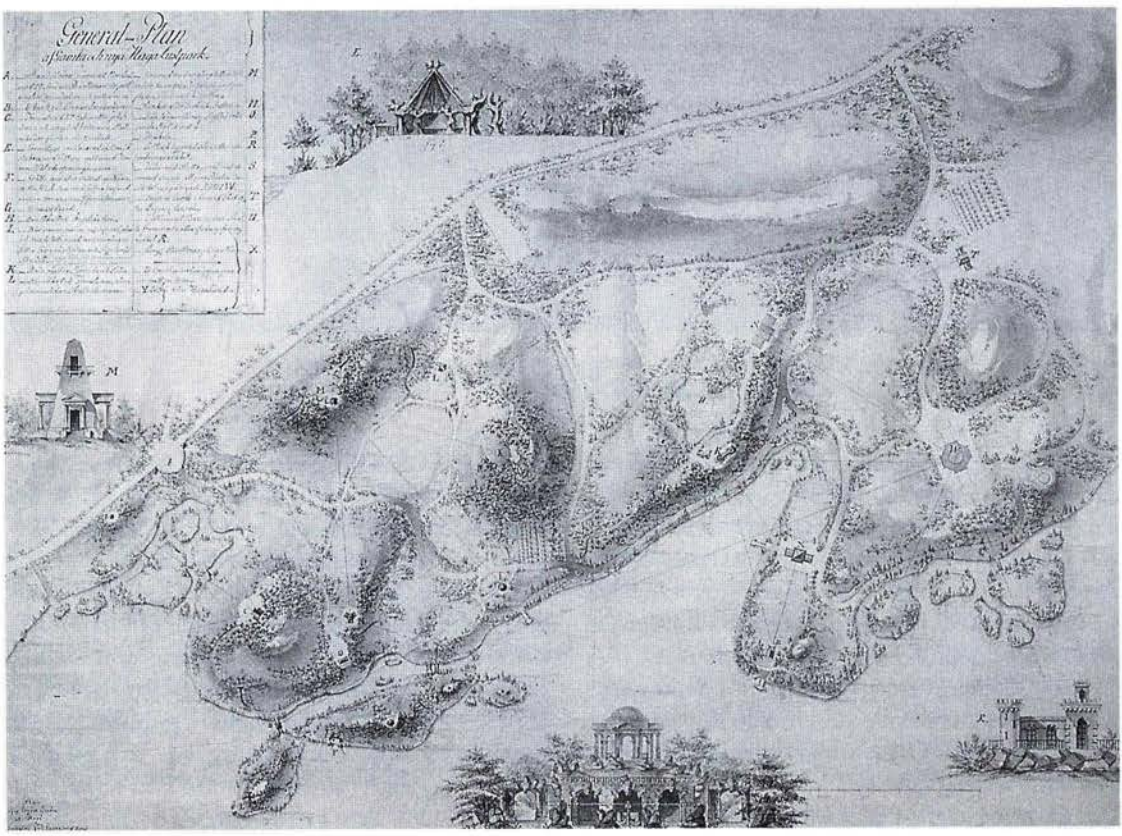

problem att hävda sig mot amatörernas intresse och kollegors konkurrens. Han ger intryck av att ha blivit bitter och intrigant. Ritandet var dock hela tiden viktigt för honom och när gikten hindrade honom från att rita beklagar han sig för kollegan i Överintendentsämbetet Gustaf Albrecht Pfeffer: "Jag kan för momentet någorlunda fast med svårighet skrifva, men tyvärr! als intet rita."

Pipers största insats gjordes i Brunnsvikenområdet, där Gustav III hade som avsikt att förvandla hela området runt Brunnsviken till en engelsk landskapspark. Piper ritade här utöver det kungliga Haga, engelska parker vid såväl Tivoli som Bellevue.

Landskapsomvandling på 1700-talet

I avsnittet om naturalhistoria och lanthushållning konstaterar Olausson skillnader mellan England och Sverige. Det överskott som det engelska jordbruket gav till följd av förbättrade jordbruksmetoder och skiftesreformer, gjorde att jordbruksmark kunde tas ur produktion och omvandlas till ett parklandskap till njutning för själ och öga. I Sverige fanns ingen överproduktion och idén om den förskönande lantgården (*ornamental farm*), där nytta och nöje förenades, fick därför större genomslagskraft. Man förskönade improduktiva terrängavsnitt och prövade i sann patriotisk anda nya odlingsmetoder och nya sorter i syfte att bidra till att få den av stormaktstiden nedgångna nationen på fötter igen.

Även om skogsbristen långt ifrån var samma problem i Sverige som i England och Tyskland propagerade man för skogsplantering. Linné föreslog i Vetenskapsakademien en nordamerika-expedition och hoppades att nya trädarter därifrån skulle möjliggöra en utveckling av lanthushållningen i bland annat Lappland. Linnés lärjunge Kalm skickade hem frön och rapporter om hur nybyggarna förödde naturen och inte alls hade indianernas naturanpassade hushållning. Ett problem, inte minst statsfinansiellt, var bristen på inhemsk fröproduktion och inhemska trädskolor. Utöver att importen av träd var dyr, var transporten ett stort problem och många träd dog till följd av vårdslös hantering. Därtill kom "flyttningen uti en kallare och dem ovant Climat" som ledde till att de "til stor del förloras och dö ut". Trädskolan i Kungsträdgården i Uppsala, som arrenderades av Johan Låstbom var den enda som kunde leverera träd i nämnvärd mängd. Låstbom var professor i praktisk ekonomi eller lanthushållning, vilket även inbegrep trädgårdarnas "zirater, samt hwad annat, som tjenar til en trägårds prydnad". 1777 levererade han 18 000 träd till Drottningholm och föreslog att en trädskola skulle inrättas där. Först 1785 grundades trädskolan i Haga, under ledning av Forsmarksparkens skapare Johan Christian Ackermann. Trädskolan kom att få stor betydelse som trädleverantör till de kungliga parkerna.

Parker i staden

Under 1700-talet växte Stockholms befolkning snabbt och de gröna ytorna minskade i takt med att staden blev alltmer tätbefolkad. Staden blev allt osundare och dödligheten var en av de högsta i Europa. Djurgården som varit en promenadplats för allmänheten höll under senare delen av 1700-talet på att förvandlas till privategendomar. Linnerhielm beklagar vid ett besök att "åter en stor del af Djurgården blifvit likasom borttagen från Hufvudstadens fria njutande, som så väl behöver en stor Lustpark till sin folkmängds förfriskning".

Lösningar diskuterades och parkernas betydelse lyftes fram. Sedan 1763 hade allmänheten tillträde till Kungsträdgården och i slutet av 1700-talet var också delar av Humlegården tillgänglig. Liksom idag försökte man hitta finansieringsformer som inte skulle belasta stats- eller stadskassan. I ett kontrakt från 1787 upplåts en del av Humlegården till polismästaren Liljensparre mot att han anlade en engelsk park på en del av området och upplät det till allmänheten. Piper fick kungens uppdrag att rita en engelsk park på Arsenalsplatsen. Under 1790-talet började man diskutera om den engelska stilen verkligen var användbar i städernas rätlinjigt strukturerade miljö. I Pipers projekt för Logården och Kungsträdgården, som tillkom efter Gustav III:s död, är formspråket geometriskt och stramt. Olausson konstaterar också:

> "Den kritik av den engelska trädgården som förekom i Sverige vid sekelskiftet 1700/1800 var ett internationellt fenomen och ingalunda en isolerad företeelse i vårt land. Lika naturligt var det faktum att motreaktionen först uppträdde i stadsmiljö."

I takt med städernas ökande betydelse kom, från slutet av 1700-talet, parkernas utveckling att kopplas till städerna och deras förutsättningar. Den engelska parkens korta era som dominerande stilideal gick mot sin avslutning och den blev en stil bland

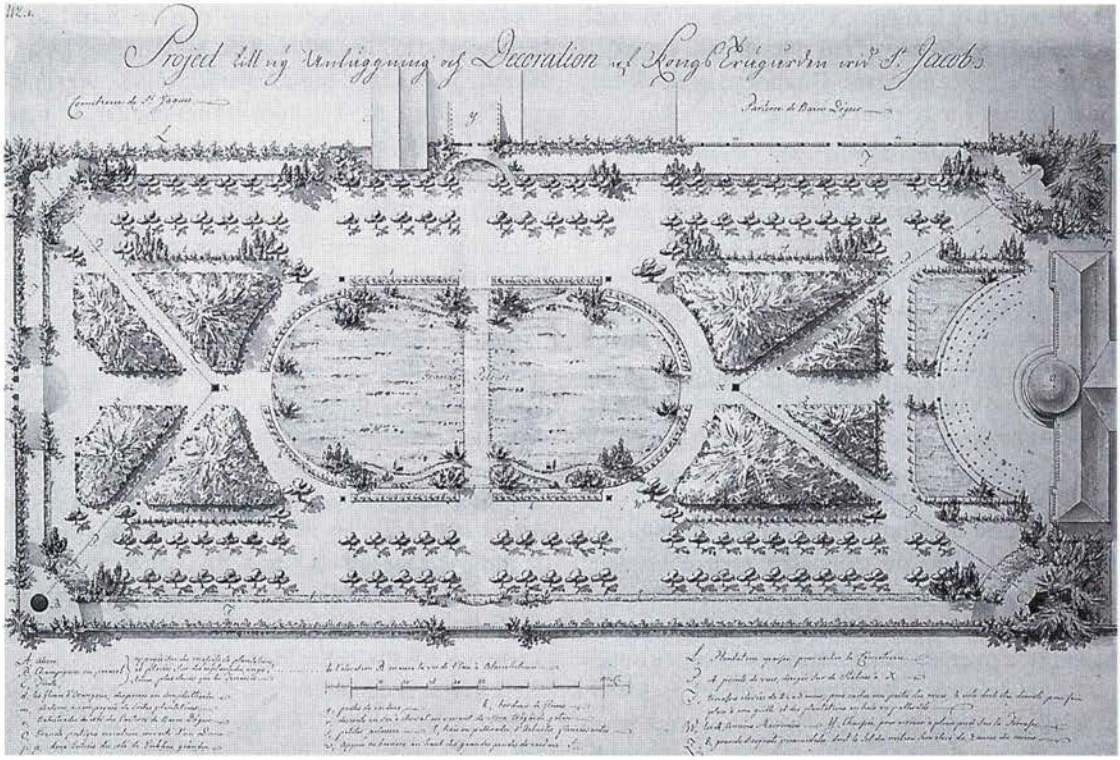

Figur 5. I städernas parker var förutsättningarna andra än vid lantgodsen. De mindre ytorna och omgivningens rätlinjiga kvarter motiverade ett mer geometriskt formspråk. Fredrik Magnus Piper, förslag till omgestaltning av Kungsträdgården, 1796. (KA, Pi-c I.I. Foto: Torbjörn Suneson, 1988).

andra i det förråd av förebilder som 1800-talets trädgårdsarkitekter kunde hämta inspiration från.

En känsla av osäkerhet

Avhandlingen ger en bred översikt över den engelska landskapsparkens introduktion i Sverige och ger möjlighet till bättre förståelse av en period med många paralleller till vår tid. Grundat på en mängd pusselbitar, framtagna i ett mödosamt och skickligt arkivforskande, klarlägger Olausson kronologin och upphovsmännen bakom parkerna. Arbetet är imponerande till sin omfattning och innehåller ett material som räckt till mer än en avhandling. I vissa avsnitt tycks dock avhandlingen vara skriven i en oreflekterad känsla av att ha hittat det ultimativa perspektivet på tillvaron och med en frustande glädje över att få lägga fram hela sin imponerande kunskap till allmänt beskådande. Det har lett till en del kontroversiella påståenden och slutledningar som inte är helt underbyggda och som borde övervägts ytterligare innan de sattes på pränt. Att utan motivering slå fast att konstvetenskap är en historievetenskap förefaller onödigt (s. 19). När Olausson, för att ta ett annat exempel, jämför Palmstedts kritik av Wilhelmshöhe 1778 för dess leksakslika karaktär, med Reuterholms entusiastiska beskrivning av Wörlitz 25 år senare (s. 143-144) hade det varit intressant med åtminstone en not om hur dessa två personers utlåtanden om två helt olika anläggningar kan vara ett tecken på ett förändrat stämningsläge. Jag har aldrig besökt Wilhelmshöhe, men däremot Wörlitz och tror inte att den senare vare sig 1778 eller i början av 1800-talet kunde kallas leksakslik. Att stämningsläget ändrades tror jag också, men vill gärna se det fastlagt.

I vissa sammanhang känner jag också en tvekan inför terminologin. När Olausson som avslutning på avsnittet "Stad och Natur" (s. 283) skriver att "en skiljelinje mellan stad och natur började dras upp" är jag frågande inför användningen av ordet *natur*. Ordet har ett oändligt antal definitioner (Olwig 1993) och bör definieras när det används. I detta sammanhang tror jag författaren menar att en skiljelinje mellan stad och *landsbygd* börjar dras upp, vad gäller stilideal i parkerna.

Resonemanget om termen *landskapsarkitektur* (s. 36) är lite väl enkelt. En kontakt med kollegor inom landskapsarkitekturens domäner hade varit till hjälp.

Ytterligare ett exempel är när författaren i avhandlingens första mening säger att avhandlingens syfte är *"historiografiskt, d.v.s. att beskriva och analysera den engelska parkens reception och utveckling i Sverige"*. Bisatsen uttrycker syftet klart och att skjuta in den dubbeltydiga termen historiografiskt bidrar inte till ökad klarhet. Med normal nordisk terminologi är historiografi den vetenskapliga analysen av historieforskningen och historieförmedlingen (Odén 1992).

Den här typen av tveksamheter ger en känsla av osäkerhet, som jag tror delvis är en produkt av arbetets omfattning. Det är helt enkelt en nästan orimlig uppgift att, inom ramen för en doktorsavhandling, kontrollera och avväga ett så stort material som Olausson lägger fram. Ur vetenskaplig synpunkt finns det därför anledning att diskutera avhandlingens omfattning och målsättning. Jag tror att såväl författaren som efterföljande forskare vunnit på en mer begränsad målsättning vad gäller den vetenskapliga avhandlingen. Materialet är så stort att en mindre del hade kunnat brytas ut och fått utgöra avhandlingen. Då hade vi ostört av akademiska bryderier om slutledningars giltighet kunnat njuta av helheten.

Nu tror jag Magnus Olausson tar lätt på den här kritiken, hans avsikt har nog aldrig varit att skriva en koncentrerad och vetenskapligt precis avhandling. Ämnet är alldeles för roligt för det. Hans avsikt var att skriva *"en så långt möjligt uttömmande studie i ämnet"*. Den inställningen har gett oss trädgårdsälskare en ny klassiker, som får sin plats mellan Karlings *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill le Notre-stilens genombrott* och Siréns *Kinas trädgårdar*. Den senare placeras för säkerhets skull mellan Olaussons och Wollins "pilotstudier".

Än återstår mycket att forska om och för den som vill fördjupa sig i 1700-talets landskapsarkitektur utgör Olaussons avhandling en bra utgångspunkt.

Källor

Bermingham, A., 1987, *Landscape and Ideology. The English Rustic Tradition 1740-1860,* London

Hunt, J.D., 1986, *Garden & Grove. The Italian Renaissance in Garden in the English Imagination: 1600-1750,* London

Johannisson, K., 1984, Det sköna i det vilda, Frängsmyr (red.), *Paradiset och vildmarken,* Stockholm

Odén, B., 1992, Historiografi, *Nationalencyklopedin,* Bd. 9

Olausson, M., 1993, *Den Engelska parken i Sverige under gustaviansk tid*

Olwig, K., 1993. The "Natural" Landscape and Agricultural Values, i Myrdal & Sporrong (red.), *Det svenska jordbrukslandskapet inför 2000-talet,* Stockholm

Suneson, T.,1993, Det estetiska arvet i dagens och morgondagens jordbrukslandskap, Myrdal & Sporrong (red.), *Det svenska jordbrukslandskapet inför 2000-talet,* Stockholm

Thomas, K., 1983, *Människan och naturen,* Stockholm

DEN ENGELSKA PARKEN I SVERIGE UNDER GUSTAVIANSK TID
Författare: Magnus Olausson
592 sidor. Piper press, Stockholm 1993
ISBN 91-628-1081-2

***Torbjörn Suneson** är landskapsarkitekt LAR och universitetslektor vid Institutionen för landskapsplanering, Ultuna, Sveriges Lantbruksuniversitet.*

TRÄDGÅRDAR FRÅN GOETHES TID

Barbara Johnson

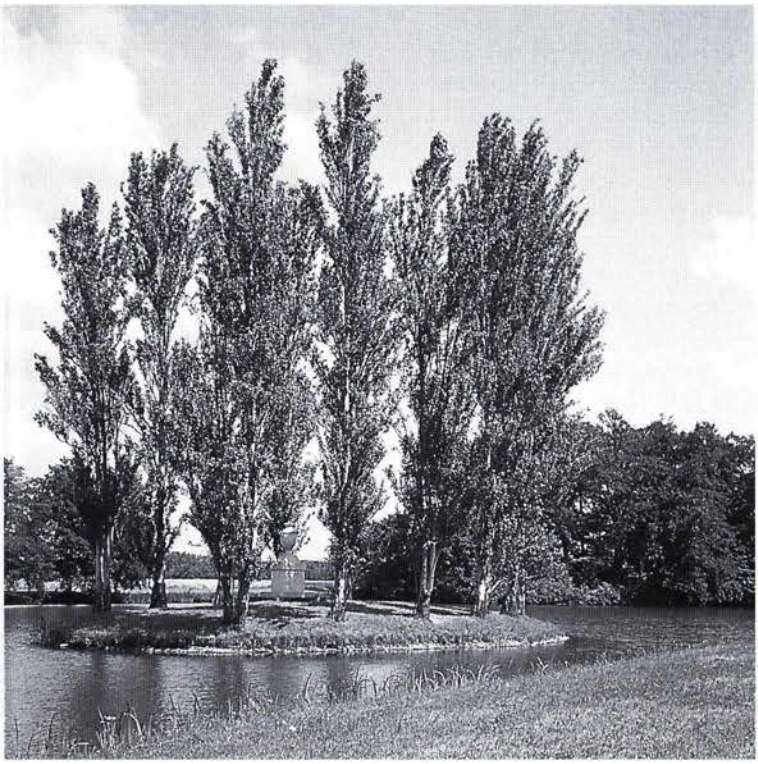

Figur 1. Rousseau-ön med pyramidpopplar i sjön vid entrén till landskapsparken i Wörlitz. (Foto: Barbara Johnsson, aug 1991)

BOKEN *GÄRTEN DER GOETHEZEIT* skiljer sig på ett välgörande sätt från floden av vackra och påkostade men eljest obetydliga verk över historiska trädgårdar som utgivits i Tyskland de sista åren. Även denna bok innehåller utomordentligt vackra och stämningsfulla helsidesbilder av fotografen Volkmar Herre, men texterna, skrivna av ledande fackmän i Tyskland, visar stor kompetens och omsorg om detaljerna.

Titeln *Gärten der Goethezeit* användes redan 1941 av Paul Ortwin Rave. Han utgav då en samling trädgårdsessäer under samma rubrik. Trots detta bestämde man sig för just denna titel eftersom Goethe under åren 1760 - 1830 så som ingen annan upplevde, påverkade och gestaltade utvecklingen av trädgårdskonsten i Tyskland.

Som introduktion i ämnet tjänar två uppsatser av Michael Niedermeier och Harri Günther. Niedermeier redogör kort och analytiskt för förändringarna av trädgårdskulturen i Goethes liv och verk. Han klargör även att den s.k. "Goethetiden" (1760 - 1830) inte alls kan betraktas som en homogen

Figur 2. Stämningsbild från en flik av sjön runt vilken landskapsparken i Wörlitz ligger, med en av grottorna i fonden. (Foto: Kjell Lundquist, maj 1991)

tidsepok. Günther inleder med att behandla landskapsträdgårdens utveckling i England. Han ger därefter en fasetterad bild av olika aspekter som berör de i boken behandlade anläggningarna, t.ex. hur temat vatten gestaltades i trädgårdskonsten eller hur olika förhållningssätt till litteratur, känslor, musik, offentlighet och jordbruksrationalisering fann nedslag i trädgårdskonsten.

Günther belyser också i detta sammanhang trädgårdens roll i Goethes liv och verk. Med tanke på Goethes stora intresse och fascination för växter hade det dock varit önskvärt att mera ingående ta upp växtanvändningen, t.ex. vilka växter som var viktiga eller nya för tiden.

I de följande 26 kapitlena presenteras och beskrivs därefter utvalda trädgårds- och parkanläggningar som spelat en väsentlig roll under "Goethetiden" eller som har påverkat Goethe respektive påverkats av honom. T.ex. har Goethe återgivit sitt möte med det äldsta ginkgoträdet i parken i Harbke i en särskilt finkänslig dikt till ginkgons ära.

Utom de allmänt kända parkerna som *Wörlitz* (Dessau) (fig.1, 2), *Pfaueninsel* (Berlin), *Englischer Garten* (München), *Muskau* och *Klein-Glienicke* (Potsdam) beskrivs även mindre kända anläggningar som *Hohenzieritz* (1771), *Bagno* i Steinfurt (1774), engelska parken i *Meiningen* (1780), landskapsparken i *Garzau* (1780) och parken i *Lütetsburg* (1790). Intressant är också att få ta del av undersökningar och beskrivningar av många trädgårdar och parker som ligger i östra Tyskland. Härifrån är 15 anläggningar presenterade.

Genomgående är presentationen av parkerna eller trädgårdarna mycket ingående och omsorgsfullt genomarbetad. Sambandet mellan ägaren, parkens utformning och epokens gestaltningsideal blir oftast mycket tydlig. Ibland saknas dock avbildningar och kartmaterial som bättre kunde illustrera anläggningarna, som t.ex. parken i *Harbke* eller *Wilhemstal* vid Eisenach.

Det måste i detta sammanhang också anmärkas på att det finns få historiska planer. Genomgående är de historiska grafiska illustrationerna av mindre format än de fotografiska avbildningarna. Positivt är emellertid att det finns porträtt av betydelsefulla ägare och trädgårdsmästare.

Bokens stora värde ligger i den höga kvaliteten som förbinder underbara bilder med tillförlitlig kunskap, där Goethe som ledfigur utgör bokens röda tråd. Boken lockar till besök av alla de beskrivna platserna!

GÄRTEN DER GOETHEZEIT
Redaktör: Harri Günther
308 sidor. Inbunden. Illustrerad.
Edition Leipzig, Leipzig 1993.
ISBN 3-361-00343-1. DM 98,00

***Barbara Johnson** är landskapsarkitekt och universitetsadjunkt i ämnet Växtmateriallära och landskapsvård vid Institutionen för landskapsplanering, Alnarp, Sveriges lantbruksuniversitet. Hon bedriver tillika projekterande verksamhet i egen regi.*

KULTUR-PLANTERNES INDFØRSELS-HISTORIE I DANMARK

Kjell Lundquist

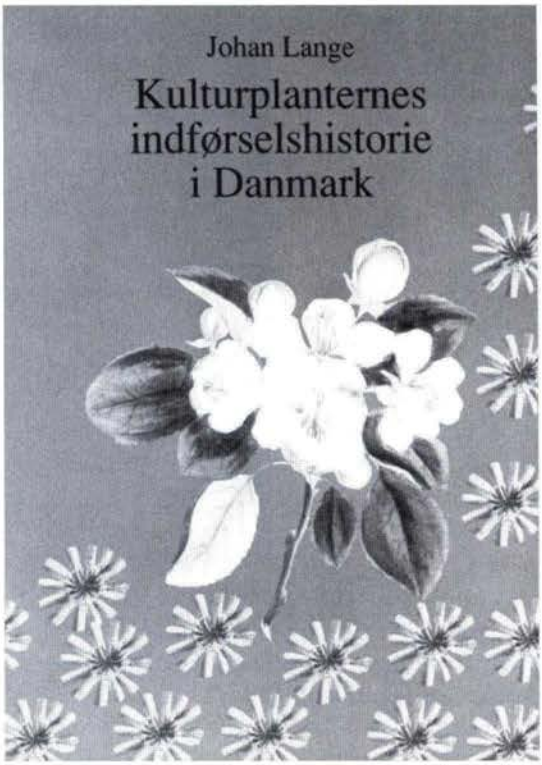

Figur 1. Omslaget till boken *Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark* av Johan Lange. (Foto: UB-Media, Lund)

"EFTER EN HALV snes tusinde år som (rensdyr)-jægere og samlere slog vore forfædre sig for ca. 6 000 år siden ned som fastboende bønder med mulighed for at så og høste. De skabte sig en tilværelse baseret på indførte husdyr og kulturplanter, næsten udelukkende kornsorterna hvede og byg." Så inleder det danska Jordbrugsforlaget baksidestexten till det trädgårdshistoriska storverk som utkom tidigt i våras och anger därmed det långa historiska perspektiv i vilket kulturväxterna väljs att betraktas.

Det är redan under bondestenåldern (4 000-1 800 f.Kr.) som grunden, genom odlingen av de första jordbruksväxterna, läggs till vår kommande trädgårdsodling med dess mycket sentida överbyggnad av trädgårdskonst. Under järnålderns (500 f. Kr. - 800) olika faser introduceras i södra Skandinavien vad vi skulle kunna kalla de första trädgårdsväxterna (Lange 1975). Kirskålen (*Aegopodium podagraria*) redan före Kristi födelse, läkeverbenan (*Verbena officinalis*) under 300-talet och bolmörten (*Hyoscyamus niger*) under den germanska järnåldern under 700-talet. Så blir munkarna - som av okunnighet hos trädgårdsfolk i allmänhet både får äran av och får klä skott för de flesta växtintroduktioner i landet - genom belägg från arkeologiska utgrävningar, snuvade på någon handfull introduktioner. Baksidestexten uttrycker också detta smått triumferande, fast utan skadeglädje. Kunskapen är ju ny: *"De fromme brødre og søstre skal nu ikke have æren for indførelse af førmiddelalderlige lægeplanter; vor viden herom er ret ny."*

Boken *Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark - indtil midten af 1900-tallet* är det senaste i raden av systematiska lärda verk av professor emeritus i havebrugsbotanik vid Landbohøjskolen i Köpenhamn, dr. phil. Johan Lange. Bakom verket och parallellt med både en daglig verksamhet och en omfattande rik och bildad publicering inom och utom ämnesområdena hortikultur, etnobotanik och trädgårdshistoria, ligger mer än 60 års arbete.

Bokens huvuddel, omkring 350 sidor, presenterar *"godt 5 000 arter og varieteters indførselsdata"*. Det är just vad den gör. För varje art (taxon) presenteras släktvis det tidigaste dokumenterade belägget för arten ifråga. För de flesta arter redovisas emellertid ofta mer än så, från några av de tidigaste beläggen

Figur 2. Läkeverbena eller järnört (*Verbena officinalis*) arkeologiskt belagd från utgrävningar vid Stensagergård i Thy redan under den romerska järnåldern på 300-talet, liksom under medeltiden i Svendborg. Tidigaste skriftliga belägg hos Henrik Harpestreng ca 1300 och därefter i en rad både tryckta och otryckta läkeböcker. Läkeverbenan är enligt traditionen den växt vid vilken romarna svor sina eder och som bringade germanerna deras vapenlycka, med andra ord en *kulturväxt* mer än de flesta. (Illustration ur boken, efter Petermann, W.L., 1845, *Das Pflanzenreich* Bd, 2, Leipzig. Foto: UB-Media, Lund)

av olika karaktär över personliga kommentarer till mindre utredningar. Dominerar gör dock 2-4-radiga komprimerade informationer.

Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark (KID) kan med andra ord betraktas som en gigantisk fotnot. Alla uppgifter hänvisar vidare till ursprungskällorna, men är givetvis tolkade och bedömda för att säga vad de säger och stå där de står. Det är utan omsvep ett mycket imponerande sammanställningsarbete som ligger bakom. Ett arbete som krävt både en ingående kunskap i flera olika discipliner - botanik, hortikultur, språk, medicin, etnologi, arkeologi och historia - och en kunskap om det spridda och disparata källmaterialet i förhållande till dessa. I inledningen presenteras också de tio olika kategorierna av källmaterial, från de arkeologiska teknikernas metoder över sagor, lagtexter, läkeboksmanuskript, herbarier och ordböcker, till annonser, frö- och växtlistor samt floror. Inget motsvarande grundligt och systematiskt arbete har gjorts i något annat av de nordiska länderna.

Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark är ett ovärderligt arbete för alla trädgårdshistoriker i Norden. Det går knappast att komma förbi, det måste gås igenom. Detta inte sagt som om det skulle vara någon belastning, tvärtom. Att få ta del av den oerhörda informationsmängd som KID innehåller är istället ett stort privilegium.

Trädgården kan historiskt sett studeras ur ett flertal synvinklar. Ett studium av *trädgårdens form* (arkitektoniken) och *trädgårdens innehåll* (elementen) kan nog sägas dominera, där tolkningsföreträdet oftast inom (trädgårds/landskaps) arkitektur- och konsthistoria åvilat den förra. (Andra infallsvinklar kan i denna indelning röra *trädgårdens funktion* (användningen) liksom *trädgårdens meningsbärande roller* (symboliken), liksom *trädgårdens teknik* och *ekonomi*) (Lundquist 1994). Med KID modifieras arkitektperspektivet. Det är inte så att jag finner detta underordnat eller mindre intressant, snarare tvärtom, men det systematiska och noggranna studium som KID är en exponent för, visar tydligt hur *den moderna trädgårdens frö* framförallt ligger i användandet av de enskilda växterna - trädgårdens viktigaste element - snarare än i det konstfärdiga arrangerandet av dem.

Växtmaterialet i sig är en oerhört betydelsefull trädgårdshistorisk infallsvinkel. I bruket av de olika arterna genom de historiska epokerna kan såväl allmänna kunskapsnivåer, handelsvägar, moden, odlingsprinciper och -mönster liksom andra historiska sammanhang kartläggas och förklaras. *Trädgårdskonsten* blir en överbyggnad på, men därmed också bara en delmängd av, den *trädgårdshistoriska* disciplinen. Genom att växtmaterialet huvudsakligen varit ett studium för och inom de naturvetenskapliga disciplinerna och trädgårdens form och symbolik förbehållits de humanistiska ämnena,

Figur 3. Hålrot (*Aristolochia clematitis*) är för de flesta idag en helt okänd växt. Den saknas också i de flesta svenska floror. (I *Den nordiska floran*, 1992, dock upptagen som "sällsynt, kvarstående medeltida medicinalväxt" i västra Skåne). Hålroten är dock beskriven redan hos Henrik Harpestreng ca 1300 och i Hansz Christenszen Bartsker *"En liten Wnderuisning ..... Pestilentze"* från 1596. Den drygt halvmeterhöga hålroten, med krypande underjordisk stam, användes redan under antiken flitigt mot kvinnosjukdomar, och spred sig med vinodlingen norrut i Europa. Hålroten är en *kulturväxt* med bestående prydnadsvärde, om än mindre spektakulär och våldsam än sina populära klättrande pipranke-släktingar *Aristolochia macrophylla* från Nordamerika (odlad innan 1796, Lange 1994) och *A. manschuriensis* (i kultur 1909) från Korea och Manschuriet (Rehder 1956). (Illustration ur boken, efter Petermann, W.L., 1845, *Das Pflanzenreich* Bd, 2, Leipzig. Foto: UB-Media, Lund)

framträder en för mig ofta fragmenterad och otillräcklig bild, när den historiska trädgården skall tecknas. Växtmaterialet är inte, annat än i sen tid - och har framförallt inte varit - ett material vilket som helst som klaras av i ett appendix i form av en växtlista eller inventeringsprotokoll.

I kanske 2 000 år av trädgårdshistoria har trädgården, lövängen oräknad, genom sin mästare - trädgårdsmästaren - företrädesvis varit platsen för odling av de enskilda växterna till, som vi gärna säger, nytta och lust. Det är i denna kultur, i det såväl bryska utnyttjandet av kålen som i det ömsinta handhavandet av rosen, som trädgården vuxit, mognat och fått vingar. Börjar vi vårt trädgårdshistoriska studium under den skandinaviska renässansen, t.ex. med Uraniborgs trädgård, eller med den svenska stormaktstidens anläggningar, förlorar vi det långa perspektivet och trädgårdens viktiga födslofas där våra älskliga kategorier av nytta och nöje måhända inte alls var relevanta.

Med *Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark* har dagens och morgondagens trädgårdshistoriker i Skandinavien fått en avundsvärd plattform att utgå ifrån i sina historiebyggen. En manålders arbete ligger redan till grund. Det är också recensentens förhoppning att boken skall komma till livlig användning. Ett allvarligt påpekande kan dock vara på sin plats: **Det gäller (från svensk horisont) att handskas försiktigt med uppgifterna ur KID.**

Nyttjandet av boken fritar inte användaren från kravet på en gedigen växtkännedom. Dels är blott 45 arter avbildade, ehuru goda illustrationer i färg ur Petermann, W.J., 1845, *Das Pflanzenreich,* Bd. 2 ("Kupferband"), Leipzig, omslagsbilden inkluderad, dels baseras hela uppläggningen på den vetenskapliga nomenklaturen. Detta gäller inte minst 1800-talets stora mängd introduktioner, både till växthus och friland, med namn obekanta för många av oss. Vidare är det i alla fall långt ifrån klarlagt, huruvida ett omtalande av en art av en författare i fråga verkligen tyder på en *odling* där och då. Angivelsen av en art - eller fynd - på *ett* ställe i det gamla Danmark utifrån ett enstaka belägg, ger inte vid handen varken att den var allmänt känd, vanligt förekommande eller att den överhuvudtaget fanns i mellersta eller norra Sverige vid tidpunkten ifråga. I samband med eventuella trädgårdsrestaureringar blir det därför aktuellt både att gå direkt till de anvisade källorna i fråga och att komplettera med nationella, regionala och lokala uppgifter. För svenskt vidkommande kan det å andra sidan finnas skäl att misstänka att växtintroduktioner under den andra hälften av 1700-talet, under den linnéanska storhetstiden, t.o.m. kan ha nått Sverige innan Danmark.

Boken är som sagt en avundsvärd plattform, men det går inte att förfuska en nödvändig bakgrundsbildning. Den som i kåseriets eller den enkla

Figur 4. Solitär och friväxande silverlönn (*Acer saccharinum* (*A.dasycarpum*)), Sveriges största exemplar (LUSTGÅRDEN 1947-48), bakom corps-de-logiet på Skottorp i Halland, nästan mitt i den tidigare formella anläggningen. Silverlönnen som är vildväxande i f.f.a. östra Nordamerika, från Canada till Florida, introducerades i odling 1725 (Rehder 1956). Omtalades redan 1799 i en från tyskan översatt bok av Burgsdorf, *Burgsdorfs Anviisning til at opelske indenlandske og udenlandske Træearter i det Frie.*, översättning av M.G. Schæffer.1831 omtalad som odlad i *Arboretum Scandinavicum* av Jens Hansen Smidth (Lange 1994). (Foto: Kjell Lundquist, november 1986)

artikelns form vill läsa om när trädgårdsväxterna kom till landet, få de stora linjerna, titta på de vackra bilderna eller få 6 000 års odlingshistoria färdigtuggad till en utantilläxa kommer därför att bli grymt besviken. Detta arbete återstår, och återstår för var och en.

I samband med finala arbeten av den kategori som *Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark* representerar, uppstår säkert frågorna: Är detta sista ordet? Är detta det slutgiltiga som vi kommer att kunna få veta om när kulturväxterna kom till Danmark? Säkert inte och Lange skriver också om detta på ett par ställen i sin inledning: "*Af de ved hver art anførte kilder (hvor flere sådanne har foreligget) må den ældste* ***indtill videre*** *betragtes som indførselsdateringen*" och "*En endnu større dulgthed omgiver ældre tiders planteankomster. Registrering af fortidig planteart-import støder ofte på endnu* ***større vanskeligheder*** *og må i det mindste give* ***en vis usikkerhed****. Ikke desto mindre er der* ***en række kilder at øse af***" (min fetstil).

Det är nog både min och Langes uppfattning att speciellt de *arkeologiska teknikerna*, både de välkända som makrofossilstudier och pollenanalyser och nyare som att låta frö i jord från olika kulturlager lämnas till groning, kommer att flytta åtskilliga av de som vi i dag betraktar som medeltida och forntida växtintroduktioner tillbaka i tiden. Först när dessa (trädgårds)arkeologiska undersökningar görs till rutin i samband med både exploaterings- och projektgrävningar kommer vi dock att få en väsentligt klarare bild. Till dags dato har den paleobotaniska forskningen koncentrerats till de förhistoriska perioderna där mycket arbete ägnats sädesslagen och deras utveckling och spridning i Europa (Festschrift Maria Hopf 1979). Ett undantag finns dock i den recensenten i Lund närboende Hakon Hjelmqvist (Hjelmqvist 1991).Vidare kan inte heller nya skriftliga källor uteslutas, då i synnerhet inventarielistor från enskilda egendomar, vilka kan tidigarelägga eller tydligare belägga en växtanvänd-

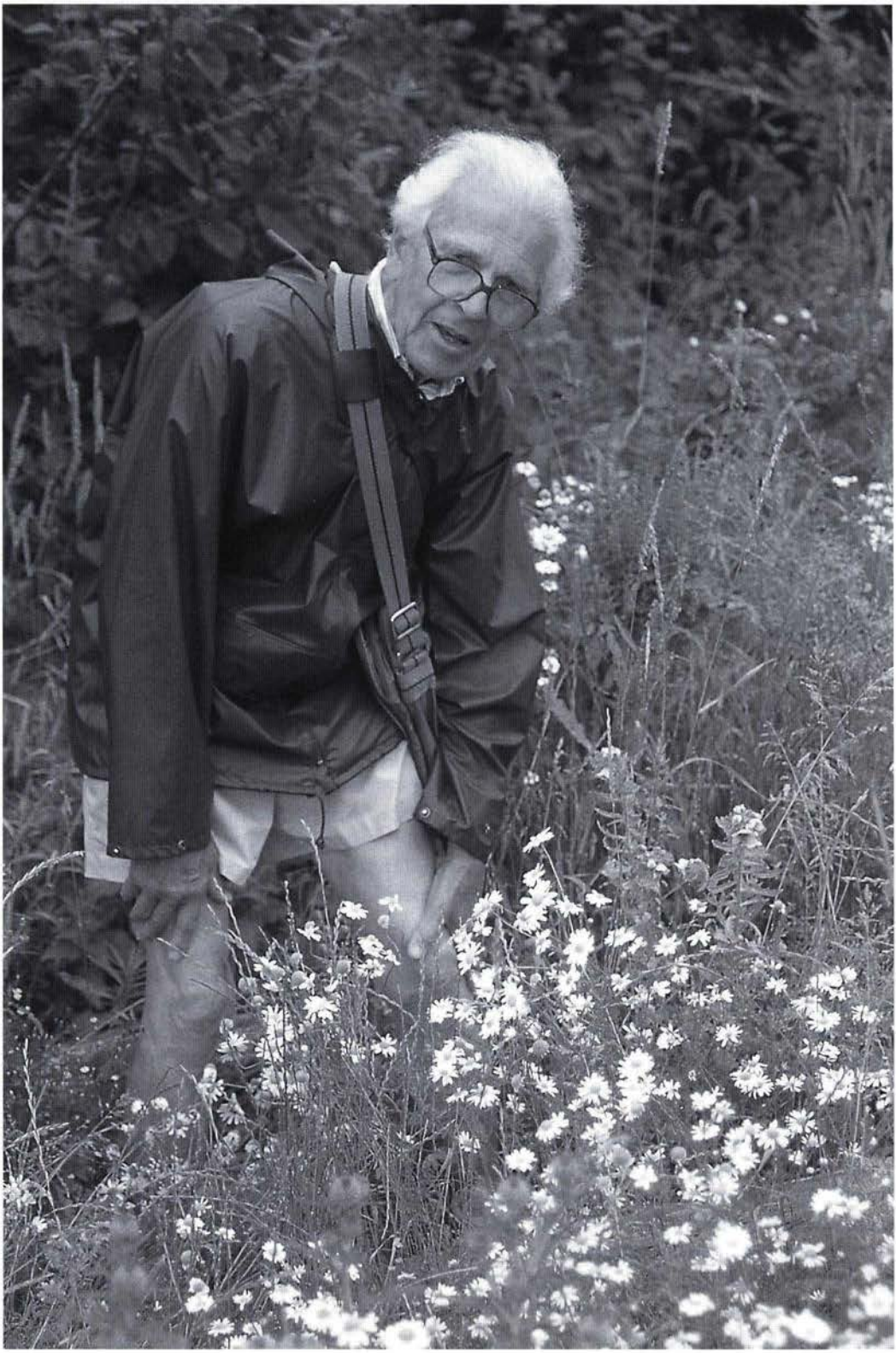

Figur 5. Johan Lange vid ett nyupptäckt mindre reliktbestånd av bolmört (*Hyoscyamus niger*) på det gamla biskopssätet Irup på Jylland. (Foto: Kjell Lundquist, juli 1994)

ning under tiden från medeltiden till senare delen av 1800-talet.

Nu är sällan det goda det bästas fiende. *Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark* är i föreliggande form ett ovärderligt arbete. I samband med bokens utgivning i vintras mottog jag tillsammans med mitt exemplar av boken följande rader från Johan Lange: *"Du må undskylde mig at jeg igen belaster din boghylde med endnu en halvfed bog. Men nu lover jeg at holde inde."* Om detta nu vore sant så skulle jag omgående utnämna *Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark* till Langes "hortikulturella testamente"[1]. Nu är det dock flera med mig som tror att Johan Lange skall svika sitt löfte och fatta pennan på nytt. Vi både tror och hoppas!

Not

1. Begreppet hämtat från Albert Wallis, grundaren av Kiviks-Esperöds arboretum. (Jfr. LUSTGÅRDEN 1993)

Källor

Festschrift Maria Hopf, 1979, Reinland Verlag GmbH, Köln

Hjelmqvist, H., 1991, Några trädgårdsväxter från Lunds medeltid, *Svensk botanisk tidskrift*, Bd. 85, s. 225-48

Lange, J., 1975, Haveplanternes indførselshistorie i Danmark, *Fra kvangård til humlekule*, Meddelelser fra Havebrugshistorisk selskab Nr. 5, Köpenhamn

Lundquist, K., 1994, Bondens trädgård - en funktion av många nyttiga och några sköna växter, *Bondens självsyn och natursyn*, Lantbrukshistoriska skrifter, Nordiska Muséets förlag (under utgivning)

Mossberg, B., Stenberg, L., Ericsson, S., 1992, *Den nordiska floran*, Wahlström & Widstrand

Rehder, A., 1956, *Manual of cultivated trees and shrubs*, 2nd ed., New York

Thomson, W., 1978, *Läkeväxter från hela världen*, Stockholm

KULTURPLANTERNES INDFØRSELSHISTORIE I DANMARK - INDTIL MIDTEN AF 1900-TALLET
Författare: Johan Lange
458 sidor. Häftad. Illustrerad, färg + sv/v.
Jordbrugsforlaget, Frederiksberg, 1. udg. 1994
ISBN 87-7432-404-7

Kjell Lundquist *är landskapsarkitekt, universitetsadjunkt i ämnet Växtmateriallära och landskapsvård samt doktorand i ämnet Landskapsarkitektur vid Institutionen för landskapsplanering, Alnarp, Sveriges lantbruksuniversitet. Redaktör för LUSTGÅRDEN sedan 1990.*

Abstract from the book by Johan Lange

Introduction History of Cultivated Plants in Denmark

The following strictly formulated survey of plants introduced into Denmark and cultivated some of them during 6000 years is based fundamentally on the following sources: Archaeologically dated finds of seeds, pollen and other remains of plants inside the old frontiers of Denmark, including Scania, Halland, Blekinge and Schleswig and sagas, eddas, old medical books and manuscripts, herbaria, garden books, seed and garden catalogues, general periodicals and scientific literature. The result is arranged alphabetically to the international name. Introduction year (decade, century) and source is mentioned for each species. The plant species are, if possible, equipped with Danish, Norwegian or Swedish names; furthermore all the plant names are listed in indexes.

In order to inspire the readers to establish historic gardens themselves, 5 garden plans are enclosed with appurtenant chronologically arranged plant lists.

C. TH. SØRENSEN
- En havekunstner

Pär Gustafson

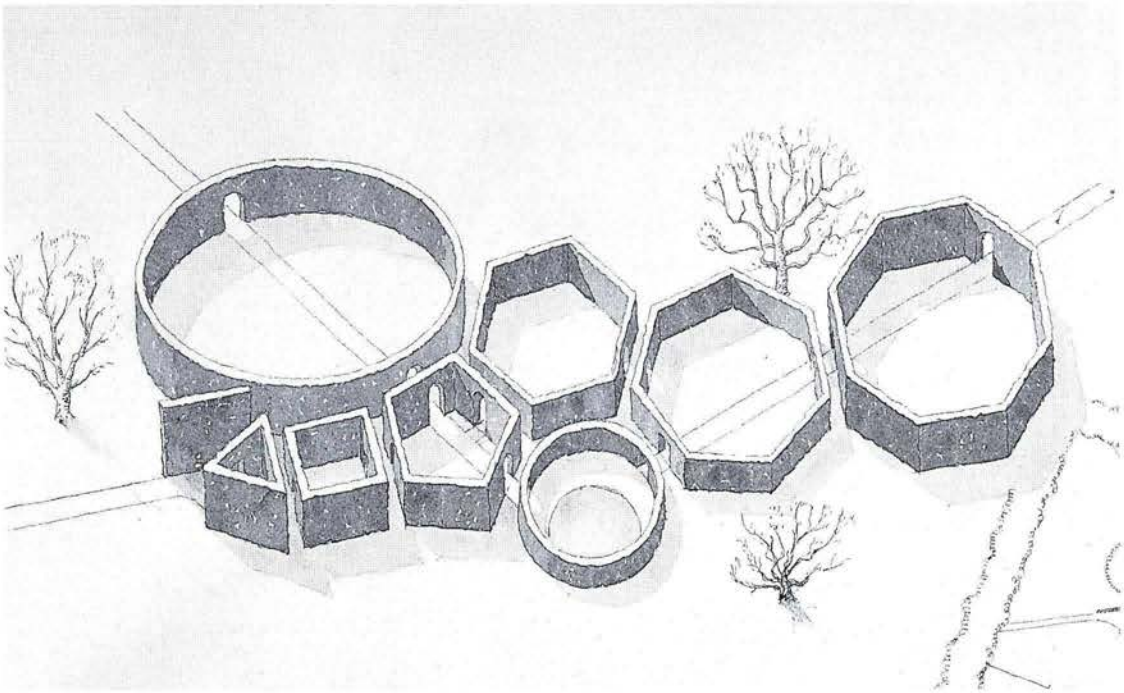

Figur 1. Förslag till Vitus Berings park i Horsens - "De musikaliske Haver". Akvarell av C. Th. Sørensen, 1954.

HAVEKUNSTNEREN C.TH. SØRENSEN presenteras i en nyutkommen bok av professorerna Sven-Ingvar Andersson och Steen Høyer. Det är en bok om deras "lärare och förebild, inspiration och vän". Avsikten är *"att presentera en av detta århundradets ledande landskapsarkitekter, att föra vidare hans starka tro på landskapsarkitekturens betydelse, nu och i framtiden och att värna om en kunskap som riskerar att förloras"*. Det är en bok om trädgårdskonstnären C.Th. Sørensen. "För konstnären är det verket som berättar", och det är genom ett urval anläggningar som Sørensen och hans tid presenteras. (Samtliga citat ur boken.)

Lite överrumplande, men helt följdriktigt och mycket pedagogiskt, introduceras läsaren omedelbart för Sørensens verk. Två anläggningar beskrivs - *Eidsvold Værk* i Norge och *Skrammellegepladsen i Emdrup*, Danmark - och sammanfattar hela den spännvidd inom vilken han arbetade. Han förde vidare traditioner från historiska högreståndsträd-

gårdar och parker, samtidigt som han ledde utvecklingen av den trädgårdskonst som C.W. Schnitler redan 1917 kallar "en social rörelse".

Sørensen inspireras av de historiska förebilderna, beundrar Italiens formella trädgårdar och Englands landskapsparker, och förundras över deras förhållande till det natur/kulturlandskap som de anläggs i. Han reder ut begreppen och samlar tankarna i sin bok *Europas Havekunst - Fra Alhambra til Liselund* (1959), där han enkelt visar det till synes självklara sambandet mellan natur och trädgårdskultur t.ex. den italienska bergsbäcken som återfinns i renässansens italienska vattenträdgårdar; det franska flodlandskapet uttryckt som stora kanaler i barockens parker och det engelska backlandskapet som inspiration till den engelska landskapsparken.

Det är inte naturens landskap som återskapas men väl dess karaktär som genom konstnären stiliserats. Själv för han traditionen vidare och det framhävs tydligt genom de anläggningar Andersson och Høyer har valt. Sørensens tolkning skiljer sig från de flesta internationella trädgårdshistoriker. Vi i Skandinavien som fått och får växa upp med hans tankar, idéer och anläggningar får god och konstruktiv hjälp att förstå trädgårdens historia och att tillämpa kunskaperna både i relation till äldre anläggningar och till nytt skapande.

Sin arbetsmetod illusterar Sørensen sprudlande spirituellt i sin lilla bok *39 haveplaner. Typiske haver til ett typehus* (1966). I boken om C.Th. Sørensen omnämns den bara i korthet men det är frestande att betrakta de valda anläggningarna som en utvidgning av den lilla idéboken.

Boken om Sørensen skildrar honom som konstnär och arkitekt och i de redovisade anläggningarna känner man lätt igen den traditionella (byggnads-) arkitekturens rena former och det starkt rumsliga sammanhanget. Det uppenbaras i landskapsarkitekturens alla skalor från den intima trädgården, t.ex. *Sonja Polls trädgård*, en gåva till hans egen dotter, och till det oändliga hedlandskapets rum kring *Kongenshus Mindepark*. Stor vikt läggs vid landskapsarkitekturens möjligheter att friare än inom traditionell arkitektur arbeta med *rummet* - dels genom byggnadsmaterialets (växter, jord) egenskaper, dels genom mindre preciserade funktionskrav. Likaså framhävs Sørensens förmåga att söka lösningar frigjorda från konventionens begränsande dogmer. Boken låter oss bara ana hur detta ofta orsakade nog så dramatiska situationer.

För *Vitus Berings Park* i Horsens tecknade Sørensen "De musikaliske Haver", en serie rum formade av växters gröna väggar, rytmiskt framsprungna ur geometrins exakta förhållanden. De är rum utan bestämda funktioner men som lockar besökare genom sina proportioner, spelet mellan ljus och skugga. Följ den spännande historien från första förslag, dess underkännande, första uppförande, förstörelse till den slutliga återuppbyggnaden i Horsens och åk dit!

Ett generöst antal av Sørensens egna ritningar presenteras. De är instruktiva och inspirerande beskrivningar av anläggningarna och ofta underbara konstverk. Oförglömlig är den sköna akvarellen av "De musikaliske Haver" och skön är också ritningen till svärmen av vänliga ovala *koloniträdgårdarna i Nærum*.

C.Th. Sørensens landskap är formade av jord, sten, vatten och växter. De bygger på hans stora kunskap om växters livsvillkor och karaktär och om det Danska landskapet. Bland de representativa anläggningar som redovisas är:

Vitus Berings Park II som utfördes först sedan ursprungsförslaget "De musikaliske Haver" refuserats. En ljus, svepande gräsäng - en dal omges och formas av stora rhododendronbäddar under ekkronor. Samspelet mellan ek och rhododendron utgör förutsättningen för växternas livsmiljö och utveckling. Det är den engelska landskapsidéen överförd till det böljande danska landskapet i vår tid.

Århus Universitet har sedan 1940-talet formats av fritt liggande hus kring en öppen dal. Ekar - det danska nationalträdet - växer i grupper mellan husen och ramar in dalens långa rum. Det är en stiliserad bild av det gamla danska eklandskapet skapad under 50 år. Under 1940-talet planterades ekollon tätt, växte upp till små träd, som successivt gallrades och består idag av nästan fullvuxna träd.

Boken om trädgårdskonstnären C.Th. Sørensen är en vacker och behagligt överskådlig bok med utomordentligt välskriven text, precis och saklig - inte kylig utan med alla de varma nyanser som i en hyllningsbok kan rymma. Orden, nästan som vore de hämtade ur inledningen till en H.C. Andersenberättelse, lockar läsaren. Läs t.ex. inledningen till kapitlet om Domkirkeplatsen i Kalundborg!

C.Th. Sørensens tid är så nära - författarnas bekantskap med honom och hans verk är stor och levande - och ändå så avlägsen. Jag saknar - (är det landskapsarkitekten inom mig?) - konstnärens och arkitektens arbetsprocess som en del av de redovisade verken, utkastens och skissernas mångfald, de

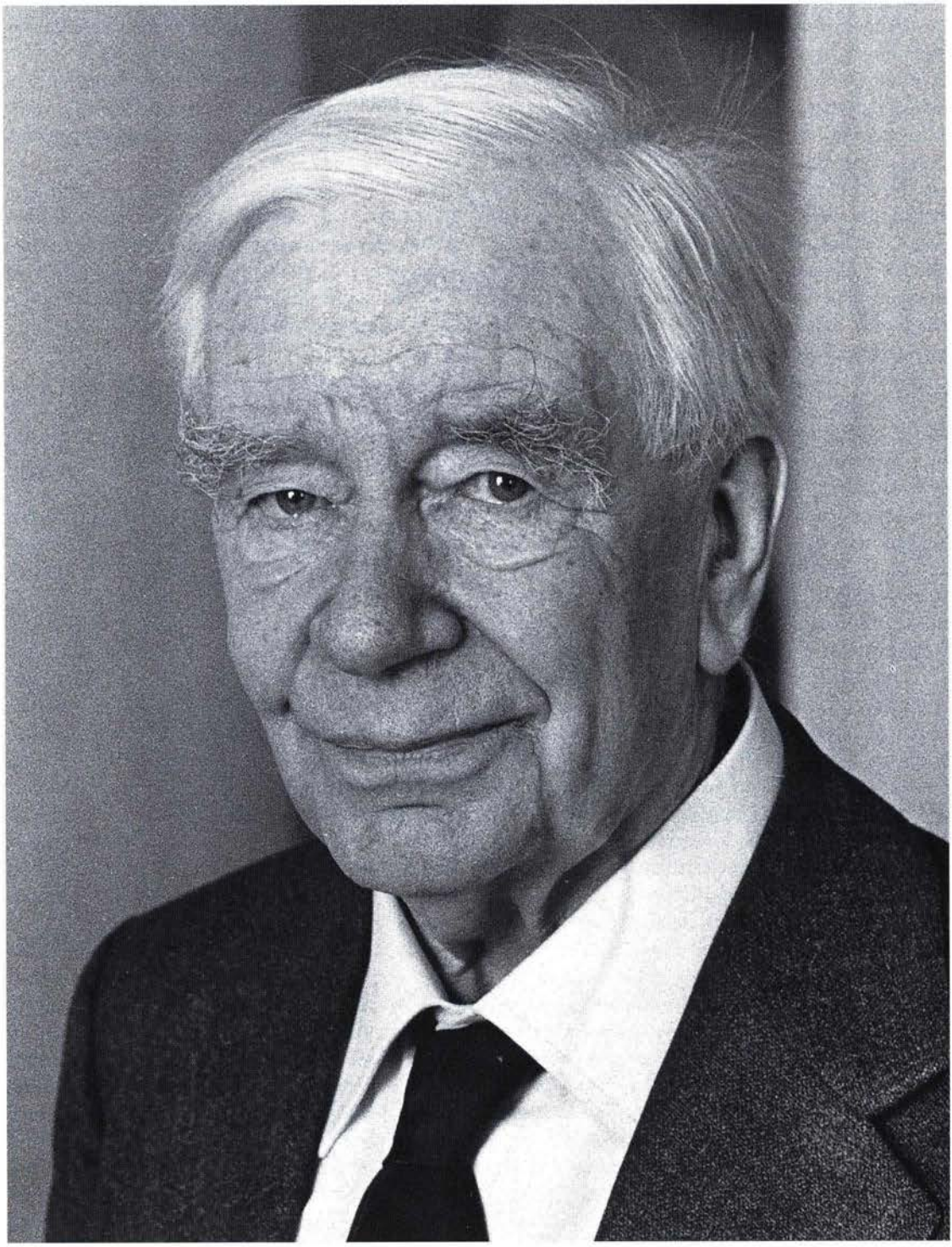

C. Th. Sørensen. (Foto: Lars Groth, Dagens Nyheter, 9 maj 1975)
Publicerad med tillstånd av DN:s bildarkiv 941031

förkastade förslagen, tvivlets stunder, dialogen, konfrontationerna, samarbetet och det slutliga ställningstagandet.

C.Th. Sørensen skrev *Havekunstens Historie* i sin strävan att förstå de trädgårdshistoriska uttryck som inspirerade honom och för att dela med sig av sina upptäckter. Så är det också med den här boken, författarna har inspirerats, sökt kärnan i hans verk och delar nu med sig av sina upptäckter och sin beundran för oss att inspireras av.

Fotnot

C. Th. Sørensen var den förste innehavaren av professuren i trädgårdskonst vid Konglige Kunstakademiet i Köpenhamn 1954. Sven-Ingvar Andersson efterträdde honom 1963. Just när detta skrivs i augusti 1994 har Steen Høyer blivit vald till Sven-Ingvar Anderssons efterträdare.

C.TH. SØRENSEN - EN HAVEKUNSTNER
Författare: Sven-Ingvar Andersson & Steen Høyer
199 sidor. Inbunden. Illustrerad.
Arkitektens Forlag, Köpenhamn 1993
ISBN 87-7407-130-0

Pär Gustafsson *är landskapsarkitekt och professor i ämnet Landskapsarkitektur vid Institutionen för landskapsplanering, Alnarp, Sveriges lantbruksuniversitet.*

"A FOOL AND A WISE MAN DO NOT SEE THE SAME TREE."*

Maria Hellström

WOODLAND KALLAR fotografen John S. Webb sin svit skogsbilder. I en vackert utformad bok har han sammanställt bilder tagna mellan 1982 och 1990, bilder från olika delar av Sverige. I fokus står ett intimt förhållande till det levande - ett förhållande som uppstått, inte i den storslagna trollskogen eller den romantiskt sköna bokskogen, utan i en helt vanlig, liten halvvild, stadsnära skog, nämligen Webbs hemskog, Pålsjö Skog utanför Helsingborg. Många av bilderna har kommit till då Webb under vardagliga promenader känt sig "iakttagen" av något, vänt sig om och "sett" sina träd, sin skog.

Detta är bokens styrka. Webb lyckas i den rytmiserade bildsvitens form ge de där träden, som vi alla sett, liv. Han får oss att minnas våra egna promenader, våra egna snår. Rytmen i bildsviten upprepar

ljudet av våra fotsteg i löven en kall vinterdag.

Vintern, eller vårvintern, är också årstiden i många av bilderna. Det är då strukturer, mönster och rytmer är som tydligast. De tekniskt fulländade bilderna är hårt kopierade för att framhäva det grafiska och dekorativa. Vårvintern är också tiden då eftertanken skall fullbordas, då tystnaden längtar efter att brytas. Och här tycker jag att Webb ändå faller i skönhetens fälla. Han går en estetisk väg och lutar sig kanske framförallt mot en konstnärligt naturlyrisk tradition. Trots medvetet motivval försvinner en del av det plågat vilda, eller vilt tuktade Webb föresatt sig att skildra. Men det försvinner inte i någon snäll skönhet - snarare i en något kylig, kanske vetenskaplig. Och när Webb i inlednigen citerar William Blake är det för att han ser ett framtidshopp i kombinationen mellan vetenskap och fantasi.

* Rubriken citat efter William Blake i bokens efterskrift.

WOODLAND
Författare, fotograf och layout: John S. Webb
63 sidor. Inbunden. Illustrerad sv/v-foton. BILDiBOK, Gammelsträng 1993. Pris: 100:-. ISBN 91 87220 07 5

Maria Hellström *är konstnär och universitetsadjunkt i ämnet Formlära vid Institutionen för landskapsplanering, Alnarp, Sveriges lantbruksuniversitet.*

STOCKHOLMS TRÄD SATTA PÅ UNDANTAG

Sten Ridderlöf

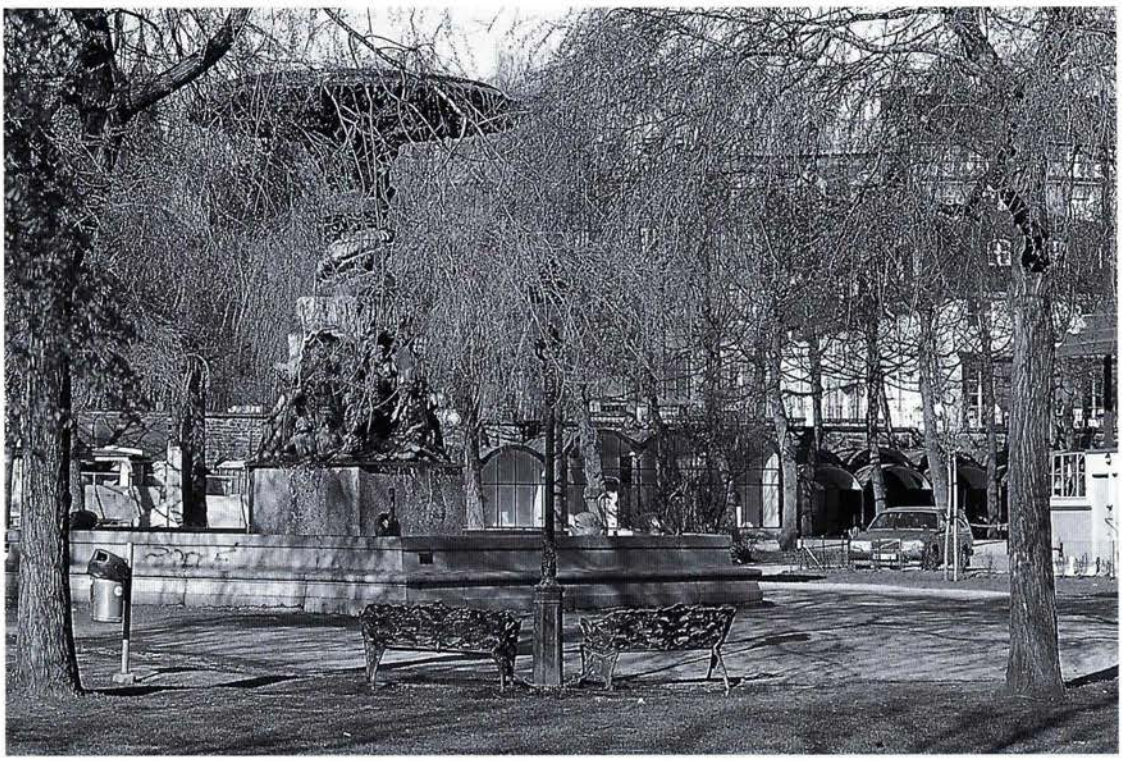

Figur 1. Molins fontän i Kungsträdgården, med insmugen asfalterad parkeringsplats till höger.
(Foto: Sten Ridderlöf, maj 1994)

DE MÖJLIGHETER till en bättre stadsmiljö som träd och buskar utgör, har under årens lopp inte fallit i god jord hos Stockholms stadsplanerare. I skuggan av Dennispaket och andra miljödebatter har ensidiga planteringar av fantasilösa träd fått växa fram utan att allmänheten reagerat. Det är dags att bilda opinion så att det i fortsättningen planteras vackra men härdiga träd som valnöt, magnolior och intressanta lönnar, istället för de slentrianmässiga raderna av lind, poppel och pil. Väck också liv i den slumrande skönheten Bergianska Trädgården, och gör den till ett attraktivt utflyktsmål för stockholmarna på samma sätt som Göteborgs Botaniska Trädgård är för göteborgarna.

Vår stadsmiljö beror inte bara på byggnadernas arkitektur, gatunätet, de stora trafiklederna, luft- och vattenkvalitén. Träd, buskar, natur- och parkmark betyder trygghet, omväxling och fägring och är en oskattbar del av totalmiljön för oss stadsbor. Tyvärr har detta faktum negligerats i Stockholm under flera decennier. Ett tillfälligt stopp - men

ingen vändpunkt - var "den stora almstriden" 1971. Vem tycker idag att det är onaturligt att Kungsträdgårdens tunnelbaneuppgångar är förlagda till några omgivande byggnader istället för mitt i en ståtlig trädplantering!

Numera sker försämringarna på ett listigare sätt. Antingen smyger de fram som små, nästan omärkliga ingrepp eller också har de så omfattande ekonomiska konsekvenser att knappt ens en kommun av Stockholms storlek har råd att stå emot. Som exempel på en liten försämring kan noteras att en del av marken vid Molins fontän fått ge utrymme åt en asfalterad parkeringsplats bakom Kungsträdgårdens scen (fig. 1). Det är inte svårt att finna argument för sådana förändringar, men resultatet leder oftast till att våra träd får stryka på foten, eller snarare roten, till nackdel för miljön som helhet.

Jag ska ge några exempel där vi med fantasi, medvetenhet och varsamhet kan förbättra och försköna de gröna ytorna inom främst stenstaden. Klimatet i Stockholm är för vår breddgrad utomordentligt gynnsamt. Klimatzon 2 är gängse, men vi finner lokalklimat på grund av uppvärmningseffekter m.m. som närmar sig det som gäller i Skåne och på Gotland. Därför kan vi i skyddade lägen använda oss av ett växtmaterial som är avsevärt mer omfattande än det befintliga beståndet, vilket dessutom oftast har många år på nacken. Under senare år har växtinsamlare som vår egen legendar Tor Nitzelius och medlemmarna i KGB (Kunming Gothenburg Botanic)-expeditionen fört hem fröer från Japan, Korea respektive Yunnan i sydvästra Kina som med största sannolikhet är väl lämpade för det stockholmska klimatet. Det vore oklokt att inte ta tillvara dessa skatter.

Räddhågade offentliga planteringar

Bristfälliga ekonomiska resurser, en splittrad parkförvaltning och omfattande skadegörelse, bl.a. vid Vattenfestivalen, i kombination med ett räddhågat växtval gör att stadens ny- och ersättningsplanteringar ofta upplevs som fantasilösa, enformiga och sargade. Det gäller såväl de kommunala planteringarna, som de som görs inom ramen för privata byggkonsortier. Ingen skugga faller normalt på valet av perenner och buskmaterial, men jag ifrågasät-

Figur 2. Ett minne blott - hästkastanjer (*Aesculus hippocastanum*) vid Hötorget. Nedhuggna, men efter protester ersatta sommaren 1994. (Foto: Sten Ridderlöf, maj 1994)

ter starkt inriktningen när det gäller de mer långlivade och karaktärsgivande träden.

Sådana brister är särskilt uppenbara vid förtätningar av byggnationen i stadskärnan, t.ex. vid Starrbäcksängen. Detta projekt, som prisats för sin arkitektur- och miljöanpassning, baserar sin stomplantering på tre tämligen snabbväxande träd, nämligen poppel, pil och lind. Visst ger dessa 100-tals pionjärträd snabbt grönska och är dokumenterat tåliga, men de ska ju stå minst lika länge som byggnaderna och bör därför bli föremål för samma kritik och estetiska prövning som själva byggnationen.

Är det också inte enahanda att så fort det finns en vattenpöl i närheten plantera endast pilar av olika slag? Varför inte variera med en katsura, t.ex. den hängande formen *Cercidiphyllum japonicum f. pendulum* eller den storbladiga *C. magnificum*, kinesisk sekvoja (*Metasequoia glyptostroboides*) och vingnöten *Pterocarya rhoifolia*? I ett riktigt skyddat läge kanske t.o.m. en sumpcypress (*Taxodium distichum*) kan testas. Katsura doftar nygräddat bröd vid lövfällningen och ger tillsammans med de övriga träden en vacker höstfärgning.

Figur 3. Stockholms norra utfart. Bensinmackstomten nere till höger med plats för den tidigare planerade "Japanskrapan". (Foto: Sten Ridderlöf, maj 1994)

I centrala miljöer som Södra stationsområdet och den nämnda Starrbäcksängen borde andra spännande träd prövats, t.ex.vita mullbär (*Morus alba*), gingko (*Gingko biloba*), eller någon färgrik katalpa som *Catalpa x erubescens 'Purpurea'*. Ett trevligt inslag vid Karlaplan är just en växtlig katalpa samt rödblommig hästkastanj (*Aesculus x carnea*). Beundra gärna blomningen i juni när ni passerar den sydvästra tunnelbaneuppgången. Eller varför inte göra en vandring på Agnegatan och studera den korta allén av kaukasisk vingnöt (*Pterocarya fraxinifolia*) med sina osannolikt långa hängen och frukter? Sådana inslag livar upp, skapar variation och kan ge upphov till ett livslångt trädintresse. Att däremot rutinmässigt plantera identiskt lika lindar - av samma klon - gör sig bäst i ett helikopterperspektiv á la Dallas eller vid ett ritbord.

När vi stockholmare nu tycks få våra rejält tilltagna trafikleder, verkar det självklart att kommunen använder de kommande medlen för trädanskaffning för att rusta upp såväl parkområdena som att förnya och utveckla gatuplanteringarna. Förhoppningen är att det sker på ett intelligent sätt och inte som ett miljonprogram på trädsidan. Planera redan nu för att skapa variation. Träd i offentlig miljö kräver både större dimensioner och ett visst engagemang för att kunna anskaffas om sortimentet tillhör det ovanliga.

Gråpäron eller härdiga sibiriska korkträd (*Phellodendron amurense*) och manchurisk valnöt (*Juglans mandshurica*), kan genom sina bladmassor både förbättra luften, minska bullret och bädda in förfulande vägkonstruktioner med sina exotiska bladverk. Vi får på köpet uppleva årstidsväxlingarna i den i övrigt sönderbyggda miljön.

Våra gamla parker är också i behov av ansiktslyftningar. Det kan gälla området vid Jarlaplan eller Observatorielunden. Varför t.ex. inte låta sluttningarna mot Sveavägen och Odengatan få spraka av förföriskt vackra japanska bergkörsbär (*Prunus sargentii*) samt guld- och kopparlönnar (*Acer tschonoskii, A. griseum*) istället för ogräs och sly. Det känns angeläget att staden vårdar miljön speciellt runt vårt klassiska stadsbibliotek och Handelshögskolan.

Det är positivt att politiker, förvaltningar och andra intressenter tagit sitt förnuft till fånga i den alldeles för segdragna debatten om "Japanskrapan" vid Wenner-Gren Center. Låt nu den eländiga bensinmackstomten och de skräpiga tågspåren få skina upp i en helt ny skapelse, förslagsvis i form av en "Japanpark" med vildkaraktär (fig. 3,4). I samband

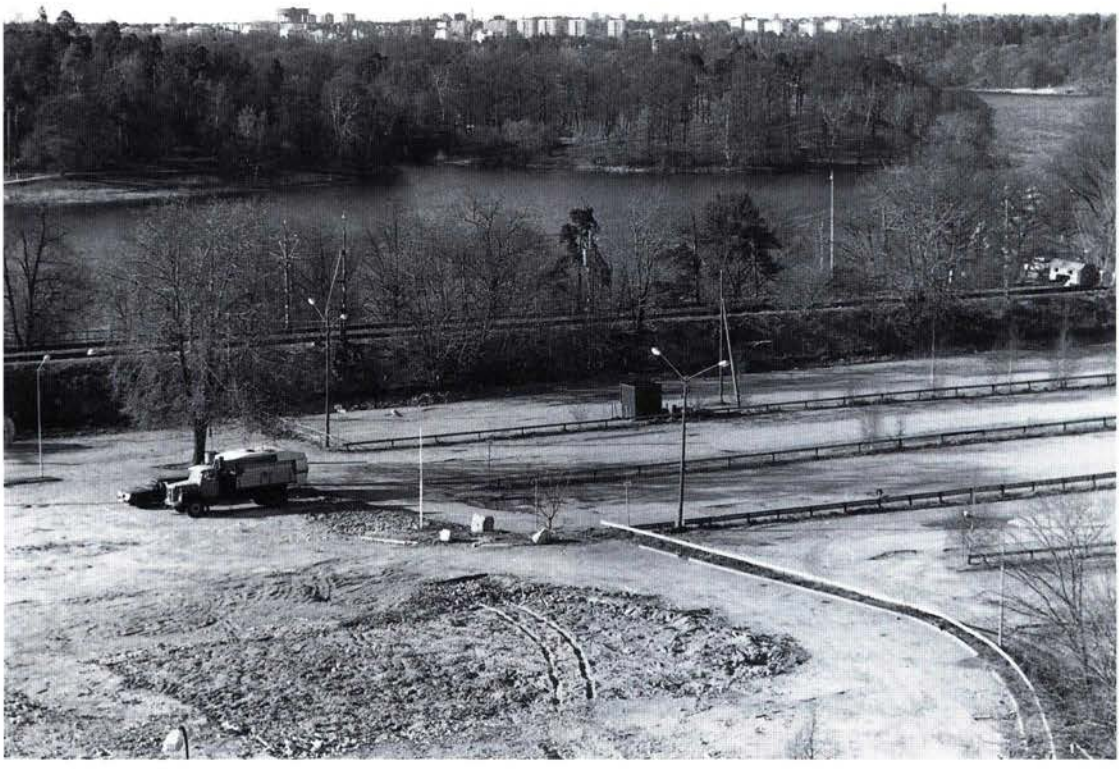

Figur 4. Bensinmackstomten och de skräpiga tågspåren vid Wenner-Gren Center - platsen för en ny Japanpark !?
(Foto: Sten Ridderlöf, maj 1994)

med detta kan man använda de värdefulla japanska växtintroduktionerna av Tor Nitzelius för att åstadkomma en skuggträdgård invid Brunnsvikens strand. Kanske får vi då se exoter som junimagnolia (*Magnolia hypoleuca*), buskmagnolia (*Magnolia sieboldii*), jättearalia (*Kalopanax pictus*), olika vildlönnar och rhododendron tillsammans med bambu och pagodkorneller (*Cornus controversa*). Den japanska naturen har verkligen mycket att ge oss, så låt ett woodland få bli den sammanhållande länken med Japan istället för ett redan från början obehövligt hotell.

Bergianska Trädgården - en slumrande skönhet

Mitt i Sveriges befolkningscentrum ligger en anrik botanisk trädgård med så låg profil att nästan bara entusiasterna finner vägen dit. Det är onekligen en prestation att Bergianska knappt ens blivit omnämnd i alla de utredningar som gjorts beträffande Ekoparken. Det som hittills noterats är att byggnaderna ska skyddas som kulturminnesmärken och att området är viktigt som biologisk spridningsväg. Däremot finns det risk för ökad byggnation för högskolornas räkning eller "Exposition Stockholm 1997" som då kan komma att ta delar av den värdefulla marken i besittning.

Inget sägs om den unika botaniska samling av träd och buskar som under mellankrigstiden insamlats av berömdheter på området som Joseph Rock, Harry Smith eller David Hummel. För oss utomstående tycks det inte heller finnas någon strategi för att utveckla trädgården så att den blir lika attraktiv för stockholmarna, som Göteborgs Botaniska Trädgård är för resten av norra Europa. Mycket positivt är dock det vackra växthus som nu tar sin form efter en testamentering 1936 av glasmästaren Edvard Andersson. Trots det spännande växthusprojektet är det många med mig som tycker det är angeläget att Bergianska också satsar på utomhusplanteringarna. Det är ju ändå stommen i en botanisk trädgård av detta slag.

Med undantag för byggandet av Japandammen för några år sedan tycks trädgården ha fallit in i en behaglig slummer. Det känns tyvärr som ett helge-

Figur 5. Nyplanterad magnolia (*Magnolia x loebneri 'Merrill'*) i Kungsträdgården - ett gott initiativ. (Foto: Sten Ridderlöf, maj 1994)

rån om man blickar bakåt på dess historia och vetenskapliga traditioner. Vid närmare eftertanke kanske vi där också finner förklaringen.

Har trädgården verkligen en organisation - och huvudmän - som driver på verksamheten så att det kommer allmänheten och forskningen tillgodo? I dag är det tveksamt. Personligen tror jag att kommunen, tillsammans med universitet och Vetenskapsakademien, nu måste ta ett aktivt ansvar för att trädgården ska utvecklas och även få en bred publik förankring. Då kan besöken där bli ett folknöje på samma sätt som i andra trädgårdar i Europas större städer. Tyvärr löses inte alla frågor med organisatoriska handgrepp. Förutom sakkunskap krävs det ideér, engagemang och genomförandeförmåga. Men det gäller också att tillvarata platsens naturliga förutsättningar.

När det gäller Bergianska Trädgården så råder det ingen tvekan om att den ligger synnerligen naturskönt utmed Brunnsviken och närmare stadskärnan än vad man föreställer sig. Om attraktionskraften ökas och de allmänna kommunikationerna förbättras, så kommer trädgården helt visst att ofta bli utgångspunkten för allmänhetens strövtåg i området under alla tider på året. Då blir det samtidigt lättare för trädgården att hävda sig när de ekonomiska resurserna fördelas.

För att bygga vidare på anläggningens traditioner och vidga det botaniska och hortikulturella intresset vill jag föreslå följande.

- Anlägg ett arboretum på gräsängarna mellan Roslagsvägen, Wallenberglaboratoriet och nuvarande trädgård.
- Plantera sällsynta träd med känt ursprung som bedöms ha ett framtida hortikulturellt värde.
- Satsa särskilt på vackra träd och blommande buskar med en härdighet som passar Mellansverige.

Denna exotiska trädsamling och utvidgning av trädgården blir en värdefull biologisk spridningsväg när träden åldras. Att botaniska trädgårdar är viktiga för ett artrikt insekts- och fågelliv är allmänt känt. Här kan det nya arboretet bli en naturlig korridor för dessa inom Ekoparken. För att nyttja marken tillfullo bör även andelen "Enskilt område" i trädgården reduceras till ett minimum. Plantera istället växter för offentligt beskådande på de nu avspärrade områdena.

I samband med förnyelse av arrendeavtalet med Växus bör också diskuteras skyldighet för detta företag att saluföra det växtmaterial med kända provenienser från trädgården som efterhand kan bli tillgängligt. Därmed kan både konsumenter och samhället besparas onödiga kostnader p.g.a. felaktigt ursprung, vilket dessvärre inte är ovanligt med de snabbodlade växter som drivs upp på kontinenten.

Avslutningsvis anser jag att alla dendrologiskt intresserade borde ställa större krav på hur vi vill ha parkerna, gårdarna och gatorna planterade. Att botaniska samlingar är viktiga inspirationskällor för variationsrika planteringar i den egna trädgården är ett faktum som ingen kan bortse från. Ej heller det lugn en vacker och tyst parkmiljö kan skänka en stressad storstadsbo under en kylig höstpromenad. Det är ett axplock frågor som berör oss alla och som vi rimligtvis måste få påverka.

***Sten Ridderlöf** är bankdirektör, uppvuxen och bosatt i Stockholm, medlem i FDP och i Föreningen Kiviks-Esperöd Arboretet och med ett stort och omvittnat trädintresse. I de två följande årgångarna av LUSTGÅRDEN kommer hans eget arboretum på Svartlöga i Stockholms skärgård att presenteras, inlett av en naturgeografisk beskrivning.*

TAL TILL AVGÅENDE ORDFÖRANDEN GÖSTA WINQVIST

på årsmötet 14 mars 1993

Gösta Adelswärd

Gösta - ordförande och vän!

Det var under en dendrologresa i England som jag först lärde känna Dig närmare. Som föreningens ordförande då sedan ett par år, började jag se som min främsta uppgift att uppspåra en lämplig kandidat till efterträdare. Vår färd hade inte pågått många dagar förrän en kväll min hustru Gunhild och jag med en mun utbrast: "Gösta Winqvist – där har vi vår nya ordförande!"

Du lät Dig övertalas så småningom och glada blev vi och allt gladare och tacksammare har alla våra medlemmar blivit under årens lopp. Du har så mycket av vad jag själv tyckte mig sakna: Du har en vetenskaplig bakgrund, Du har kunnighet och intresse för de områden vår förening odlar, vittberest är Du och kan språk och äger dessutom förmågan att göra det trevligt omkring Dig och stimulera oss med goda idéer. Vi skall heller inte glömma Margareta, som kompletterar Dig med sina talanger och kunskaper även på andra områden, som passar väl in i dendrologsammanhang.

Nu drar Du Dig tillbaka efter sju mycket aktiva år i föreningens tjänst. Kanske säger Du som änkehertiginnan Thérèse av Dalarne, när en hovdam, nybliven änka, kom ut till Haga för att tacka för den kungliga kondoleansen. Änkehertiginnan frågade vänligt: "Och hur länge har Ni varit gifta?". Hovdamen: "Sju år, Ers Kungliga Höghet". Änkehertiginnan: "Sju år - Det var jag också - Det var så lagom, så lagom!"

Till slut måste jag nämna en färdighet till i Göstas utrustning - han skriver sonetter med stor fermitet och det är minsann inte så lätt. Ibland har jag försökt svara med samma mynt och det har blivit små sångarstrider, vilket åtminstone för poeterna har varit nöjsamt. Det har jag gjort idag också som ett adekvat eller i varje fall kortfattat sätt att uttrycka våra känslor:

Du strör omkring Dig klangfulla sonetter
ty generös Du är till Din natur
Månne de handlade en gång om djur
som råmar, bräker, kacklar eller sprätter?

Alltmer Din håg dock strävat e'tter
en levnad präglad av hortikultur
och dendrolog Du blivit med bravur
ej vilse i botaniska bosketter.

Vår önskan är att nu Dig hjärtligt hylla
och tacka för den tid Du fört oss an
i skog och parker, djungel och savann.

Det minnen ger, som oss med glädje fylla.
Så må Din lustgård under himlens spann
alltfort med blomsterprakt Din dag förgylla.

STYRELSEBERÄTTELSE
FÖR 1993

FÖRENINGENS 73:E ÅRSMÖTE hölls den 14 mars på Operaterrassen i Stockholm med 110 deltagande medlemmar. Till ny ordförande valdes docent Göran Lundeberg efter professor Gösta Winqvist, som avsagt sig omval. Som ledamöter i styrelsen för perioden 1993–95 omvaldes Lars Nyberg, Magnus Olausson (fyllnadsval 92), Tor Nitzelius samt Gunhild Söderbaum. Ingvar Nordin, som avsagt sig omval, efterträddes på valberedningens förslag av suppleanten Kaarel Voitk. Val av två suppleanter för samma period - i tur att avgå Kjell Lundquist och Kaarel Voitk. Omvaldes Kjell Lundquist och på suppleantplats efter Kaarel Voitk utsågs på valberedningens förslag Siv Söderlund. Omval av revisorerna Jan Pousette och Kristina Posse samt revisorsuppleant Raymond Pettersson. Valberedningen, omval av Eva von Satzger. På grund av sjukdom önskar Brita Söderberg avgå. Som ersättare valdes agronom Ove Samuelsson.

Efter årsmötet höll kulturjournalist Lotte Möller ett mycket uppskattat föredrag om "TRÄDGÅRDENS NATUR", samma titel som på den bok hon just gett ut.

Trädkurserna började 1991 med lind, fortsatte under 1992 med lönn och under 1993 med ek. En kvällskurs med 15 medlemmar studerade under våren olika ekarter. Avslutningsrapport kom på temadagen då ekproblematiken stod på föreläsningsprogrammet.

Medlemmarna har under januari–februari 1993 erhållit LUSTGÅRDEN 1992. LUSTGÅRDEN 1993 fick medlemmarna runt årsskiftet 1993/94.

Arbetsprogram för 1993

26 april. BESÖK PÅ VETENSKAPSAKADEMIEN. Förre överbibliotekarien Wilhelm Odelberg kåserade inledningsvis över ämnet "Akademiens historia och dess konstsamling", varefter biträdande föreståndaren vid Centrum för vetenskapshistoria, Olov Amelin, visade ett axplock ur akademiens instrumentsamling. Genom Birgitta Lundebergs försorg fick deltagarna sedan tillfälle att beundra ett antal botaniska dyrgripar bland akademiens rika bokskatter. Även en visning av Berzelimuseet ingick i programmet, vilket avslutades med frukt och läskande drycker.

21–23 maj. VÅRRESA TILL MULLSJÖ.(Se LUSTGÅRDEN 1993) Efter inkvartering i Mullsjö besöktes Ryfors bruk, där skog, park och byggnader nu sköts av Skogssällskapet. Lördagen den 22 maj gick resan till Gunnebo slott där vi beundrade Arkitekt C.W. Carlbergs vackra träbyggnad från 1782. Egendomen tillhör i dag Mölndals stad och är sedan 1963 registrerad som byggnadsminne och naturreservat. Resan fortsatte till Tjolöholm med lunch i Manegen och därefter en intressant rundvandring både i hus och park. Andra dagen bussfärd till Näs där ägaren arkitektprofessorn Lars Ågren visade hur man vårdar gamla hus. Tillsammans med värdfolket diskuterades gårdens träd och dess framtid. Vi tackade därefter jägmästare Lennart Hildingsson för de innehållsrika vårdagarna.

1 juni. WALDEMARSUDDE. (Se LUSTGÅRDEN 1993) Kvällsvandring där landskapsarkitekt Klaus Stritzke berättade om åtgärderna för park-

restaurering. Christine-Louise Langinvainio-Kullander visade prinsens blomsterarrangemang i byggnaden.

9 juni. STORA NYCKELVIKEN. Representationsgård för Nacka stad. Landskapsarkitekt Klaus Stritzke visade med diabilder hur anläggningen en gång sett ut. Efter visningen rundvandring på platsen för att titta på vilka restaureringsarbeten som påbörjats. Bo Svedin, ordförande i Nacka hembygdsförening guidade oss runt i det nyrenoverade lusthuset.

27-29 augusti. VÄRMLAND. (Se reseberättelsen ovan). Samling i Degerfors med buss till Värmlands Säby, herrgård från 1700-talet. Labyrint av häggmispel (LUSTGÅRDEN 1979–1980) svårskött, för kraftigväxande. - Till "Hammareken" vid Hammars gård - vidare till Frödings Alster där Rudolf Abelin ritat trädgården. Dagen avslutades vid Apertin, förläggningsorten under resan. Lördagen till Anders Blomqvist på Hammarön, där mängder av växter rymdes på hans villatomt. Snabbvisit till Mårbacka, med en välskött trädgård. Vidare till Öjerviks gård där Claes Horn af Åminne tog emot oss och talade om jordbrukets omställning. Han fortsatte sedan sin guidning genom Rottnerosparken. Söndagen 29 augusti vandrade vi genom Apertins gröna bäckravin innan vi for till "Häggvikseken" (9,6 m i stamomfång). Sist besöktes von Echstedtska gården i V. Smedbyn, en anläggning som ägs av Värmlands museum. Värmlandsresan avslutades med lunch i Borgviks kvarn där vår färdledare, Kolbjörn Waern, tackades för de innehållsrika dagarna.

7 september. BRUNNSVIKSMILJÖ. Från Universitetet till Ålkistan och tillbaka leddes ett 30-tal medlemmar av docent Lars Kers som med färgstark intonation gav sin syn på natur och miljö allt medan mörkret slöt sig över sällskapet.

7–18 september. UNGERN, MÄHREN OCH ÖSTERRIKE. (Se reseberättelse ovan) Årets utlandsresa, ursprungligen tänkt för besök av arboreta och parker i dagens Österrike, utvecklades till en resa i det gamla riket, omfattande anläggningar i både Österrike, Ungern, Tjeckien och Slovakien. Anledningen var främst de förmånliga priserna för flyg och hotell om resan började och slutade i Budapest.

8 sept. Första målet var Esterhazys sommarslott i Fertöd, söder om Neusiedler See. Det andra var arboretet i Sopron som tillhör skogshögskolan. Vi övernattade i den gamla staden Sopron.

9 sept. Vid första resmålet i Eisenstadt (Österrike) väntade ingenjör Weber, en f.d. lärare från trädgårdsskolan i Schönbrunn. Han ledsagade oss under resten av resan. I Eisenstadt tittade vi på en just påbörjad parkrestaurering som organiserades av den entusiastiske läkaren dr. Prost. Början till en långt mer avancerad restaurering och framförallt resultatet av en genomförd arkeologisk utgrävning visade oss dr. Farka (Bundesdenkmal-amt) i parken till Schlosshof. Efter dessa besök korsade vi gränsen till Slovakien och reste till vårt hotell i Nitra.

10 sept. Besök i Europas största arboretum Mlynany. Samma dag korsade vi den nya gränsen till Tjeckien på vår väg till hotellet i Hodonin. Staden ligger nära den österrikiska trädgårdsskolan i Slottet Eisgrub, vårt nästa besöksmål.

11 sept. Den angenäma vandringen genom en del av den gamla parken stod i stor kontrast till den som vi gjorde i Göllersdorf vid slottet Schönborn sedan vi åter rest in i Österrike. Parken här hade omformats för dagens behov - till golfbana. Parken utgör ett utmärkt exempel i diskussionen kring aktivering av och alternativ användning av historiska parker. Dagen slutade i Krems.

12 sept. Söndagen inleddes med promenad genom den gamla staden. Därefter fortsatte vi med buss längs Donaus södra strand i Wachau med avbrott för dagens lunch med "Heurigen" på en vingård. Därefter besökte vi klostren Melk och Und.

13 sept. Till parken i Grafenegg som delvis hade skötts av Franz Weber och hans elever. Resan fortsatte till Wien där vi besökte Villa Primavesi, ett hus med trädgård ritat i jugendstil av arkitekt Hoffman. Dagen avslutades med en vandring genom parken Schönbrunn.

14 sept. Den nyrestaurerade Belvedereparken som visades av ingenjör Ludwig som lett restaureringsarbetet. Belvedere får anses som Österrikes mest betydelsefulla parkrestaurering. Dagen fortsatte med ett besök i Otto Wagners kyrka, vid psykiatriska sjukhuset, därefter en vandring genom Türkenschantzenpark.

15 sept. Till Baden, Österrikes finaste kurpark. Sedan återstod resan tillbaka till Budapest, och resan hem till Sverige. Reseledare var Werner Stastny och Klaus Stritzke.

8 oktober. TEMADAG. Med eken som utgångspunkt. Deltagarna i årets ekkurs hade själva gjort ett kursprogram där professor Carl Ludvig Kiellander framförde: "En ekrapsodi". Claes Nordmark visade bilder: "Stora ekar och andra ekar". Ann-Marie Lundell: "Ekarna i Halltorps hage". Siv Söderlund: "Ekar i Chico i Kalifornien". John Dormling: "Eken som parkträd". Klaus Stritzke: "Ekens anatomi. Ekdöden". Det serverades ekollonbröd vid kaffepausen, bakat av deltagaren Disa Eklund.

18 november. BILDVISNINGSKVÄLL. Arbetsåret avslutades som vanligt med förplägnad och bildvisning från årets resor. Den stora resan till Ungern-Österrike visades av Gunnar Stigmark. Han hade många fina bilder och berättade humoristiskt om alla upplevelser. Vår ordförande Göran Lundeberg visade bilder från Värmlandsresan och Inga H. Jungstedt från vårresan till Mullsjö.

Styrelse och funktionärer

Föreningens styrelse har under det gångna året haft ett sammanträde och dess arbetsutskott tre sammanträden. Arbetsutskottet har bestått av: Göran Lundeberg, ordförande; Kjell Lundquist, redaktör; Mårten Smedberg, vice ordförande; Gunhild Söderbaum, resekommittén; Gunilla Schildt, vice sekreterare; Klaus Stritzke, skattmästare och Inga H. Jungstedt, sekreterare.

Medlemmar

År:	*1990*	*1991*	*1992*	*1993*
Årsbetalande medl	560	568	550	548
Familjemedlem	150	129	102	82
Ständig medlem	130	132	134	137
Studerandemedlem	15	17	15	11
Bytesmedlem	10	10	10	10
SUMMA	*865*	*856*	*811*	*788*

Inkl 8 hedersledamöter.

Föreningens styrelse vill till alla dem som medverkat till att göra föreningen mera känd, organiserat och lett resor samt på annat sätt hjälpt styrelsen i dess arbete, få framföra ett varmt tack till alla och envar.

Stockholm i februari 1994.

Föreningen för dendrologi och parkvård
För styrelsen

Göran Lundeberg — ordförande

Inga H. Jungstedt — sekreterare